nn 8201 634

HET GEZIN TUSSEN VERLEDEN EN TOEKOMST

Een sociologisch onderzoek in twee verstedelijkende plattelandsgemeenten voor en na de jaren zestig; beschrijving, analyse en beschouwingen

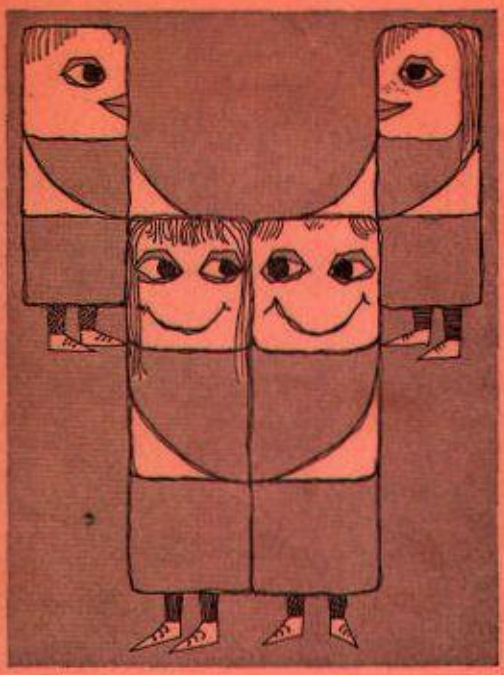

BIBLIOTHEEK DER LANDBOUWHOGESCHOOL WAGENINGEN

NN08201.634

Y. H. DOUMA

NN8201 634

STELLINGEN

I

Het is noodzakelijk om – conceptueel en organisatorisch – gestalte te geven aan een nieuw type wetenschappen, δ-wetenschappen te noemen, waarin op geïntegreerde wijze zowel α-, β-, als γ-wetenschappen hun inbreng leveren ten behoeve van het aanpakken van centrale vraagstukken met veelzijdige en gecompliceerde gevolgen, waarvoor de (inter)nationale samenleving zich heden ten dage geplaatst ziet.

II

De eerste, die de wisselleerstoel, tot de instelling waarvan de Landbouwhogeschool heeft besloten, dient te bezetten, moet iemand zijn, die het thema van de positie, rol en problematiek van de vrouw in de wetenschap behandelt.

III

Het sociologisch routineonderzoek, alsmede het markt- en opinieonderzoek zou er mee gediend zijn, wanneer sociologen meer systematisch aandacht schonken aan de onderlinge samenhang van de in deze typen onderzoek veel gehanteerde z.g. sociologische standaard- of achtergrondsvariabelen.

Dit proefschrift.

IV

De mogelijkheid om m.b.v. audiovisuele middelen als film en video zowel digitale als analoge informatie te verstrekken, maakt deze middelen in principe zeer geëigend voor het onderwijs in de sociologie. De kans om aldus het leereffect bij dit vak met zijn vaak als moeilijk grijpbaar ervaren object beduidend te vergroten, rechtvaardigt experimenten om tot een zo goed mogelijk gebruik van deze middelen te komen ten volle.

V

Het invoeren van een loon voor in het huishouden verrichte verzorgende arbeid zou een belangrijke bijdrage leveren tot de verdere emancipatie van de vrouw.

VI

Ten onrechte laat Spijkers-Zwart in haar definitie van huishouding na, te refereren aan het sociaal systeem waarin of waarvoor de huishouding wordt gevoerd.

SPIJKERS-ZWART, S.I.: De huishouding Publ. no. 01 afd. Huishoudkunde LH; Wageningen, 1973

VII

De kerken staat een in betekenis toenemend streven te wachten om van beelden en symbolen voor de geloofsinhoud, waarin mannelijke suprematie tot uitdrukking komt, afstand te doen, c.q. deze te neutraliseren door hen aan te vullen met beelden en symbolen, waarin de vrouw een minstens even grote erkenning krijgt als de man.

VIII

Vooral door te appelleren aan de vrouwen moet getracht worden m.n. de agrarische bevolking van de Vijfheerenlanden ervoor te winnen, het experiment aan te durven dit gebied als nationaal landschapspark te laten fungeren.

IX

De door Pelkman en Oortgijs afgewezen term 'Leitbild' of 'guiding image' voor het beleid inzake het gezin geeft beter uitdrukking aan de aard van de – ook door hen duidelijk onderkende – behoefte m.b.t. dit beleidsobject, t.w. die aan een model ervan, dan de door hen ingevoerde term beleidswaarde.

Overheid en gezin: Beleidswaarden (een methodische voorstudie) Nederlandse Gezinsraad; 's-Gravenhage, 1974

X

Er zijn sociologische en psychologische redenen om terughoudendheid te betrachten m.b.t. het door Straver voorgestane opnemen in de wet van een regeling voor concubinaatsverhoudingen, die wat de rechtsgevolgen daarvan aangaat, vergaand op die van het huwelijk lijkt.

Straver, G. J.: Alternatieve relaties in een wettelijk vacuum in: Twee mensen en het recht; Zwolle, 1974

XI

De omschrijving die – ook de dubbeldikke – Van Dale geeft van dié betekenis van het onovergankelijke werkwoord neuken, welke in het sexuele vlak ligt, is discriminerend voor de vrouw.

Van Dale, Groot Woordenboek der Nederlandse Taal (9e druk)
Den Haag, 1970

XII

Sociologen hebben per definitie meer moeite met het menselijk samenleven dan anderen. Sociologen zullen dan ook zelf geen voorbeelden van de kunst van dit samenleven vormen.

XIII

Dat de opstellers van het promotiereglement van de Landbouwhogeschool niet kunne onderscheiden, is voor vrouwelijke leden van de promotiecommissie draaglijker dan voor vrouwelijke promovendi en paranimfen.

Nader voorschrift no. 11 bij het Promotiereglement Landbouwhogeschool; Wageningen, 1973

XIV

Diegenen, die wat kriebels voelen opkomen over de frequentie waarmee en wijze waarop in bovenstaande stellingen de vrouw voorkomt, doen er goed aan te (laten) controleren of zich daarin bij hen mogelijk toch enige symptomen van overigens latent sexisme manifesteren.

W. H. Douma
Wageningen, 24 september 1975

HET GEZIN TUSSEN VERLEDEN EN TOEKOMST

Een sociologisch onderzoek in twee verstedelijkende plattelandsgemeenten voor en na de jaren zestig; beschrijving, analyse en beschouwingen

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS
0000 0092 1086

Dit proefschrift met stellingen van

WOUTER HUGO DOUMA

landbouwkundig ingenieur, geboren te Maastricht op 2 mei 1928, is goedgekeurd door de promotor, Dr. G. A. Kooy, hoogleraar in de Empirische Sociologie en Sociografie in het bijzonder van gezin en huishouding.

De Rector Magnificus van de Landbouwhogeschool
J. P. H. VAN DER WANT

Wageningen, 27 juni 1975

301.185.14:301.185.2:63(492.619)

W. H. DOUMA

HET GEZIN TUSSEN VERLEDEN EN TOEKOMST

Een sociologisch onderzoek in twee verstedelijkende plattelandsgemeenten voor en na de jaren zestig; beschrijving, analyse en beschouwingen

(with a summary in English)

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD
VAN DOCTOR IN DE LANDBOUWWETENSCHAPPEN,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS
DR. IR. J. P. H. VAN DER WANT,
HOOGLERAAR IN DE VIROLOGIE,
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP WOENSDAG 24 SEPTEMBER 1975
DES NAMIDDAGS TE VIER UUR IN DE AULA
VAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL TE WAGENINGEN

H. VEENMAN & ZONEN B.V. – 1975

This thesis is also published as Mededelingen Landbouwhogeschool Wageningen 75-9 (1975)
(Communications Agricultural University Wageningen, The Netherlands)

Come mothers and fathers throughout the land,
and don't criticize what you can't understand.
Your sons and your daughters are beyond your command,
your old road is rapidly aging,
please get out of the new one if you can't lend your hand,
for the times they are a-changing.

BOB DYLAN
'THE TIMES THEY ARE A-CHANGING'
(LP CBS S62251)

Voor Eelco
Paul
Leendert

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD

PROLOOG 1

DEEL I 13
1. Inleiding 15
2. De sociale structuur van de onderzoeksgemeenten 22
3. De positie van het gezin 50
4. Huwelijk en gezinsvorming 65
5. Gezinsstructuur en gezinsfunctie 83
6. Slotbeschouwing 111

DEEL II 117
1. De sociale structuur van de onderzoeksgemeenten na 12 jaar 119
2. De situatie van het gezinsleven na 12 jaar 137
3. Een nadere analyse van de gezinsveranderingen 154
4. Het gezinsprospect 180

EPILOOG 208

NOTEN 216

LITERATUURORIËNTATIE 224

SUMMARY 226

BIJLAGEN: 1. De vragenlijst 233
2. De variabelen 242

VOORWOORD

Zoals uit de ondertitel blijkt, behelst deze publicatie het verslag van twee onderzoekingen, waartussen het decennium van de jaren '60 lag. Het eerste deel heeft al eerder het licht gezien als bulletin (no. 20) van de afdeling Sociologie van de Landbouwhogeschool. Door de replicatie van het onderzoek vormt het eerste deel echter een zo integrerend onderdeel van het geheel, dat het met het vervolg in één band is opgenomen.

Nu ik dit dubbelproject achter de rug heb, is het voor mij persoonlijk ook een zaak van twee duidelijk verschillende fasen geweest. Het eerste onderzoek zou al vrij ver in het geheugen liggen, ware het niet dat de herinnering eraan door de herhaling zo levend is gehouden.

De impuls tot het starten van een project als dit is gegeven door het duo Kooy en Kötter in de Werkgroep Plattelandsgezinnen van de Union Internationale des Organismes Familiaux. Kooy is de promotor ervan geweest in Nederland. Hij heeft mij er voor warm weten te maken. Dank zij de bereidwilligheid van toentertijd het Ministerie van Maatschappelijk Werk om het onderzoek volledig te subsidiëren, kon ik het gaan verrichten. Bij de feitelijke uitvoering ervan heb ik de gewaardeerde steun gehad van een begeleidingscommissie, die bestond uit de volgende deskundigen (in hun toenmalige kwaliteiten): prof. dr. J. P. Kruijt, hoogleraar in de sociologie te Utrecht (voorzitter), mevr. G. van Beekhof-van Selms, presidente van de International Country Woman's Association, dr. J. C. van Es, huisarts te Apeldoorn, dr. G. A. Kooy, lector in de sociologie te Wageningen, die tevens als mijn mentor fungeerde, prof. dr. A. Oldendorf, hoogleraar in de sociologie te Eindhoven (wiens overlijden betrekkelijk korte tijd later viel te betreuren), dr. C. D. Saal, lector in de sociografie te Groningen en R. Wentholt, M. A., socioloog bij het Ministerie van Maatschappelijk Werk.

Met erkentelijkheid denk ik verder terug aan de hartelijke medewerking die ik kreeg van het bestuur van de gemeenten Arkel en Kedichem alsmede van het personeel van hun secretarie. Ook de coöperatieve houding van de geenquêteerde gezinnen en de inzet van de enquêteurs (een ploeg Wageningse studenten met sociaal wetenschappelijke belangstelling uit de generatie van de late jaren '50, thans gerespecteerde cultuurtechnici, huishoudkundigen, sociologen, e.d.) is mij duidelijk bijgebleven. Inspirerend was voor mij in het bijzonder het contact met de uitvoerders van het Duitse parallel-onderzoek, Van Deenen en Valtmann, terwijl ook de wijze waarop de toenmalige stafleden van de afdeling Sociologie mij in hun kring opnamen en met mijn onderzoek meeleefden stimulerend was.

De impuls tot het maken van een 'Arkel en Kedichem revisited' studie kwam wederom van Kooy. Toen de oorspronkelijke bedoeling dit project geografisch uit te breiden (door het in meerdere landen te verrichten) niet goed van de

grond kwam, heeft hij mij – mede door zijn eigen ervaring in Zuid Afrika – weten te interesseren voor het inbrengen van het tijdsperspectief in dit project. Voor de wijze waarop hij ditmaal tevens mijn promotor in academische i.e. universitaire betekenis heeft willen zijn, is de Frankfurter uitdrukking 'Herrschaftsfreie Dialog' het meest treffend.

In de tweede fase van dit onderzoek ben ik ook vele anderen dank verschuldigd. Opnieuw kreeg ik de bereidwillige medewerking van het bestuur, het personeel en de ondervraagde bevolkingsgroep van beide gemeenten. De critische coöperatie van een groep sociologie-studenten uit de generatie van het begin der jaren '70 aan dit project, dat voor hun een leeronderzoek was, heeft voor mij een wezenlijke verrijking ervan betekend. Een onuitwisbare indruk hebben daarbij op mij gemaakt de gastvrijheid en de sfeer bij pater Versteeg in 'het Zonnelied' te Leerdam tijdens de veldperiode van het onderzoek.

Met al mijn collega's van de afdeling Sociologie alsmede coll. Backus van de afdeling Huishoudkunde heb ik – soms lange en diepgaande – discussies gevoerd over aspecten van de thematiek die mij bezig hield. Mogen zij mijn grote waardering voor hun inbreng en hun klankbordfunctie terugvinden in bepaalde tekstpassages, die mede dank zij hun zó geschreven zijn. Onderzoeksassistentie kreeg ik van Kroodsma en Te Kloeze. De eerste ben ik vooral verplicht voor veel voorbereidend en organisatorisch werk dat hij verrichtte. De laatste heeft mij langdurig vergezeld op het pad van dit onderzoek en is mij vooral op het lastige methodisch-statistische traject tot veel steun geweest. Beiden hebben met Van de Peppel ook een flink aandeel in het veldwerk gehad.

Dank zeg ik ook aan Holleman voor de toegewijde wijze waarop hij het tekenwerk voor deze publicatie heeft verzorgd, Defesche voor het uitvoerig schaven aan het Engels van de summary, Van Cleef voor het zinrijke omslag-ontwerp en de dames Meijer en Van der Aa voor al hun werk aan het drukklaar maken van dit geschrift.

Tenslotte een enkel woord over mijn eigen gezin, dat jaren heeft moeten leven met de omstandigheid, dat ik met nog enkele honderden gezinnen zat, iets wat vooral voor Janneke, mijn vrouw, 'een voorwerp van aanhoudende zorg' is geweest. Zij zelf is voor mij echter de belangrijkste prikkel geweest om de taak die ik mij had gesteld, af te maken. Voorts ben ik haar dankbaar voor de inside information over het gezinsleven die zij mij in vele gesprekken verschafte, alsook voor de moeite die zij zich gaf mijn 'manus-crypt' leesbare vorm te geven. Mijn zoons hoop ik met dit boek iets terug te geven voor datgene, wat zij door de bezigheden eraan in de afgelopen jaren – doorgaans zonder gemopper – van mij hebben ontbeerd.

PROLOOG

AANLEIDING TOT EN OPZET VAN EEN TWEEDELIGE STUDIE: HET EERSTE BEDRIJF

Kenmerkend voor deze studie is, dat zij uit twee delen bestaat, die met een tussentijd van meer dan een decennium tot stand zijn gekomen. Het eerste deel werd verricht rond 1960. De aanleiding ertoe was de welzijnsproblematiek van het plattelandsgezin, die bepaalde beleidsinstanties in de loop der jaren '50 begonnen te signaleren ten gevolge van de grote maatschappelijke veranderingen op het platteland, die zich na de tweede wereldoorlog steeds meer gingen manifesteren. Door de ontsluiting, industrialisatie en verstedelijking van het platteland was men beducht voor het verloren gaan van het eigene. Duidelijk kwam dit tot uiting in bijeenkomsten van de Werkgroep Plattelandsgezinnen van de Union Internationale des Organismes Familiaux, waar de gedachte om dit onderzoek te verrichten, ontstond. Het is van belang hier reeds te wijzen op de rol, die de sociologie in een dergelijk beleidsrelevant onderzoek kan of moet spelen.

In hoofdstuk 1 van deel I komt direct al naar voren, dat er eigenlijk een sociologische herdefiniëring van de aangeduide problematiek plaatsvindt, die nodig bleek om in de genoemde beleidskringen een zekere Bauernideologie – waarin het platteland de bron van de volkskracht is, het dorp de Gemeinschaft vertegenwoordigt en 'das ganze Haus' de ideale gezinsconceptie voorstelt – te ontnuchteren. Dat hiermee al een principiële vraag werd opgeroepen met betrekking tot de verhouding wetenschap-beleid werd toentertijd niet zo gezien, maar is achteraf wel aanwijsbaar. Vandaar dat juist in de epiloog op dit punt wordt ingegaan.

Het eerste onderzoek had tevens wetenschappelijke relevantie. In zijn introductie tot de eerste publicatie ervan in 1961 schreef J. P. KRUIJT, voorzitter van de wetenschappelijke begeleidingscommissie van dit project: 'Het sociologisch onderzoek verkeert in ons land nog steeds in het eerste, weinig ontwikkelde stadium. De vele sociografische monografieën vermelden in het algemeen slechts summiere gegevens over het gezinsleven – al zijn er uitzonderingen, zoals b.v. het boek van BARENTSEN over het oude Kempenland – en vaak zonder een voldoende sociologische probleemstelling. Gestimuleerd door de behoeften van het beleid is er meer aandacht besteed aan het afwijkende gezin (het onmaatschappelijke, het moeilijke, het onvolledige, het bejaarde, het probleemgezin) dan aan het normale gezin. En de enige tot dusverre verschenen waarlijk sociologische gezinsonderzoekingen, 'Het boerengezin in Nederland' van SAAL en 'De oude samenwoning op het nieuwe platteland' van KOOY, beperken zich mede om onderzoektechnische redenen tot het agrarische gezin, en dan nog tot bepaalde aspecten daarvan[1]. Een fundamenteel en vergelijkend gezinsonderzoek over de volle breedte en diepte moet nog worden verricht.

Deze taak vervult de studie, die ik hierbij introduceer, ook niet. Daarvoor

waren de door het Ministerie van Maatschappelijk Werk verstrekte gelden verre van toereikend. Toch meen ik, dat deze nieuwe bijdrage over het Nederlandse gezin ons weer een klein stapje dichter brengt bij de noodzakelijke realisering van een groot onderzoek. Zoals blijkt uit een aantal theoretische beschouwingen van Nederlandse sociologen op grond van verspreide gegevens over verschillende aspecten van het Nederlandse gezin, getoetst aan de omvangrijkere gezinssociologische literatuur uit andere landen van de Westerse cultuurkring, is het wel duidelijk, dat onze Nederlandse gezinssociologie nu rijp genoeg is voor een goede probleemstelling, dat wil zeggen om plausibele hypothesen op te stellen voor dit grote onderzoek, dat dan uiteraard deze hypothesen moet toetsen. Wat, naar ik hoop, in de naaste toekomst op grote schaal zal gebeuren, is in de hier aangeboden studie in het klein geschied, waardoor zij het karakter van een 'pilot-study' verkrijgt.'

Met name richt dit eerste onderzoek zich op de verificatie van de enige jaren daarvoor (in 1957) gepubliceerde theorie van Kooy over de veranderingen in de positie en het karakter van het Nederlandse gezin sinds het begin van deze eeuw[2]. In essentie is de inhoud van diens institutionele gezinstheorie deze, dat onder invloed van structurele en culturele veranderingen als sociaal-economische differentiatie (industrialisatie), fysieke en mentale verstedelijking, mobiliteit, secularisatie e.d. in het algemeen maatschappelijke patroon, het gezin, dat tot dan traditioneel meer ingehuld was in de grotere, duidelijk patriarchaal getinte, familiale arbeidsgemeenschap, als institutie zich verzelfstandigde en dat dit geïndividualiseerde instituut in zijn structuur en functies trekken ging vertonen, die als modern aangeduid worden: een gesloten type met democratische interne verhoudingen en een gerichtheid op het bevredigen van de affectieve behoeften der leden.

De gekozen onderzoeksopzet is duidelijk hierop gebaseerd. Eigenlijk wordt een case-study verricht in die zin, dat slechts in één beperkt geografisch gebied de overgang van een traditioneel naar een modern gezinstype wordt onderzocht. Dit gebeurt door in twee geografisch vlak bij elkaar liggende gemeenten met een verschillende urbanisatiegraad door middel van een survey de plaats van de daar wonende gezinnen op het continuum tussen traditioneel en modern te bepalen en wel in de vorm van een typologie van het gezin als institutie met verschillende aspecten of dimensies. In hoofdstuk 1 van deel I wordt deze opzet (probleemstelling, methodiek en techniek van het feitelijke onderzoek) uitvoeriger beschreven. Hoofdstuk 2 behandelt uitvoerig de maatschappelijke context, waarbinnen het gezinsleven in de geselecteerde gemeenten zich afspeelt. In de hoofdstukken 3 t/m 5 worden dan theoretisch ingeklede vergelijkingen gemaakt tussen deze locaties van achtereenvolgens de positie van het gezin, van huwelijk en gezinsvorming, van gezinsstructuur en -functies. De analyse gaat meer in de breedte dan in de diepte, dat wil zeggen op al deze gezinsaspecten en onderdelen daarvan wordt het verband van gezinstraditionaliteit dan wel -moderniteit met de urbanisatiegraad van het milieu door frequentievergelijking in kruistabellen nagegaan. Aandacht verdient nog dat naast een vergelijking van de gemeenten het ook nuttig bleek een vergelijking te treffen tus-

sen de agrarische bevolkingsgroep in zijn geheel enerzijds en de niet-agrarische anderzijds. Voorts wordt hier en daar nog wat verder gegaan in de analyse door binnen deze beroepsverdeling nog sub-beroepsgroepen te onderscheiden, die verschillen in gezinsopvattingen, -kenmerken, en -gedrag vertonen.

In een slotbeschouwing van dit deel (hoofdstuk 6) worden de resultaten van het eerste onderzoek nog eens in het kort samengevat. Zij blijken duidelijk met de genoemde theorie in overeenstemming. Bezien vanuit een oogpunt van beleid, valt er in de onderzochte gemeenten van een duidelijke welzijnsproblematiek niet veel te merken. De moderne pool van het gezinsleven wordt in deze streek, die geleidelijk aan geïndustrialiseerd en verstedelijkt raakte, om zo te zeggen op een 'rustige' wijze genaderd. In gebieden waar dit proces veel sneller en heftiger verloopt, kan een dergelijke problematiek echter wel verwacht worden. De algemene conclusie uit dit onderzoek wordt bevestigd door de gelijksoortige resultaten, die een ongeveer gelijktijdig en in samenwerking met dit verricht parallel-onderzoek in twee Duitse gemeenten aan de noordzijde van het Ruhr-industriegebied opleverde[3].

Terzake van de presentatie van dit onderzoeksverslag hier en nu zij opgemerkt, dat de tekst van de oorspronkelijke publicatie ongewijzigd is afgedrukt[4]. Hiervoor is bewust gekozen. Het leek niet gewenst na zoveel jaar aan een eenmaal neergeschreven tekst te gaan sleutelen of schaven, vanuit een gezichtspunt en een tijdsperspectief dat kennisvermeerdering en inzichtsverruiming mogelijk maakt, die op het moment van schrijven niet aanwezig konden zijn. Een bijkomend argument voor het handhaven van de originele tekst is het feit, dat op deze wijze de niet meer verkrijgbare publicatie weer – en naar wij menen zinvoller – toegankelijk wordt.

AANLEIDING TOT EN OPZET VAN EEN TWEEDELIGE STUDIE: HET TWEEDE BEDRIJF

Het tweede bedrijf speelt zo'n 12 jaar later. Wat is de reden geweest om aan het onderzoek van toen een vervolg te geven? Het is niet één, maar het zijn verschillende beweegredenen die hiertoe geleid hebben. Hoewel de resultaten van het eerste onderzoek niet wezen op opvallende veranderingen en grote problemen in het gezinsleven, bleek toch in het erop volgende decennium van de jaren '60 in en rond sex, huwelijk en gezin vrij plotseling veel in beweging te raken, evenals trouwens in andere sectoren van de maatschappij. Het moge nu vreemd schijnen dat die sterke stroomversnelling in de maatschappelijke ontwikkeling toentertijd nergens voorzien werd, nóg zijn er zo goed als geen grondige analyses van de jaren '50, die het waarom daarvan duidelijk maken. Stalpers heeft echter – zij het binnen het kleine bestek van een rede – laten zien hoe de Nederlandse samenleving, na in de na-oorlogse jaren '40 nog een schaarstesamenleving geweest te zijn – zich in de jaren '50 ontwikkelde tot een samenleving in welvaart[5]. Deze werd eerst dankbaar en zonder veel vragen genoten, maar ging bij een zekere verzadiging van de consumptie-maatschappij toch

– vooral bij de jongere generatie – tot een zeker onbehagen, een kritische kijk op en protest tegen het gangbare gedragspatroon alsook tegen het onderliggende waarden- en normenpatroon aanleiding geven, die zich dan ook sinds ongeveer 1960 steeds meer uitten in zich wijzigende opvattingen, handel- en gedragswijzen en later ook normen en structuren. Voor ons was dit cultuursociologische thema echter niet het eerste, dat de aandacht trok. Het snelle, opvallende en allerlei aspecten van de sexualiteit, huwelijk en gezin beroerende van de veranderingen was op zichzelf al oorzaak, dat heel gewoon de vraag opkwam, hoe dit proces nu in de beide plaatselijke gemeenschappen, die wij goed hadden leren kennen, verlopen zou zijn.

Alvorens op de daarmee verband houdende vragen in te gaan, lijkt het ons gewenst om nu, na 13 jaar, eerst een waarschijnlijk niet eens goed compleet te krijgen inventarisatie te maken van wat er in de sfeer van sexualiteit, huwelijk en gezin allemaal veranderd is. Dit intermezzo dient o.i. de beeldvorming omtrent de verschijnselen die hier aan de orde zijn en geeft reliëf aan de betekenis van de theoretische vragen, die daarna opgeworpen worden. De opsomming wordt enigszins geordend naar aspect, maar veel zaken zijn nauw met elkaar vervlochten, zodat aan een zekere willekeur bij de groepering niet te ontkomen valt.

INTERMEZZO: EEN DECENNIUM VAN VEEL VERANDERINGEN

Het was volgens mededeling van de eigenaar van een horeca-etablissement in het TV-programma Diagnose van 10 febr. 1974, in 1959 dat hij de eerste strip-teaseshow in Rotterdam bracht: 15 jaar later zijn er alleen in Rotterdam al meer dan 50 sex-theatertjes en -shops, zaken die overigens niet alleen tot de grote steden beperkt blijven, maar tot in kleine plattelandsdorpen zijn te vinden. Vertoon van naakt bleek in de toch als progressief te boek staande hoofdstad des lands in 1964 nog verboden, zoals Jasper Grootveld, die per bakfiets artistieke naaktprenten van Velthoen aanbood, ondervond. Het was in 1967 dat de VPRO het naakttaboe op de TV doorbrak met het vertonen van een volledig ontklede Phil Bloom op de beeldbuis. Maar het duurde tot 1972, voor – alweer overigens bij de VPRO – een naakte man op het scherm verscheen in de verder met veel vrouwelijk bloot gelardeerde Barend Servet-show.

Gelegenheid voor het leggen van sexuele contacten in velerlei variaties wordt de lezers geboden in een aantal bladen, die eerder als pornografie aangemerkt werden, maar thans de minder pejoratieve benaming sexbladen beginnen te krijgen. De strijd van de justitie tegen deze lectuur is tegen het eind van de jaren '60 ook sterk verminderd[6].

Naast de heterosexualiteit begint in de beschouwde periode ook de homosexualiteit langzamerhand maatschappelijke erkenning te vinden, zelfs in kerkelijke kringen, getuige enige positieve rapporten daaromtrent[7]. De formele maatschappelijke aanvaarding vond zijn uitdrukking in het afschaffen in 1971 van het beruchte art. 248bis van het Wetboek van Strafrecht, dat homosexualiteit met minderjarigen verbood.

Op meer officiële wijze, nl. gehuld in het gewaad van de wetenschap werd het grote publiek in 1965 met het sexuele leven bekend gemaakt door een grootscheeps onderzoek, verricht in opdracht van het damesweekblad Margriet en daarin eerst journalistiek gerapporteerd[8]. Nadien hebben dit en andere damesbladen meermalen opdracht tot sociologisch onderzoek op hun terrein gegeven. Ook zijn zij –belangrijker wellicht nog – rubrieken begonnen over sex- en huwelijksproblemen, waarin de feiten des levens niet meer zoals voorheen vaak verhuld, maar onverbloemd worden behandeld. De wetenschappelijke status van de sex steeg met het oprichten van het Nederlands Instituut voor Sociaal Sexuologisch Onderzoek in 1967 en eens temeer met het instellen van de eerste leerstoel voor de sexuologie, en wel aan de Universiteit van Amsterdam. Met betrekking tot de feitelijke sexuele omgang vóór het daarvoor vanouds gereserveerde huwelijk mag de conclusie voor de jaren '60 luiden, dat de norm van de toelaatbaarheid daarvan binnen huwelijksperspectief een meerderheidsstandpunt heeft verworven, waaraan de praktijk lijkt te beantwoorden.

Ook aan de voortplanting werd in dit decennium het een en ander gedaan, of beter gezegd ongedaan gemaakt. In 1961 werd in de kring van de NVSH het eerste Nederlandse experiment gedaan met de anticonceptionele pil. Deze pil kwam in 1963 op de markt en had in 1968 11 % van de vrouwen tussen 15 en 45 jaar als gebruikster. Dit percentage was in 1972 ruimschoots verdubbeld[9]. Naast de pil, die in 1971 ook in het ziekenfondspakket werd opgenomen, moet de introductie van andere nieuwe voorbehoedsmiddelen genoemd worden, w.o. in het bijzonder het spiraaltje. Volgens een mededeling van het Nederlandse bedrijf van de London Rubber Company nam mét de introductie van de nieuwe anticonceptiva het gebruik van de al veel langer bestaande middelen als condooms en pessaria eveneens sterk toe. De koop wordt de gebruiker van condooms dan ook wel gemakkelijk gemaakt, want sinds 1970 (het jaar, waarin de vrije etalering en verkoop van anti-conceptionele middelen wettelijk mogelijk gemaakt werd) prijken zij zeer opvallend op de toonbank van de drogist en bevinden zij zich op strategische plaatsen in muurautomaten. Een sinds ca. 1967 opkomende zeer definitieve methode van geboorte-beperking is de sterilisatie. In genoemd jaar werden naar schatting al ettelijke honderden sterilisaties verricht, een aantal dat in 1972 opgelopen zou zijn tot enige duizenden[10]. Tenslotte begon in dit decennium ook de discussie over de legalisering van de abortus provocatus intensief op gang te komen. Hoewel de materie nog steeds niet opnieuw wettelijk is geregeld, is de de facto geaccepteerde practisering met het oprichten van de eerste abortuskliniek in 1970 openlijk van start gegaan. Drie jaar later waren er al 11 van dergelijke klinieken, waar jaarlijks ca. 7000 abortussen verricht worden. Het resultaat van al deze activiteiten was, dat het geboortecijfer in Nederland tussen 1960 en 1972 met een kwart terugliep.

Formeel is aan de huwelijksband dit veranderd, dat de man sinds 1970 niet langer meer 'het hoofd der echtvereniging' is, een schrapping overigens van een bepaling, die minder inhield dan de juridische handelingsonbekwaamheid

van de gehuwde vrouw, die in 1956 al opgeheven werd. Voorts is de huwelijksband gemakkelijker ontbindbaar geworden door de in 1971 ingevoerde nieuwe echtscheidingswetgeving. Het feit, dat het echtscheidingsniveau in 1972 ruim tweemaal zo hoog was als in 1960 moet voor een deel aan de wettelijk verruimde mogelijkheden worden toegeschreven, maar de stijging van dit niveau was gedurende het hele decennium al gestaag. Dit decennium ziet ook het ontstaan van belangenverenigingen van vrouwen maar eveneens van mannen, wier huwelijk ontbonden werd door echtscheiding, evengoed trouwens als van de oprichting van de Weduwen- en Weduwnaarsbond[11].

Aan reparatie van een slechte huwelijksband begonnen therapeuten in Nederland na het midden van de jaren '60 aandacht te geven in het voetspoor van de Amerikaanse marital counseling, die ook met groepen van echtparen plaats vindt. Meer inzicht in de kwaliteit van het huwelijk in Nederland werd verkregen door een in 1967 gehouden onderzoek onder een voor heel Nederland representatieve steekproef van echtparen, dat eveneens door een vrouwenblad gefinancierd werd[12]. Overigens bleek uit het ongeveer tegen de jaren '70 meer bekend wordende verschijnsel van de partner-ruil, dat de huwelijksband in stand gehouden kan blijven (naar beweren soms zelfs verbeterd) door heterosexuele omgang van de huwelijkspartners met een ander echtpaar.

Hoewel men in het beschouwde decennium duidelijk meer en ook vroeger is gaan trouwen dan daarvoor, is toch ook aandacht besteed aan degenen, die de weg tot elkaar niet zo 'natuurlijk' vinden en daardoor nogal eens de dupe worden van malafide huwelijksmakelaars, aan wie zij zich toevertrouwen. In 1970 werd de Raad van Toezicht op de Dienstverlening voor Huwelijkscontacten opgericht, die een aantal verantwoord werkende huwelijksbureaus officieel erkende. Koppeling van partners met behulp van de computer is, geïnspireerd door de in 1967 in Nederland geïntroduceerde 'Operation Match' voor afspraakjes tussen jongens en meisjes, ook bij de huwelijksbemiddeling in Nederland beproefd.

Een symbool als het ware voor het iets minder zwaarwichtig doen over het huwelijk is het vrijere en ongedwongener ritueel, dat bij velen de trouwdag kenmerkt. Nog veel informeler is natuurlijk het – m.n. in kringen van studerende jongeren – na 1970 steeds meer voorkomen van het openlijk samenwonen van zich gevormd hebbende paren, waarvoor de veel negatievere benaming 'hokken' niet meer gehoord wordt. In de feitelijk tot stilstand gekomen vrouwenemancipatie kwam ook sinds 1960 weer beweging. Een belangrijke onderstroom vormde het in toenemende mate buitenshuis gaan werken van de gehuwde vrouw (bij de Volkstelling 1971 was het aantal vrouwen, dat dit deed met 14% naar verhouding driemaal zo groot als bij de Volkstelling 1960). Voorafgegaan door rimpelingen als het openstellen van alle ambten voor de vrouw in de twee grootste protestantse kerken in ons land (bij de Ned. Hervormde Kerk in 1966, bij de Gereformeerde Kerken in 1967) kwam de grote golf van de beweging voor de gelijkberechting van de vrouw echter pas op tegen de jaren '70: de actie-groep Man-Vrouw-Maatschappij in 1968 wat gematigder en serieuzer, Dolle Mina in 1970 veel heftiger en uitdagender. Zij

blijven daarna door vorming, door acties en door campagnes de zaak van de vrouw in beweging houden, of liever, zij vormden de 'zaak van de vrouw' om tot het sexe-rol vraagstuk. De Nederlandse versie van 'Women's Lib' heeft sinds 1972 in 'Opzij' voorts een alternatief vrouwenblad gecreëerd. Uitdrukking van de betekenis van de vrouw en haar gelijkstelling aan de man vormen ook de discussies over een huisvrouwenloon, de introductie van een verzekering op het leven van de (huis)vrouw, de zelfstandige belastingheffing over het arbeidsinkomen van de gehuwde werkende vrouw even goed als de start van het damesvoetbal.

In deze opsomming horen ook thuis de veranderingen, die te melden zijn uit kinder- en jeugdland. Spectaculair is in deze sector de ontwikkeling van het aantal kinderdagverblijven en peuterspeelzalen, tesamen vaak crèches genoemd. Waren er van deze inrichtingen vóór 1970 slechts verspreid een klein getal aanwezig, sinds dat jaar breidde het aantal zich uit in een zodanig tempo dat we kunnen zeggen dat er welhaast dagelijks ergens een nieuwe crèche geopend wordt. Ten aanzien van de oudere jeugd valt vooral te wijzen op de zelfstandiger positie die aan de jongeren buiten en binnen het gezin wordt toegekend. We zien het eerste feitelijk aan de ontwikkeling van een jeugdsubcultuur in ook letterlijk een eigen leefwereld van jeugdsociëteiten en -centra, kelders en zolders, koffiebars en discotheeks. Hoewel op zichzelf een symptoom heeft o.i. het optreden van Provo, dat zijn hoogtepunt had in 1965-1966, sterk bijgedragen tot het zelfbewustzijn van de jongerengeneratie. Sindsdien worden ook met betrekking tot de jeugd democratisering en inspraak steeds meer gemeengoed, hetgeen o.a. tot uitdrukking kwam in een flinke verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd. Indicatief voor de gewijzigde positie van de jongeren tegenover hun ouders is de trapsgewijze handelingsbekwaamheid en uiteindelijk vroege meerderjarigheid, die de commissie-Wiarda, ingesteld in 1965 door de minister van Justitie, in 1971 adviseerde ter zake van een nieuw jeugd- c.q. gezinsrecht. Sinds 1968 is er dan ook 'Ouders van Nu', een blad dat de andere partij leert de nieuwe verhoudingen te practiseren.

De betekenis van het gezin kwam in die jaren misschien nog het meest naar voren in het tegenlicht van de schijnwerpers die op de z.g. alternatieve leefvormen gericht werden. De commune trekt onder de laatsten de meeste aandacht, maar er zijn ook andere varianten zoals de samenwoning van homofielen, bejaarden en de reeds eerder genoemde jongeren. Ook de positie van de ongehuwden kreeg, vooral na de publiciteit, die een studie van de JONG-GIERVELD over deze groep ondervond, meer aandacht[13].

Het gezin zelf komt echter in de jaren '60 opnieuw naar voren als een uitermate belangrijke institutie voor het individu, die als 'ambiance' voor diens welzijn op zichzelf studie, aandacht en steun waard blijkt te zijn. Typerend is de volgende uitspraak van NEVEJAN in een schets van de ontwikkelingen, die zich volgens hem rond 1960 zijn gaan voordoen in het maatschappelijk werk en de geestelijke gezondheidszorg. 'Met de ontwikkeling van de gezinsbehandeling

– ook wel familietherapie genoemd – heeft zich dan ook een revolutionaire verandering van opvatting in de welzijnszorg in Nederland voltrokken. Kort geformuleerd houdt deze in: een verschuiving van de zorg voor het individu naar de hulp van de hele groep, waarvan het individu deel uitmaakt'[14].

De Overheid heeft door de vorming van een afdeling Gezinsbeleid binnen het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in 1967 de betekenis van het gezin in het welzijnsbeleid ook onderkend. Daarnaast heeft dit Ministerie in de loop van de jaren '60 het gezinsonderzoek duidelijk gesteund; een culminatiepunt was de honorering van de onderzoeksaanvraag uit de kring van de gezinssociologische onderzoekers betreffende de uitvoering van een project van gezinssociologische censusmonografieën, dit met het oog op de vele gegevens die ter beschikking zouden komen bij de geplande Volkstelling 1970. Het idee dat werd geboren in 1965, groeide uit tot één van de grootste sociaal-wetenschappelijke ondernemingen in Nederland ooit ondernomen (in 1968 al begroot op meer dan f 1.000.000,-). Maatschappelijke tegenhanger van de Overheid met betrekking tot het gezinsbeleid is de Gezinsraad, die met het vorderen der jaren '60 steeds meer een spreekbuisfunctie ging vervullen. Vooral na een herstructurering in 1971 kon hij met behulp van secties voor gezinseconomische aangelegenheden, onderwijs en vorming, onvolledige gezinnen, huisvesting en ruimtelijk welzijn en – recentelijk – gezinsvorming en bevolkingsbeleid beter toegerust zijn beleidsvormende taak vervullen.

Het gesproken en geschreven woord van voorlichtende en raadgevende aard is voorts in dit decennium in een voordien ongekende vloed over het grote publiek gekomen. Bekende namen – en sinds de TV zijn intrede deed ook bekende gezichten – werden de voortrekkers van deze sociale wetenschapsjournalistiek en-popularisering DUPUIS, TRIMBOS en ZELDENRUST-NOORDANUS.

Wat ruimtelijke situering en materiële uitrusting van het gezin c.q. huishouden betreft, zijn het veelal 'stille krachten' geweest, die geleidelijk maar gestaag een aandeel leverden in veranderingen in het patroon van het gezinsleven. De jaren '60 worden nl. ook gekenmerkt door een toenemende mechanisatie van de huishouding alsook centrale verwarming van de woning enerzijds en een snelle ontwikkeling van het aantal zelfbedieningszaken en supermarkten met een meer gestandaardiseerd consumptiepakket anderzijds. Veranderde koopgewoonten, het meer betrokken worden van de man bij het kopen dankzij ook de in de loop van dit decennium algemeen geworden vrije zaterdag, waren het gevolg evenals het meer besteden van (semi) vrijetijd in en rond de woning. Voor het gezinsleven van steeds breder lagen van de bevolking is ook gebruikelijk geworden het met het gezin weekend en vakantie houden, vaak in een mobiel tweede woninkje als tent of caravan. Tenslotte is in dit verband illustratief als uiting van veranderend denken over het gezin de oprichting na een aanloopperiode van 1½ jaar van 'Centraal Wonen', een vereniging met locale en regionale projectgroepen die zich ten doel stelt woongemeenschappen te stichten waarin centralisatie of concentratie van bepaalde gezinsfuncties, m.n. de huishoudelijke, maar ook wel deels de recreatieve en educatieve, plaats vindt.

Met het voorgaande hangen verschijnselen samen, die zijn te duiden als het

meer open gaan staan in de loop van de jaren '60 van andere maatschappelijke sectoren voor het gezin of aspecten daarvan. Deze verschijnselen zijn vaak moeilijk dateerbaar, omdat zij lang niet altijd op één tijdstip formeel geïnitieerd zijn. Wij denken aan zaken als de ouderparticipatie in kleuter- en lagere scholen, het vormen van meer aan de tijd van de huisvrouw aangepaste part-time banen, het creëren van adequate woonvormen voor bejaarden en ongehuwden, het openstaan voor het gezin in het vormingswerk hetgeen blijkt uit het organiseren van gezinsweekenden en -weken, het betrekken van de vrouw in het woning- en huisvestingsbeleid, b.v. door middel van Vrouwen Advies Commissies in iedere gemeente, het subsidiëren van jongerenadvies- en -hulpcentra, het snelle opkomen sinds 1970 van de glijdende werktijden en zo meer. Hoe gevoelig tenslotte de maatschappij reageert op wat zich in het gezinsleven is gaan afspelen, wordt misschien nog het meest treffend geïllustreerd door het inspelen van de reclame op verschuivende sex-rolverwachtingen: naarmate we de man van helpen met afdrogen zien overgaan tot koffie serveren, ja stofzuigen en zelfs baby verzorgen, zien we de vrouw gaan verven, de girale betalingen verrichten (na een rekening genomen te hebben) en zich buigen over het verzekeringenpakket.

VERVOLG EN VERDIEPING VAN HET ONDERZOEK

De programmatische draad weer opvattend, zal het wel begrijpelijk zijn, dat wij heel gewoon geïnteresseerd waren in de vraag wat de neerslag van al dit soort veranderingen in de plaatselijke gemeenschappen en hun gezinnen, die wij alreeds goed hadden leren kennen, geweest was. Theoretisch-sociologisch was het voorts interessant te weten hoe, langs welke weg en op welke wijze die veranderingen daar aankwamen en doorgedrongen zouden zijn. Verloopt het proces volgens het theoretisch kader, dat in deel I ontworpen werd? Het algemene karakter van de hierboven geschetste veranderingen en het hele maatschappelijke klimaat waarin zij plaatsvinden doen de vraag rijzen naar de verklarende betekenis van een factor, die als urbanisatiegraad gemeten wordt. Spelen andere factoren niet een voornamere rol of gaan zij dat niet doen? In de op dit gebied relevante literatuur, die over het rural-urban continuum, liggen aanwijzigingen dat hiervan sprake is. Maar ook op een fundamenteler vlak rijzen er problemen. Het begrip moderniteit zelf komt 'im Frage'. De vanzelfsprekendheid ervan is verloren gegaan. Ook in de critische evaluatie van het Wageningse sociologisch onderzoek naar het moderne versus het traditionele cultuurpatroon, zoals Constandse die verricht heeft, komt dit tot uiting[15]. Door de neiging moderniteit in psychologische categorieën te definiëren is een nieuwe sociologische doordenking op zijn plaats, m.n. wanneer – zoals in ons geval – een typologie van een sociale groep nagestreefd wordt.

Deze zaken brengen ons op het begrip 'Leitbild' of 'guiding image' dat in de jaren '60 veel aandacht heeft gekregen, ook inzake het gezin. In 1967 hield de International Scientific Commission on the Family (ICOFA), het wetenschap-

pelijk 'geweten' van de reeds eerder genoemde U.I.O.F. in Quebec haar eerste seminar met als thema: National Family Guiding Images and Policies[16]. Juist ook van de zijde van het beleid zelf, dat – zoals we in de opsomming hier boven zagen – in de tweede helft van de jaren '60 actiever ging optreden, werd de sociale wetenschap gestimuleerd tot het leveren van bijdragen aan inzicht in het beleidsobject. De thematiek van het Leitbild vormt daarbij voor ons een goede toegang. De maatschappelijke relevantie van een hernieuwd onderzoek moge hieruit genoegzaam blijken. Tegelijk echter komt met dit type onderzoek, dat onvermijdelijk een beleidsbetrokken karakter krijgt, de vraag van de verhouding van dit onderzoek tot het beleid opnieuw op en daarmee die naar de wijze van maatschappelijke betrokkenheid van de onderzoeker. Voor wie in de universitaire sfeer na 1960 jarenlang de discussies over de waardenvrijheid c.q. het engagement in de sociologie heeft meegemaakt, komt deze vraag thans scherper en dringender naar voren dan voorheen. Het bepalen van de eigen positie in dezen in een hernieuwd feitelijk uit te voeren onderzoek is dan een uitdaging te meer.

Al met al was er genoeg aanleiding op het eerste onderzoek terug te komen; echter op een bepaalde wijze. Het was natuurlijk onmogelijk de gehele geweldige hierboven opgespitte problematiek in een tweede onderzoek mee te nemen. Het vertrekpunt was om in verband met de gebruikte gezinstheorie het onderzoek zo zuiver mogelijk te herhalen in een gelijksoortige populatie in hetzelfde gebied. De aangesneden problemen van sociale veranderingen in de maatschappelijke context van het gezinsleven, m.n. die van het rural-urban continuum, en die van de gezinsmoderniteit worden in eerste instantie belicht in het kader van de institutionele theorie. Deel II opent daarom à la hoofdstuk 2 van deel I met een hoofdstuk, waarin de veranderingen in de maatschappelijke situatie van beide gemeenten sinds het tijdstip van het vorige onderzoek beschreven worden. Daarop volgt dan een vrij uitvoerig hoofdstuk in de onderdelen waarvan met telkens duidelijke referentie aan de hoofdstukken 3, 4 en 5 van deel I de verdere ontwikkelingen van het gezin in zijn verschillende aspecten op het continuum 'traditioneel-modern' beschrijvend analyserend behandeld en nog eens samengevat worden.

Op dit punt aangekomen, wordt het onderzoek dus niet afgesloten, maar vindt er een bezinning plaats op de gebruikte theorie en op de uitgevoerde analyse. Eerst is het vooral datgene wat als onafhankelijke of verklarende hoofdvariabele aangemerkt werd, dat onder de loupe wordt genomen, met andere woorden de betekenis van het rural-urban continuum als factor voor verschillen in gezinsmoderniteit (en die van urbanisatiegraad als variabele) worden nader beschouwd. De conclusies van deze beschouwing zijn er aanleiding toe om ook de werking en het relatieve gewicht van andere mogelijk verklarende variabelen nader te onderzoeken, zowel bij het materiaal van 1960 als bij het in 1972 verzamelde. Door gebruik te maken van een uit de vragenlijst geconstrueerd stelsel van moderniteitsschalen werd het mogelijk de analyse statistisch veel verder te verfijnen. De genoemde beschouwing en de op grond daarvan uitgevoerde her-bewerking van het materiaal, alsmede de resultaten daardoor

verkregen, vormen de body van het derde hoofdstuk van deel II.

Dit hoofdstuk draagt reeds de nodige stof aan voor het volgende hoofdstuk waarin het tweede als fundamenteel aangeduide vraagstuk wordt aangesneden, te beginnen met een beschouwing over het begrip moderniteit en de geëigendheid daarvan voor onze thematiek. Deze beschouwing mondt uit in een wat kritisch bezien van de institutietheorie en eigenlijk in het herzien van het conceptuele raamwerk van de studie. Op basis daarvan wordt vervolgens getracht te komen tot het aanduiden van een meer toekomstgeoriënteerd gezinstype als 'guiding-image'. Het zodoende wat verruimde conceptuele kader biedt nl. de gelegenheid de in het intermezzo gesignaleerde veranderingstendenties in en rond het gezin beter theoretisch geordend te plaatsen. Om het gezinsprospect niet de gedaante van een loutere utopie te doen krijgen, is er naar gestreefd een soort test op het realiteitsgehalte ervan uit te voeren. Daartoe zijn in de vragenlijst van 1972 een aantal aanvullende vragen gesteld, gericht op het verkennen of de gecreëerde vormgeving voor het gezinsleven in de rest van deze eeuw inderdaad potentie tot verwerkelijking bezit. Met een bespreking van de uitvoering van deze toets en de resultaten, die ermee verkregen werden nadert hoofdstuk 4 zijn einde. De laatst genoemde operaties m.n., maar eigenlijk de gehele opzet van dit onderzoek, waarvan de tweede fase zoveel tijd na de eerste werd uitgevoerd, geven er aanleiding toe deze studie af te sluiten met een epiloog, die een beschouwing bevat over en een soort verantwoording vormt van een stijl van sociologiebeoefening, die hier enigszins exemplarisch geprobeerd is en die de zoveel besproken en verlangde beleids- c.q. maatschappelijke relevantie zowel als de wetenschappelijke relevantie recht hoopt te doen.

DEEL I

1. INLEIDING

DOEL VAN HET ONDERZOEK

De snelle veranderingen, die in onze huidige samenleving plaats vinden, laten het platteland niet onberoerd. De moderne economische verhoudingen oefenen hun invloed ook uit op het platteland. Mechanisatie van de landbouw, industrialisatie, urbanisatie en de sterk toegenomen communicatiemogelijkheden raken de plattelandsbevolking direct of indirect en stellen deze voor tal van vraagstukken op allerlei gebied. Zij gaan ook aan het gezinsleven niet voorbij, integendeel het is misschien het gezin – waarvan ieder, op zijn wijze deel uit maakt – dat in een veranderende wereld onder de sterkste spanning komt te staan. Het is in het bijzonder dit gezinsaspect van de sociale werkelijkheid ten plattelande dat in deze studie ten behoeve van het beleid tot object van onderzoek gemaakt wordt. Beleids- en voorlichtingsinstanties, die zich inzetten voor het welzijn van de plattelandsbevolking worden telkens geconfronteerd met de problematiek van het plattelandsgezin. Onder plattelandsgezin verstaan we in het volgende elk ten plattelande wonend gezin, daaronder begrepen dus zowel het boeren- en landarbeidersgezin als het gezin, waarvan het gezinshoofd geen agrarisch beroep uitoefent. Willen genoemde instanties een politiek voeren en een voorlichting geven, die het werkelijke welzijn van dit gezin ten goede komt, dan is het nodig dat zij beschikken over een duidelijk inzicht in de situatie, waarin dit gezin zich geplaatst ziet, en een helder beeld krijgen van wat er gaande is binnen het gezinsleven. Zowel de werkelijke verlangens binnen dit gezin bestaande, als de mate waarin en de wijze waarop deze verlangens al of niet vervuld zijn, zijn immers data, die het beleid niet mag negeren.

De noodzaak van een onderzoek als dit is niet alleen tot Nederland beperkt. De aangeduide problematiek doet zich ook voor in tal van andere landen. Een blijk hiervan vormt het in het leven roepen van een speciale werkgroep voor het plattelandsgezin door de 'Union Internationale des Organismes Familiaux', een organisatie, die diverse nationale verenigingen en organisaties voor de behartiging van de belangen van het gezin omvat.

Deze werkgroep heeft het als haar eerste taak gezien in de aangesloten landen de studie te bevorderen van de vraagstukken die voor het plattelandsgezin in de moderne tijd rijzen.

Spreken over het platteland en zijn problemen kan eigenlijk niet plaatsvinden zonder tevens de stad in de beschouwing te betrekken. Zonder de aanwezigheid van de stad zou er immers geen sprake zijn van 'platteland'. Het bestaan van de als tegenstelling gevoelde verhouding stad-platteland geeft aanleiding tot het stellen van de vraag, of er bij deze beide van een wezenlijk anderszijn gesproken kan worden. Zo is ook voor de werkgroep het hoofdthema van het onderzoek, dat zij wil stimuleren, de vraag of er voor de gezinnen ten plattelande en die in de stad een specifieke welzijnsproblematiek bestaat, doordat er tussen

deze gezinnen essentiële verschillen zouden bestaan zowel in hun waardenoriëntatie als in de omstandigheden waarin zij verkeren. Het antwoord op deze vraag zal belangrijke consequenties hebben voor een gezinspolitiek en een gezinsvoorlichting, die beogen het plattelandsgezin bij te staan in de verkrijging van een optimaal welzijn.

PROBLEEMSTELLING

Het thema, dat de Werkgroep Plattelandsgezinnen van de U.I.O.F. als het belangrijkste gezien heeft bij de bestudering van de plattelandsgezinssituatie, is ook tot 'Leitmotiv' van dit Nederlandse onderzoek verklaard. En niet ten onrechte, geloven wij. Immers, wanneer men zich de aard van de problematiek, waarvoor de plattelandsbevolking tegenwoordig geplaatst is, realiseert, blijkt de verhouding stad-platteland hierin een grote rol te spelen.

Het is, wanneer de aandacht gericht wordt op de ontwikkeling van de maatschappij, vooral de dynamische stad, die de toon aangeeft. Het meer statische platteland schijnt zijn eigen leven te leiden, weerstand te bieden aan nieuwe dingen, of soms de veranderingen vertraagd te volgen. Ook in het gezinsleven zijn deze verschijnselen terug te vinden. Het bovenstaande roept weer de vraag op, of er een principieel onderscheid gemaakt moet worden tussen stads- en plattelandsleven.

Toegespitst op de gezinssituatie, kan men zich voorstellen, dat, als er principiële verschillen zouden bestaan tussen 'het stadsgezin' en 'het plattelandsgezin' (als vergaande abstracties genomen), deze zouden voorkomen zowel voor de geestesgesteldheid van deze gezinstypen als voor de omstandigheden, waarin zij zich bevinden. De probleemstelling laat zich dan als volgt samenvatten: Is er, bij alle bekende verscheidenheid tussen plattelandsgezinnen onderling, enige aanwijzing, dat inderdaad gesproken mag worden van het plattelandsgezin als een gezin, dat – op wezenlijk andere waarden stoelend en voor essentieel andere omstandigheden gesteld dan het stadsgezin – een eigensoortige welzijnsproblematiek zou kennen?

Een antwoord hierop kan slechts verkregen worden, wanneer we het gezin zien in zijn algemeen maatschappelijk kader, dat echter niet vast is, maar aan veranderingen onderhevig. De Westerse samenleving, die eeuwenlang een betrekkelijk statisch karakter vertoonde, is sedert de laatste anderhalve eeuw in steeds sneller beweging gekomen. Konden we voorheen de Westerse maatschappij typeren als een agrarisch-ambachtelijke, tegenwoordig is zij als een stedelijk-industriële te kwalificeren. Waren vroeger, toen het gros van de bevolking op het platteland woonde, de verhoudingen, waarin daar geleefd werd, bepalend voor de meeste mensen, sinds het tijdperk der industrialisatie wordt een steeds groter deel van de bevolking in steden geconcentreerd en geeft de stedelijk-industrieel bepaalde levenswijze meer en meer de toon aan. Het platteland ondervindt hiervan de weerslag. Het blijft steeds minder wat het eertijds was, doordat het opgenomen wordt in het dynamiseringsproces. Al naar mate het

physiek en mentaal verstedelijkt raakt, gaan ook hier de traditionele, agrarisch-ambachtelijk getinte levensvormen over in het moderne, urbane patroon. Het geponeerde geldt voor de verschillende samenlevingsverbanden, waarvan de mens deel uitmaakt en waarin hij zijn leven leidt. Het gezin neemt hieronder één van de belangrijkste plaatsen in. Op grond van dit inzicht wordt aan de probleemstelling de basishypothese verbonden, dat er geen plattelandsgezin als generaal type bestaat, met andere woorden dat het geen eigen, van het stadsgezin afwijkend waardenstelsel bezit, noch in eigensoortige omstandigheden geplaatst is. Gesteld wordt, dat ten plattelande zich de min of meer recente tendentie voordoet van een aanvaarding van de huwelijks- en gezinsidealen van de stedelijke 'middle-class'. Deze nadere bepaling van 'het stadsgezin' is dienstig, omdat ook bepaalde (volks)buurten in de steden een gezinstype kennen, dat van het gangbare afwijkt. Verder moet aan de omstandigheden, die het plattelandsgezin beinvloeden slechts een tijdelijk-plaatselijke betekenis worden toegekend. De mate waarin het plattelandsgezin afwijkt van het stadsgezin wordt bepaald door de intensiteit van het materieel en geestelijk contact met de stedelijke levenssfeer, met andere woorden door het relatief isolement van het platteland. De problematiek van het plattelandsgezin schuilt nu juist hierin, dat het tracht de gezinsidealen van de stedelijke middle-class te verwezenlijken, maar hierin soms meer, soms minder door tijdelijk en plaatselijk uiterlijke factoren wordt belemmerd. Naarmate het geestelijk contact met de stedelijke samenleving groeit, maar andere omstandigheden het bereiken van een stedelijk levensniveau in de weg staan, treedt de latente problematiek meer aan de dag.

Deze problematiek is dus in wezen een aanpassingsproblematiek. Enigszins anders geformuleerd, kunnen we zeggen dat op het platteland in een industriële maatschappij al een zo grote economische differentiatie bestaat met daaruit volgende dergelijke diversiteit in sociale verhoudingswijzen, dat men praktisch niet meer van een uniforme plattelandsstructuur kan spreken. Te pogen de verschillende situaties en toestanden onder één noemer te brengen is juist het probleem verdoezelen. Want het is de doorstralende invloed van de stedelijke levenswijze, die bij tijd en wijle botst op resterende elementen van een oude structuur. De eigenlijke problematiek voor het gezin ten plattelande vormt de nogal eens falende integratie van oude structuurelementen in het stedelijke levenspatroon.

METHODIEK EN TECHNIEK VAN HET ONDERZOEK

Het hier aan de orde gestelde omvangrijke probleem vraagt een veelzijdige benaderingswijze van de gezinswerkelijkheid. Op grond van deze overweging lijkt hiertoe een bestudering van gezinnen volgens de integrale gezinstheorie van KOOY het meest geëigend[1]. In zijn gedachtengang moet het gezin – kort samengevat – beschouwd worden als:

a. een instituut temidden van andere, en geplaatst in een hiërarchische ver-

houding tot deze, waarbij speciaal de aandacht wordt gevestigd op de belangrijkste instituten, die in een gezagsverhouding tot het gezin staan (familie, buurt, kerk, staat). De gezinsleden kunnen deze verhouding als vanzelfsprekend beleven, maar het is ook mogelijk dat zij haar als dwang ervaren.
b. een sociaal systeem met een structuur- en functiepatroon en een psychologisch klimaat, waarbij onder het laatste verstaan kan worden, de wijze, waarop dit patroon ervaren wordt.

Door aandacht te schenken aan de positie van het gezin in de institutionele hiërarchie en aan het gezin als zodanig enerzijds, en aan de beleving van deze beide anderzijds (met andere woorden door studie van objectieve zin en subjectieve beleving van de gezinsrealiteit, het geheel gezien in een dynamisch, veranderend cultuurpatroon) wordt het mogelijk een waardevol inzicht in het onderhavige probleem te verkrijgen.

Tot zover is het betoog zeer algemeen geweest. Voor het onderzoek in de praktijk is het noodzakelijk, dat aan het gestelde een meer concrete inhoud gegeven wordt.

Het traditionele (meestal rurale) gezin kan aan de hand van de hierboven weergegeven theorie ideaal-typisch als volgt beschreven worden:

positie:	open gezin, integratie in familie, buurt en kerk
huwelijk:	Situationsehe
structuur:	patriarchaal
functie:	wirtschaftsbezogen
ps. klimaat:	emotioneel repressief, stabiel

In tegenstelling hiermee vertoont het moderne stedelijke middle-class gezin de volgende ideaal-typische kenmerken:

positie:	gesloten gezin, souverein t.o.v. familie, buurt en kerk
huwelijk:	Neigungsehe
structuur:	democratisch
functie:	affektbezogen
ps. klimaat:	emotioneel expressief, labiel

Uit het oogpunt van het gestelde in de basis-hypothese, valt in de Nederlandse samenleving een continuum waar te nemen, waarvan de beide polen zijn het meest statische (geisoleerde) plattelandsleven en het meest dynamische stadsleven. Er bestaat dus volgens deze opvatting geen scherpe scheiding tussen stad en platteland, maar er zijn vloeiende overgangen.

Voor het onderzoek zijn echter vergelijkingscategorieën vereist. Hierbij kan een geschikt gebruik gemaakt worden van de 'Typologie van Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad', vervaardigd door het Centraal Bureau voor de Statistiek[2]. In deze typologie worden de gemeenten in drie hoofdgroepen ingedeeld: plattelandsgemeenten, verstedelijkte plattelandsgemeenten en stedelijke gemeenten, terwijl per hoofdgroep weer enkele onderverdelingen gemaakt zijn. Met behulp van deze classificatie zijn een tweetal gemeenten uitgezocht, die ook volgens het oordeel van een socioloog-streekkenner een goed onderzoe-

kingsterrein leken te bieden. Eigenlijk zou voor een volledige toetsing van de hypothese een onderzoek op het zuivere platteland, in verstedelijkte plattelandsgebieden en in het stedelijk milieu moeten plaatsvinden. De mogelijkheden voor een zodanig uitgebreid onderzoek ontbreken echter tot nu toe. De beschikbare middelen dwingen tot een beperking. Deze is hierin gezocht, dat een studie in het stedelijk milieu achterwege blijft. Hiermee wordt tevens bereikt, dat de aandacht des te beter op het platteland gericht kan worden, wat uiteindelijk ook de bedoeling van het gehele onderzoek is. Verondersteld is dus, dat in de stad het 'moderne' gezinstype het duidelijkst verwezenlijkt wordt, hetgeen samenhangt met de hoge bevolkingsdichtheid daar, de sterke sociale differentiatie en grote mobiliteit, met als gevolg onoverzichtelijk milieu, geringe sociale controle en neiging tot individualisme.

Als onderzoeksobject zijn gekozen de voornamelijk agrarische gemeente Kedichem en de verstedelijkte plattelandsgemeente Arkel. De motivering van de keuze van deze gemeenten vindt men in hoofdstuk 2. Dat voorlopig slechts een tweetal gemeenten de aandacht ontving, is te verklaren, omdat er de nadruk op gelegd is, dat het onderhavige onderzoek gezien moet worden als een verkenning. Op dit gebied is tot nu toe praktisch geen concreet onderzoekingswerk verricht. Het werd daarom beter geacht, enkele intensieve case-studies te maken dan een breed onderzoek over een uitgestrekt gebied op te zetten, dat toch slechts oppervlakkig zou blijven. De resultaten, die het huidige onderzoek zal opleveren, mogen dus niet zonder meer gegeneraliseerd worden. Daar de uitgekozen gemeenten echter min of meer representatief voor hun klassen zijn, zullen de conclusies van het onderzoek waarschijnlijk wel een zekere algemene gelding hebben. Nader onderzoek in soortgelijke gemeenten zal dit echter moeten verifiëren.

Opdat de studie van de gezinnen in deze gemeenten een goede basis zou hebben, werd het noodzakelijk geacht een inzicht te verkrijgen in de achtergrond, waartegen het gezinsleven zich afspeelt. Zonder een goede kennis van de locale samenleving valt een momentopname van een aantal gezinnen moeilijk te maken en nog moeilijker te interpreteren. Daarom is eerst een analyse gemaakt van de sociale structuur van bedoelde gemeenten, een analyse die in bepaalde opzichten ook een historische diepgang heeft gekregen. Bij het onderzoek en de beschrijving van geografische ligging, verkeersverbindingen, wijze van bebouwing en huisvesting, demografische verhoudingen, economische structuur, maatschappelijke voorzieningen, kerkelijke gezindte en ontspanningsgelegenheid heeft voorgezeten, een plaatsbepaling te geven van deze gemeenten in hun overgang van organische naar organisatorische samenlevingsverbanden. Deze voornamelijk statistische peiling is aangevuld met gegevens, verkregen uit interviews met een dertigtal z.g. 'sleutelpersonen' (predikanten, onderwijzers, gemeente-ambtenaren, artsen, vooraanstaande boeren, bestuursleden van verenigingen e.d.). Mede door het herhaalde contact met sommigen van hen kon een indruk worden gevormd van de aard der bevolking, haar houding, gedragingen en aktiviteiten. De analyse van de sociale structuur wordt gegeven in hoofdstuk 2.

Het eigenlijke gezinsonderzoek heeft plaats gevonden door middel van een enquête. Ten behoeve hiervan is een interview-schema ontworpen, gericht op het ontdekken van de waardenoriëntatie van het gezin en de realisatie van de gezinsidealen. Bij het nagaan van positie-, structuur- en functiekenmerken en aanwijzingen voor het psychologisch klimaat refereert het aan de bovengenoemde ideaal-typen 'traditioneel gezin' en 'modern gezin'. Geholpen door indrukken, uit de structuuranalyse en de oriënterende interviews verkregen, is aan de hand van dit schema een vragenlijst samengesteld.

Na een kleine proefenquête zijn met een nog enigszins gewijzigd vragenformulier in beide gemeenten alle volledige gezinnen met kinderen in de leeftijdsklasse 6 t/m 20 jaar geënquêteerd. Deze categorie is gekozen om een complete beantwoording van de vragen, die alle aspecten van het gezinsleven raken, mogelijk te maken. Dit totum bevatte 327 gezinnen, waarvan er 213 tot Arkel en 114 tot Kedichem behoorden. 11 Arkelse en 4 Kedichemse gezinnen weigerden geënqueteerd te worden, terwijl 5 Arkelse en 5 Kedichemse gezinnen om andere redenen uitvielen (verhuizing, emigratie, vakantie e.d.). Zodoende kwamen er 302 ingevulde formulieren binnen, 197 uit Arkel en 105 uit Kedichem. Deze formulieren bleken alle bruikbaar. In slechts zeer weinig gevallen bleken geenquêteerden op bepaalde vragen niet te willen antwoorden. Gezien de intieme aard van het onderwerp doet ook het percentage weigeraars (4,5 %) zeker niet onbevredigend aan.

Al wordt hier een totum onderzocht, alle gezinnen vallen er niet onder. Het zou dus kunnen zijn, dat bij het kiezen van deze groep nog een andere – ongewilde – selectie heeft plaatsgehad. Hieromtrent kan ten eerste gezegd worden, dat de gezinnen met kinderen in de leeftijdsgroep 6 t/m 20 jaar in Arkel 40 % en in Kedichem 41 % van het totaal aantal huishoudens uitmaken. Daar de verdeling van de onderzochte groep gezinnen over de dorpen en buurtschappen in de gemeenten goed overeenkomt met de bevolkingsgrootte van deze kernen, mag worden aangenomen, dat de gemeenten (en ook de daarin liggende dorpen en buurtschappen) in quantitatief opzicht juist vertegenwoordigd zijn. Per gemeente vertoont de samenstelling van de enquêtegroep naar al of niet agrarisch beroep en naar godsdienst – twee belangrijke kenmerken voor dit onderzoek – nagenoeg hetzelfde beeld als het gehele universum, blijkens tabel 1 en 2[3].

TABEL 1. Hoofden van gezinnen resp. huishoudens met agrarische beroepen (in procenten van alle hoofden van gezinnen resp. huishoudens).

	Arkel		Kedichem	
	gezinshoofden enquêtegroep	mnl. hoofden van huishoudens met beroep (1956)	gezinshoofden enquêtegroep	mnl. hoofden van huishoudens met beroep (1956)
boeren	7,1	8,7	19,1	23,0
landarbeiders	2,5	2,5	3,8	5,4

TABEL 2. Kerkelijke gezindte (in procenten).

	Arkel		Kedichem	
	enquêtegroep	bevolking (1947)	enquêtegroep	bevolking (1947)
Ned. Hervormden	81,2	81,8	86,7	91,1
Rooms Katholieken	4,1	3,5	3,8	2,3
Geref. gezindten	4,1	7,6	1,0	1,4
Overige kerkgenootschappen	1,5	1,0	1,9	1,4
Onkerkelijk	9,1	6,1	6,7	3,8

In aanmerking moet worden genomen, dat de vergelijkingsgegevens niet van recente datum zijn. Geldt dit vooral voor de kerkelijke gezindte, ook de overgang van agrarische naar niet-agrarische beroepen heeft de laatste jaren niet stil gestaan. De veronderstelling, dat de enquêtegroep representatief is voor de gezinnen in de onderzoekingsgemeenten is dus alleszins gewettigd.

Gezien het uitgangspunt van het onderzoek, zal in de bespreking van de resultaten van de enquête, die in hoofdstuk 3 en volgende aan de orde komt, het vergelijken van de gemeenten prévaleren; hiernaast zal echter het belangrijke gezichtspunt 'agrarisch/niet-agrarisch' ook ruimschoots aandacht ontvangen.

2. DE SOCIALE STRUCTUUR VAN DE ONDERZOEKGEMEENTEN

De keuze van de gemeenten

Om te komen tot een bestudering van het gezinsleven ten plattelande vanuit de gezichtshoek, die de probleemstelling vraagt, moest – daar het onderzoeksveld slechts beperkt kon zijn – bij het kiezen van de plaatsen grote zorgvuldigheid worden betracht. Het gezinsleven vindt maar niet op zichzelf ergens plaats, het speelt zich af in een concreet milieu en tegen een zeer bepaalde achtergrond. De inbedding in de bredere sociale werkelijkheid en de kleur van het décor zijn vormende elementen van groot belang. Deze omgeving (c.q. de te nemen plaatsen) moest voor een zuivere toetsing van de hypothese aan een aantal voorwaarden voldoen. Als vergelijkingsbasis dienden twee gemeenten te fungeren, en wel vanwege het feit, dat de gemeente in Nederland de kleinste territoriale statistische eenheid is. Daarbij moesten de keuze-gemeenten niet groot van oppervlakte zijn, omdat anders het gevaar dreigt, dat zij uit sterk heterogene delen bestaan. Om het verschil tussen de gemeenten zo zuiver mogelijk tot de mate van verstedelijking en contact met de stad te beperken, moesten zij in andere belangrijke opzichten zoveel mogelijk overeenstemmen. Tot de voornaamste interveniërende factoren die het beeld konden vertroebelen, waren te rekenen de godsdienst (kerkelijke gezindte), de aard van de bevolking (zelfde landstreek), het welvaartspeil, de sociale stratificatie en de historische situatie. Verder zouden de gemeenten geen extrema moeten vormen (b.v. zeer arm of rijk zijn of typische forensenplaatsen zijn). Zij zouden een normaal of doorsneeplattelandskarakter moeten hebben. Tenslotte werd verlangd, dat het verschil in verstedelijking niet te grote vormen zou aannemen, waardoor het toetsen van de hypothese niet tot zijn recht zou komen, maar eerder het intrappen van een open deur zou zijn.

Lijkt het opsporen van een tweetal gemeenten, die aan al deze voorwaarden voldoen het zoeken naar een wit en een zwart schaap met vijf poten, door het bestaan van de reeds genoemde typologie van Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad wordt de taak aanmerkelijk verlicht. Deze typologie maakt onderscheid tussen gemeenten met een overwegend plattelandskarakter, gemeenten met een overgangskarakter tussen platteland en stad en gemeenten met een stedelijk karakter, resp. A-, B- en C gemeenten genoemd, waarbij elke hoofdgroep nog onderverdeeld is in subgroepen. Het typeren van de gemeenten geschiedt aan de hand van een viertal kenmerken van morfologische, sociaaleconomische, functionele en sociologische (sociaal-psychologische) aard. Hierbij wordt, waar mogelijk, gebruik gemaakt van statistische indicatoren, waardoor de mate van urbanisatie op een bepaald moment vastgesteld kan worden. Typering op verschillende tijdstippen maakt de dynamische aard van het verstedelijkingsproces zichtbaar.

Voor ons doel leek het nodig een A_2- of A_3 gemeente te vergelijken met een B_1- of B_2 gemeente. Een dergelijke A gemeente bezit visueel nog een uitgesproken dorpskarakter, het inwonertal is klein, de agrarische beroepsbevolking neemt procentueel een vrij grote plaats in (40-50% c.q. 20-40% van de totale beroepsbevolking), de nijverheid is overwegend van verzorgende aard (de bevolking uit de A_3 gemeente werkt ook gedeeltelijk als forens in nabijgelegen stuwende bedrijven), handel en verkeer nemen met de bedrijfstak maatschappelijke diensten een geringe plaats in.

B_1- en B_2 gemeenten zijn eigenlijk geindustrialiseerde plattelandsgemeenten. De bouwtrant is nog dorps, centrumvorming ontbreekt meestal, vooral in de kleinere gemeenten uit deze klasse. Geïndustrialiseerd wil zeggen dat > 50% van de mannelijke beroepsbevolking in de nijverheid werkzaam is; 10-25% is dan nog in de landbouw. De industrie is ter plaatse gevestigd en/of de arbeiders pendelen naar grotere industriële centra. Het verschil tussen B_1 en B_2 ligt voornamelijk in de grootte van het aantal inwoners, waarvoor de grens is getrokken bij 5000.

Gewapend met deze kennis werd de kaart van Nederland met de indeling van de gemeenten naar urbanisatiegraad afgezocht, waarbij tevens rekening gehouden moest worden met het zoveel mogelijk voldoen aan de bovengenoemde andere criteria. Volgens deze methode werd een aantal gemeentenparen uitgezocht, waarna hun geschiktheid nog werd getoetst aan het oordeel van P.P.D. en/of E.T.I. van de provincie, waarin zij waren gelegen. Hoewel er meerdere paren te vinden waren, waarvan de keuze verdedigd kon worden, is tenslotte als eerste uit de bus gekomen het gemeentenpaar Arkel en Kedichem in Zuidoostelijk Z-Holland, dat aan vele voorwaarden bleek te voldoen en ook in het oog van een deskundig streekkenner een geschikt onderzoekingsveld zou bieden[1]. Een bijkomende omstandigheid, die pleitte voor dit paar, werd gevormd door het feit, dat het met het oog op de internationale vergelijking – een zelfde soort onderzoekingen wordt ook in andere W-Europese landen uitgevoerd – aantrekkelijk was, een bijdrage te leveren handelend over twee dijkdorpen in het typische Hollandse polderland.

Het décor

De gemeenten Arkel en Kedichem liggen Noordoostelijk van Gorcum op de rechteroever van de Linge (zie voor een situatietekening Kaart I). De gemeente Arkel, die ca. 2000 inwoners telt, heeft een oppervlakte van 817 ha en bestaat voornamelijk uit de polders 'Het Land der Zes Molens' en 'Rietveld'. Langs de Lingedijk ligt een brede strook rivierklei. In het lager gelegen Westelijke en meest Noordelijke deel van de gemeente worden veenachtige gronden aangetroffen. Ten Oosten van de Lingedijk ligt nog een kleine onbewoonde buitenpolder.

Het grondgebied van de gemeente Kedichem beslaat 999 ha en wordt door het overgrote deel gevormd door de 'Verenigde Polders Kedichem met Ooster-

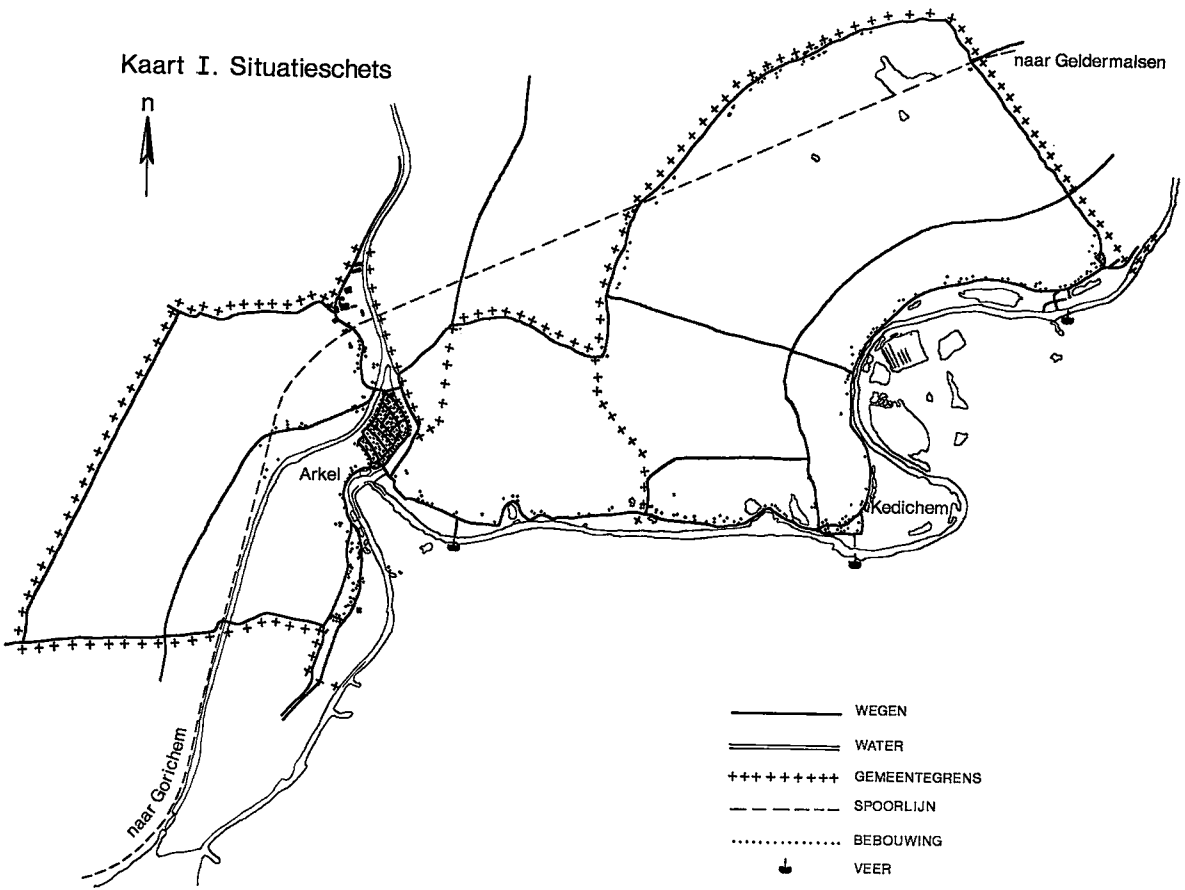
Kaart I. Situatieschets
n
naar Geldermalsen
Arkel
Kedichem
naar Gorichem
WEGEN
WATER
GEMEENTEGRENS
SPOORLIJN
BEBOUWING
VEER

wijk'. Ook hier bevindt zich langs de Linge een strook rivierklei, op enkele plaatsen vermengd met zand, zodat de grond daar een zavelig karakter draagt. Ten Noordwesten hiervan helt de bodem in die richting af en gaat de grond over in laagveen, dat de rest van het gemeentelijk territoir bedekt. Zowel in het Rietveldse gedeelte van Arkel, als in de gemeente Kedichem liggen buitendijks soms smallere, dan weer bredere grienden, gorzen en uiterwaarden. Deze vormen met de Linge en zijn door boomgaarden omzoomde dijken een fraai stukje natuurschoon, dat door toeristen nog nauwelijks is ontdekt.

Het bebouwde deel van de gemeente Arkel bestaat uit het gelijknamige dorp. Dit heeft de langgerekte vorm van zovele dijkdorpen. Ten gevolge van een grote industriële vestiging heeft er veel nieuwbouw plaatsgevonden. Hierbij is doelbewust gestreefd naar een zekere komvorming. De nieuwe buurt ligt vlak achter de Arkelse Dam, die het oude dorps 'centrum' vormde. De verspreide lintbebouwing strekt zich verder over enkele kilometers uit langs de vier dijken, waarvan er in elke hoofdwindrichting één loopt.

De gemeente Kedichem bestaat uit drie buurtschappen: t.w. het dorp Kedichem of Kerkbuurt in het Westen van de gemeente, het kerkdorp Oosterwijk in het Oosten van de gemeente en het gehucht Achterdijk in het Noorden daarvan. Met deze namen worden drie stroken min of meer dichte lintbebouwing aangeduid. De nieuwbouw is in deze gemeente tot slechts enkele huizen beperkt gebleven.

Eén van de factoren van betekenis bij het kiezen van de plaatsen van onderzoek was hun geografische ligging. In dit opzicht blijken Arkel en Kedichem duidelijk te verschillen. De positie van Arkel is veel gunstiger. Het ligt op nog geen 3 km van Gorcum (een oude industriestad en regionaal verzorgend centrum van ruim 20.000 inwoners) aan de oude Napoleontische route Amsterdam-Parijs, die over Utrecht en Gorcum liep. Deze verkeersweg is lange tijd de voornaamste verbinding van Amsterdam met het Zuiden geweest. Hoewel het lange-afstandsverkeer tegenwoordig gebruik maakt van de nieuwe verkeerswegen, is er toch nog een intensief verkeer tussen Utrecht en Gorcum-Brabant over deze voor tegenwoordige begrippen gevaarlijk smalle dijk. Met het in gebruik nemen in 1961 van rijksweg 27 (Breda-Vianen), die vlak ten Westen van de gemeente Arkel loopt wordt de oude rijksstraatweg echter aanzienlijk ontlast. Pal ten Zuiden van de gemeente loopt rijksweg 15 (Ridderkerk-Zevenaar) die nu tot Tiel voor het verkeer is opengesteld. Beschikt Arkel dus over uitstekende wegverbindingen met zowel het Noorden en Zuiden als het Oosten en Westen des lands, ook te water is het goed bereikbaar door zijn ligging aan het Merwedekanaal en de gekanaliseerde Linge, tussen welke juist binnen de gemeente nog een verbindingskanaal bestaat. Bovendien is Arkel opgenomen in het spoorwegnet. Het bezit een station aan de lijn Dordrecht-Geldermalsen, tussen welke plaatsen een uurdienst onderhouden wordt.

De gemeente Kedichem kan niet op een dergelijke gunstige situatie bogen. Zij ligt veel meer geisoleerd, terzijde van de grote verkeersaders. De enige weg van meer dan locaal belang is de Noorderlingedijk, die Arkel met Leerdam verbindt. Hieraan liggen Kedichem-dorp en Oosterwijk. De Achterdijk ligt,

zoals de naam al aangeeft, achter in de polder en is slechts via een secundaire weg bereikbaar. De afstand van Kedichem en de Achterdijk tot Gorcum bedraagt 8-10 km, voor Oosterwijk is deze 10-12 km. Ten opzichte van Leerdam is de ligging wat gunstiger. Kedichem is hiervan ruim 5 km verwijderd, maar Oosterwijk ligt er dicht tegen aan en is evenals Achterdijk, waarvan de afstand tot Leerdam 2-4 km bedraagt, meer georiënteerd op deze plaats, die echter de helft kleiner is dan Gorcum en ook lang niet de stedelijke allure van de laatste bezit.

Te water is Kedichem voor kleinere binnenschepen toegankelijk via de Linge, die tot Leerdam goed bevaarbaar is. De spoorlijn Dordrecht-Geldermalsen doorsnijdt wel het Noordelijk deel der gemeente, maar er is aan de Achterdijk geen station gevestigd.

Een goede weerspiegeling van het relatieve isolement, waarin de gemeente Kedichem ten opzichte van Arkel verkeert, vormt diagram A. Hierbij moet nog aangetekend worden, dat de Achterdijk geheel van het openbare vervoer verstoken blijft.

Demografie

In 1880 waren zowel Arkel als Kedichem agrarische dorpen met een ongeveer gelijk inwonertal (Arkel 747, Kedichem 775). Sindsdien hebben zij een wel zeer verschillende ontwikkelingsgang gekend, zoals blijkt uit grafiek I. De bevolking van Arkel is bijna verdrievoudigd, die van Kedichem daarentegen is nog niet met de helft toegenomen, wanneer de situatie van nu met die van 1880 vergeleken wordt. Het is nuttig hier wat dieper in te gaan op de oorzaken, die het tegengestelde beeld, dat de gemeenten vertonen, verklaren kunnen. Men zie hiervoor ook grafiek II en III.

In de periode tot 1920 blijkt Kedichem sneller nog dan Arkel te groeien. Het is niet zo zeer de natuurlijke bevolkingsaanwas, die hiervoor verantwoordelijk is, want het geboorteoverschot is over deze gehele periode gerekend voor beide gemeenten ongeveer gelijk. Het verschil valt veel meer te zoeken in de migratie. Het vertrekoverschot was voor Arkel groter dan voor Kedichem in de bedoelde periode. De traditionele bedrijfstakken in de gemeente (landbouw, ambacht en middenstand) boden slechts een beperkte gelegenheid tot uitbreiding. Maar het zich sinds het eind van de vorige eeuw ontwikkelende industriegebied aan de Merwede bij Gorcum trok velen tot zich. Het is te begrijpen, dat het dichtbijgelegen Arkel met zijn toch al drukker contact met Gorcum hiervoor meer mensen leverde dan het meer afgelegen Kedichem.

Na de 1e Wereldoorlog verandert de toestand. De Arkelse bevolking groeit aanmerkelijk sneller dan de Kedichemse om de laatste sinds 1932 ook in absolute zin voorgoed te overtreffen. Weer blijkt het migratiesaldo beslissend te zijn. Bleef er in Kedichem altijd sprake van een vertrekoverschot, in Arkel blijkt na 1920 telkens een vestigingsoverschot te bestaan, dat alleen in het diepst van de crisis der dertiger jaren enige tijd negatief was. De groei van de Arkelse bevolking, met name door de immigratie, is te danken aan het feit, dat in 1921 te

Diagram A. Frequentie autobusdiensten van en naar Arkel en Kedichem.

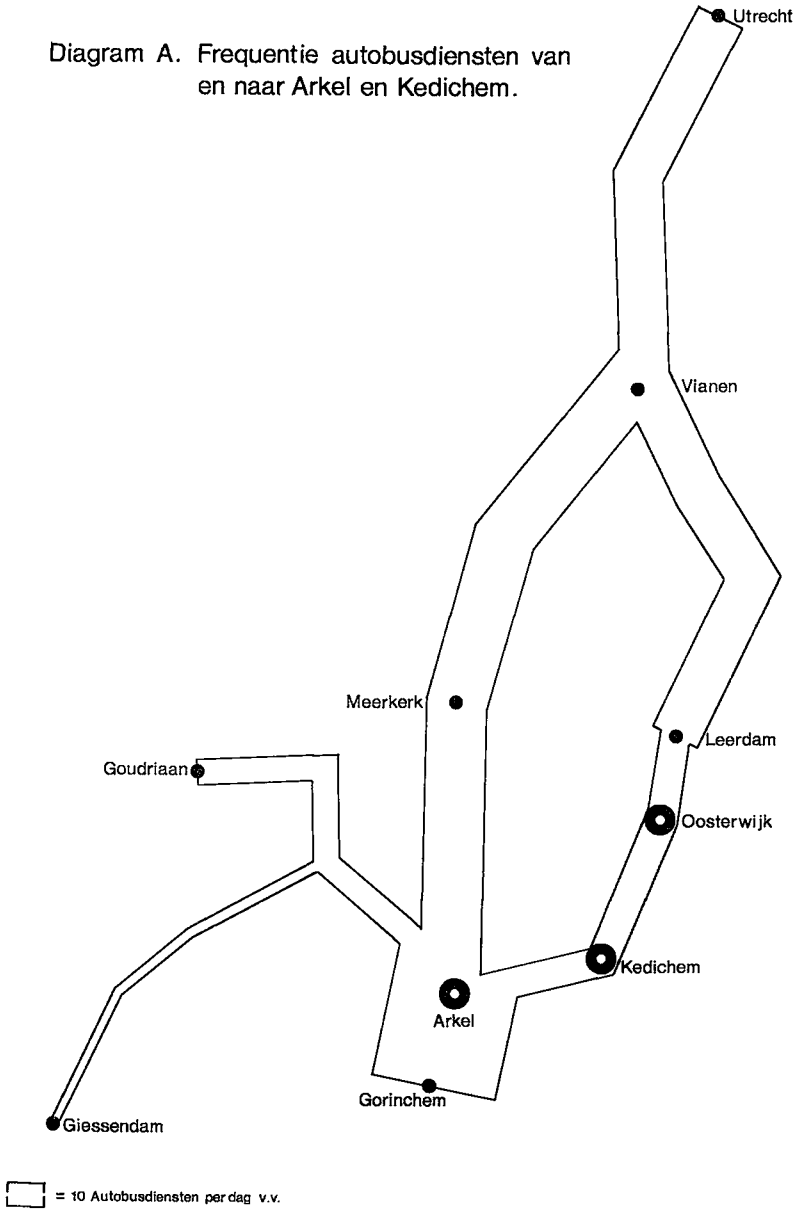

Arkel de N.V. 'Betondak' gevestigd werd, een bedrijf van een stuwend karakter, dat veel werkgelegenheid bood en steeds in omvang toenam.

Gedurende de 2e Wereldoorlog is er weinig neiging het landelijke Kedichem te verlaten. Hoewel in deze tijd ook de geboorten zich op een laag niveau be-

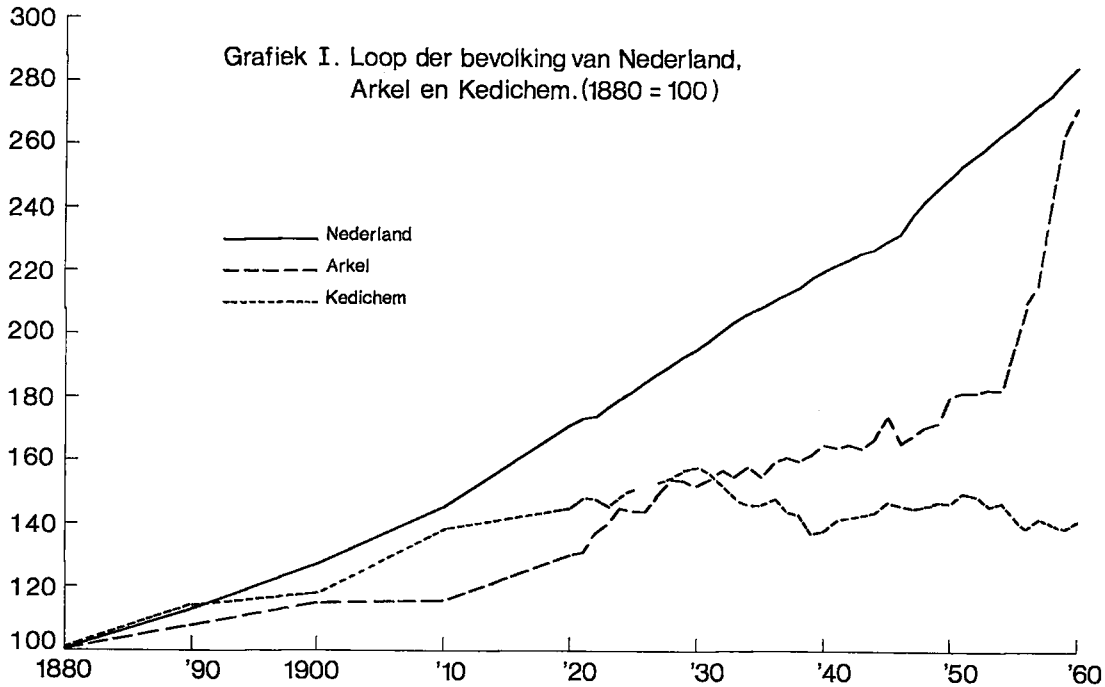
Grafiek I. Loop der bevolking van Nederland,
Arkel en Kedichem. (1880 = 100)
Nederland
Arkel
Kedichem
300
280
260
240
220
200
180
160
140
120
100
1880
'90
1900
'10
'20
'30
'40
'50
'60

Grafiek II. Geboorte-en vestigingsoverschot en toename van de bevolking van Arkel per 1000 inwoners in 5 jaarlijkse gemiddelden

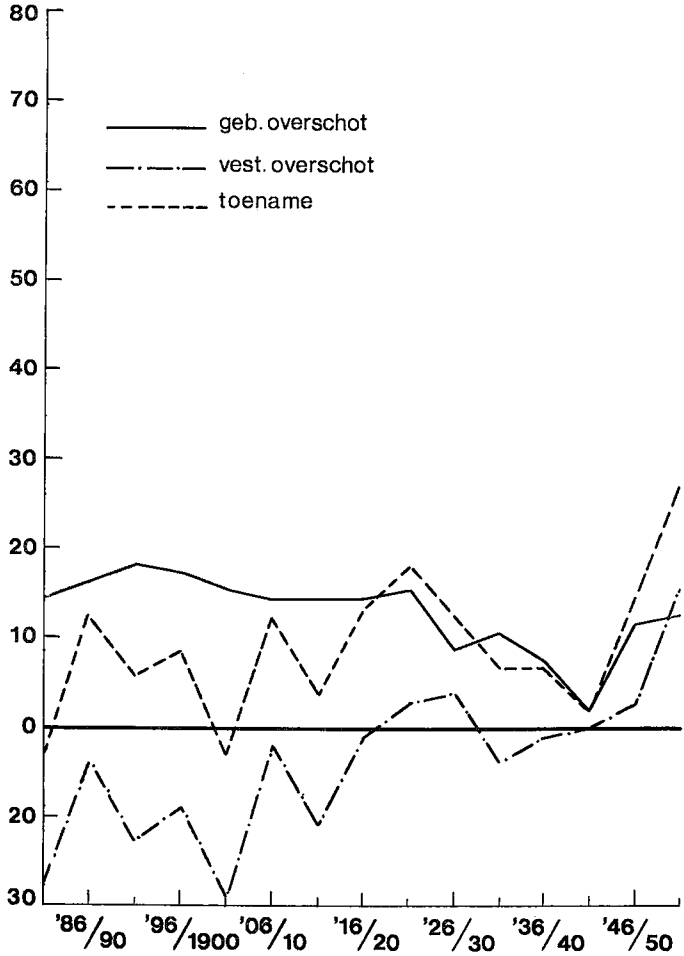

wegen, groeit het zielental toch enigszins, een tendens die zich de eerste jaren na de oorlog verzwakt doorzet door de hoge na-oorlogse geboortepiek. De laatste 10 jaar, toen de normale toestanden weer hersteld waren, laten weer een daling zien als gevolg van vertrek uit de weinig werkgelegenheid biedende gemeente.

Geheel anders is het in het na-oorlogse Arkel. Hier steeg het inwonertal sterk. Opmerkelijk is de bijzonder grote toename gedurende de laatste jaren: dit is de

Grafiek III. Geboorte-en vestigingsoverschot en toename van de bevolking van Kedichem per 1000 inwoners in 5 jaarlijkse gemiddelden

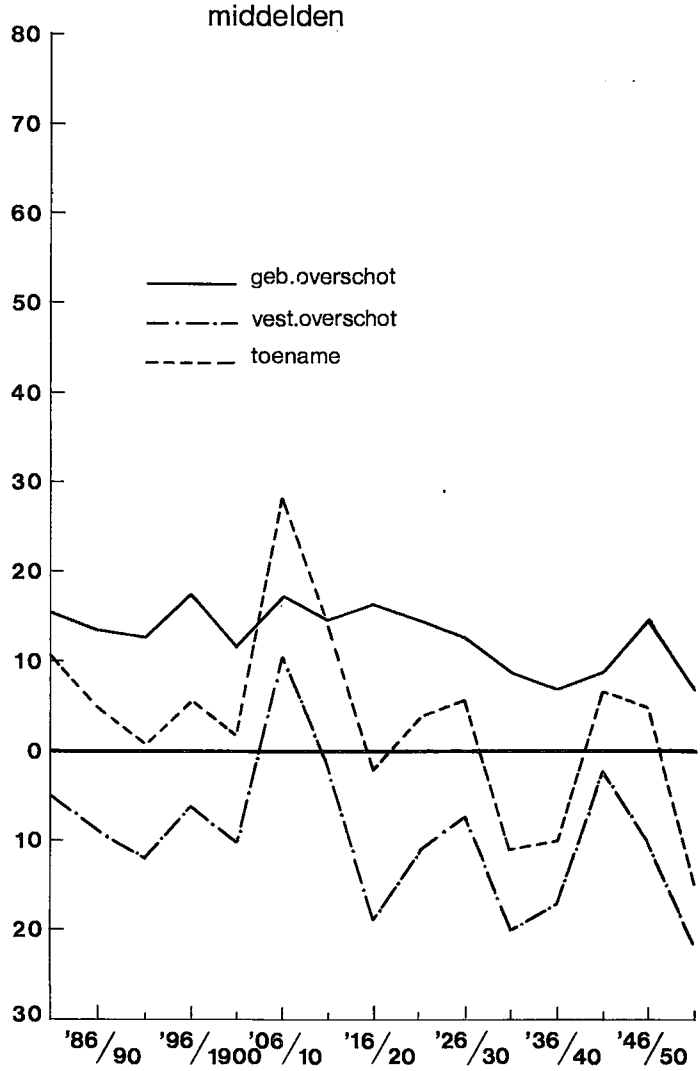

tijd, waarin 'Betondak' zich sterk uitbreidde en een groot aantal nieuwe woningen werd gebouwd. Het vestigingsoverschot heeft ook een gunstige invloed op het geboorteoverschot, doordat de binnenkomenden meest jonge gezinnen hadden of nieuwe stichtten.

Nog op andere wijze kan het uiteenlopen van beide gemeentelijke bevolkin-

Diagram B. Samenstelling van de bevolking van Nederland, Arkel en Kedichem naar leeftijdsgroepen in verschillende jaren in percentages van de totale bevolking in ieder jaar

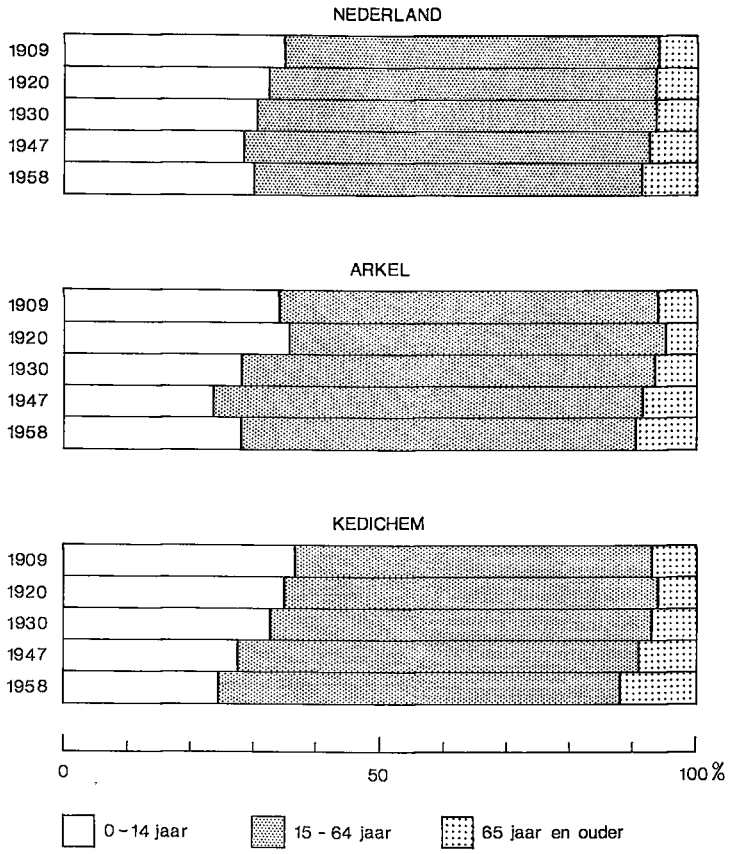

gen gedemonstreerd worden, nl. aan de leeftijdsopbouw en de samenstelling naar burgerlijke staat (Diagram B en C). De aandacht zij hier gevestigd op de veroudering van de bevolking. Doet dit verschijnsel zich ook in Arkel voor, in Kedichem treedt het met verloop van tijd steeds meer op de voorgrond. Het is met name de ontwikkeling van de verhouding tussen de groepen onder en boven de 15-jarige leeftijd, die in dit opzicht van belang is. Arkel verjongt zich de laatste tijd weer, doordat er nieuw en jong bloed de gemeente binnenkomt. Wij hebben al gezien, dat dit in Kedichem nauwelijks het geval is. Het is niet, dat de huwelijksvruchtbaarheid in Kedichem zo gering is, maar veel meer het

Diagram C. Bevolking van 15 jaar en ouder naar burgerlijke staat

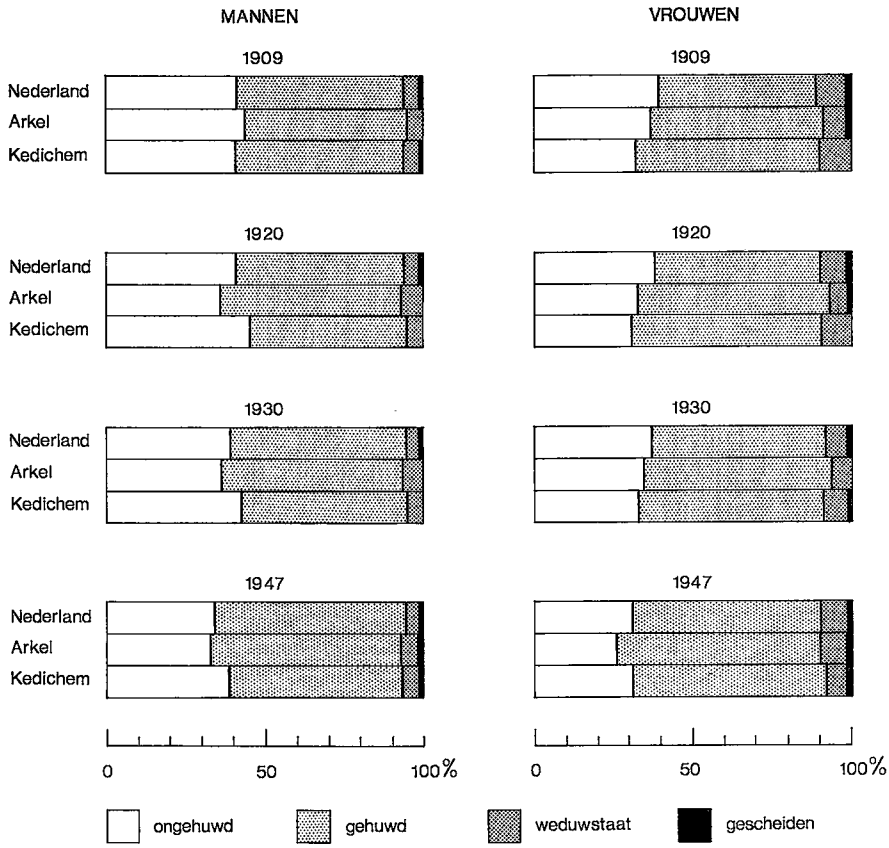

feit, dat er zoveel ongehuwde volwassenen (vooral mannen) zijn. Dezen doen Kedichem zo'n typische veroudering ondergaan. In diagram C komt dit niet zo sterk tot uiting, omdat de leeftijdsopbouw hierop ook een effect uitoefent. Zo zijn in Nederland als geheel de jongere leeftijdsgroepen (die meer ongehuwden tellen) procentueel sterker vertegenwoordigd dan in Kedichem. Maar aanmerkelijke verschillen treden op, wanneer we de mannelijke leeftijdsgroepen van 25-39 jaar en van 40-49 jaar bezien. Het percentage ongehuwden hierin bedraagt in 1947 voor Nederland respectievelijk 28 en 10, in tegenstelling tot Kedichem, waar het 37 respectievelijk 28 is. Het is bekend, dat deze vrijgezellen voornamelijk onder de agrarische bevolkingsgroep gezocht moeten worden. Arkel sluit zich in leeftijdsopbouw en samenstelling naar burgerlijke staat veel meer bij Nederland als geheel aan. De cijfers voor de percentages ongehuwden in bovengenoemde leeftijdsgroepen in deze gemeente (28 en 6) bevestigen dit.

Weer een andere kant van de verschillen tussen beide gemeentelijke bevol-

TABEL 3. De autochthoniteit en allochthoniteit van de bevolking in de onderzoeksgemeenten (1960) (in procenten).

Overzicht van de volwassen bevolking naar geboorteplaats		
Arkel	mannelijke bevolking	vrouwelijke bevolking
geboren in de gemeente	27,3	20,3
geboren in omliggende gemeenten*	21,4	24,9
geboren in de omgeving**	30,5	32,8
geboren in verdergelegen gebied	20,8	22,0
Kedichem	mannelijke bevolking	vrouwelijke bevolking
geboren in de gemeente	57,4	41,1
geboren in omliggende gemeenten*	18,4	22,9
geboren in de omgeving**	15,1	21,7
geboren in verdergelegen gebied	9,1	14,3

* zie kaart II op pag. 35 (kleine kring binnen stippellijn)
** zie kaart II op pag. 35 (grote kring binnen stippellijn)

kingen treedt aan het licht bij een indeling van de inwoners naar geboorteplaats.

De gegevens in tabel 3 zijn er een duidelijke aanwijzing voor, dat zowel de mannelijke als de vrouwelijke bevolking van Kedichem een aanzienlijk grotere mate van autochthoniteit bezit dan die van Arkel. De verklaring hiervan vloeit voort uit boven reeds genoemde factoren als migratiesaldo en contact met de buitenwereld, factoren die elkaar ook onderling versterken. Men denke b.v. aan het feit, dat de nieuw-ingekomenen veelal nog bepaalde banden met hun oude omgeving in stand houden, wat weer zijn betekenis voor een zaak als keuze van een huwelijkspartner voor de jongere generatie zal hebben. Uit de cijfers in tabel 3 is ook af te lezen, dat van de allochthonen in Arkel er meer verderweg geboren zijn dan van de allochthone Kedichemers. Bij deze tabel moet worden opgemerkt, dat de autochthoniteit (in de gebruikelijke zin des woords) iets hoger ligt dan het percentage van in de gemeenten geborenen aangeeft. De geborenen in de omliggende gemeenten Gorcum en Leerdam zijn nl. voor een (vermoedelijk aanzienlijk) deel gesproten uit Arkelse c.q. Kedichemse ouders, maar de bevalling heeft plaats gevonden in het Gorcumse of Leerdamse ziekenhuis. De verhouding tussen de autochthoniteit in Arkel en in Kedichem wordt hierdoor echter niet aangetast.

HUISVESTING

De laatste gegevens, die met betrekking tot woning en bewoning ter beschikking staan, worden geleverd door de Woningtelling 1956. Hoewel het zeker nuttig is hieromtrent het een en ander te vermelden, moet wel worden bedacht, dat in de jaren daarna er veel nieuwbouw heeft plaats gevonden, vooral in Arkel. In Kedichem is deze tot slechts een klein aantal huizen beperkt gebleven.

Tabel 4 laat zien, dat de gewone woningen in Arkel duidelijk groter zijn dan in Kedichem. Een verschil van één vertrek is bij deze grootheden zeer beduidend. De vertrekbezetting is daardoor ook lager in Arkel. Voor de bedrijfswoningen is het verschil in aantal vertrekken al niet zo groot meer en de vertrekbezetting zelfs gelijk. De boerderijen ontlopen elkaar nog minder in grootte. Het geringe verschil in vertrekbezetting correspondeert hiermee.

Het verschil in woninggrootte tussen de gemeenten – we letten hierbij het meest op de gewone woningen, die het overgrote deel van het totaal uitmaken – is terug te voeren op de ouderdom der huizen. De Arkelse woningvoorraad is voor ruim 35% van na-oorlogse makelij, die van Kedichem slechts voor 8,5%. Daar er na de oorlog nauwelijks meer huizen zijn gebouwd met minder dan 5 vertrekken, komt Arkel dus gunstiger voor de dag. De verschillen in woninggrootte krijgen wat meer reliëf, wanneer de aandacht geschonken wordt aan het aantal één- en tweekamerwoningen, een type huizen dat algemeen als sociaal ongewenst wordt beschouwd voor bewoning door één gezin. In Arkel behoort hiertoe van de gewone woningen 5%, van de woningen met bedrijf 4% en van de boerderijen 3%. In Kedichem echter zijn deze percentages resp. 19, 16 en 7%. Meerzeggend nog dan deze cijfers zijn die betreffende de bewoning van de huizen van verschillende grootte. Het zou immers kunnen zijn, dat kleine huizen alleen door kleine gezinnen bewoond worden. In Arkel is dit op één uitzondering na ook het geval, maar in Kedichem bewonen b.v. 5 van de 21 huishoudens met 7 en meer personen een tweekamerwoning. Zoals uit tabel 2 al bleek, staat aan het huishouden in Kedichem in het algemeen een vertrek minder ter beschikking dan aan het Arkelse huishouden (4 vertrekken tegen 5 vertrekken). De consequentie hiervan blijkt al direct in de afwezigheid van voldoende slaapruimte. Het is niet verwonderlijk, dat 47% van de Kedichemse huishoudens onvoldoende slaapruimte heeft, terwijl dit in Arkel slechts voor 18% van de huishoudens geldt. Onder onvoldoende slaapruimte verstaan we hier met het C.B.S., dat door gebrek aan ruimte personen van 12 jaar en ouder van verschillend geslacht en niet met elkaar gehuwd in hetzelfde vertrek moeten slapen. Hieronder vallen dus ook de gevallen, waarin oudere kinderen de slaapkamer met hun ouders moeten delen.

TABEL 4. Aantal en grootte van de woningen en hun gemiddelde vertrekbezetting in Arkel en Kedichem (1956).

	Arkel			Kedichem		
	aantal	gem. aantal vertrek-ken	gem. vertrek-bezetting	aantal	gem. aantal vertrek-ken	gem. vertrek-bezetting
gewone woningen	386	5,0	0,7	192	4,0	1,0
woningen met winkel, werkplaats e.d.	23	5,3	0,8	14	4,6	0,8
boerderijen	33	4,5	0,9	62	4,1	1,0

Kaart II. Gemeenten - indeling voor de autochthoniteit en allochthoniteit van de bevolking in de onderzoeksgemeenten

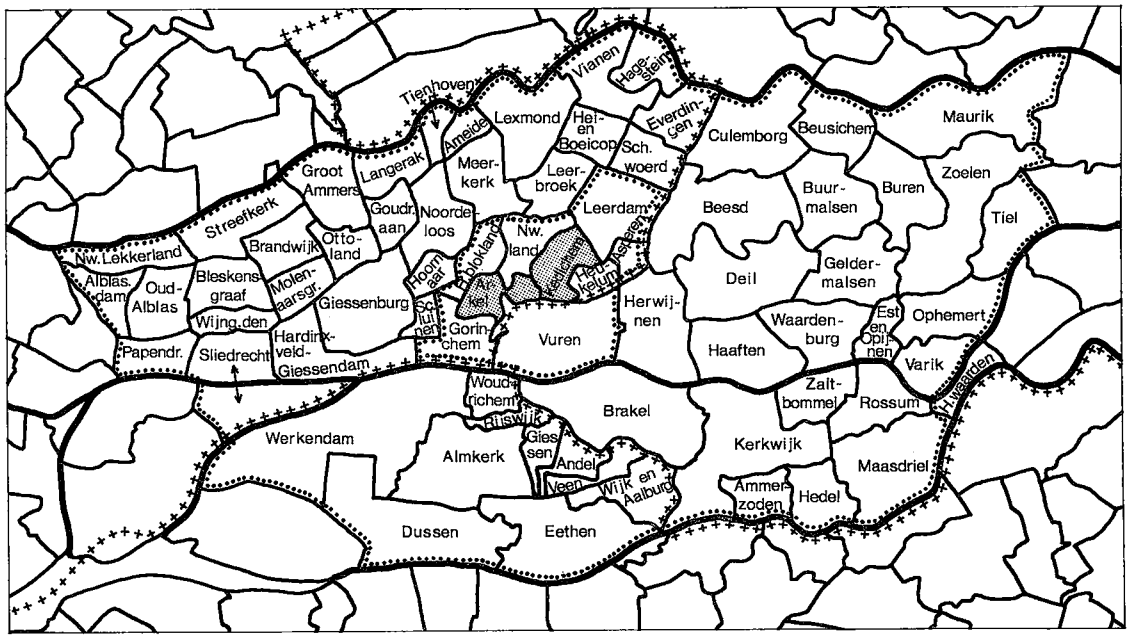

Het eigen woningbezit is in Arkel veel minder vertegenwoordigd dan in Kedichem. In Arkel wordt nl. 38 % van de huizen door de eigenaar bewoond tegen 63 % in Kedichem. Dit verschil hangt samen met de nieuwbouw (vele woningwetwoningen) in Arkel.

Tenslotte wordt nog opgemerkt, dat er geen verschil bestaat tussen de gemeenten in de aansluiting van de woningen op de openbare nutsvoorzieningen. Alle huizen zijn aangesloten op de waterleiding en het elektrisch net, minus twee gewone woningen en twee boerderijen in Arkel, en twee gewone woningen en drie boerderijen in Kedichem. Een algemene gasvoorziening ontbreekt in beide gemeenten. Degenen die gas willen gebruiken, moeten dit privé betrekken in de vorm van flessengas.

Economische structuur

Zoals reeds gezegd, waren Arkel en Kedichem op het eind van de vorige eeuw twee ongeveer even grote dorpen met een overwegend agrarisch karakter. Van tabel 5 kan het beste afgelezen worden in welke mate dit karakter veranderd is.

Het aantal mensen, dat in de landbouw werkzaam is, nam in Arkel in een relatief korte tijd snel af. In Kedichem bleef een groter percentage in de landbouw werkzaam, maar ook hier daalt het aantal agrariërs op de totale beroepsbevolking de laatste jaren aanmerkelijk. Toch werkt in deze gemeente volgens de telling in 1956 nog bijna $^1/_3$ van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw. In Arkel vindt dan nog slechts $^1/_7$ van de mannen in deze bedrijfstak werk.

Toch over de landbouw sprekend, zullen we aan deze bestaansbron eerst

Tabel 5. Mannelijke beroepsbevolking naar bedrijfstakken; verhoudingscijfers voor enkele jaren.

Arkel				
jaar	landbouw	industrie	handel/verkeer	diensten
1909	47,4	?	?	?
1930	28,4	56,7	11,4	3,5
1947	21,2	57,6	16,4	4,8
1956	14,4	?	?	?
Kedichem				
jaar	landbouw	industrie	handel/verkeer	diensten
1909	57,8	?	?	?
1930	46,5	41,5	8,9	3,1
1947	42,2	40,5	10,8	6,5
1956	29,9	?	?	?

enige aandacht schenken. Een nadere beschouwing leert ons dan, dat er in grootte en type van het in Arkel en Kedichem uitgeoefende landbouwbedrijf weinig verschillen bestaan.

Uit tabel 6 blijkt, dat de meeste bedrijven in Arkel klein zijn. Kedichem telt iets meer grotere bedrijven. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte per grootteklasse is nagenoeg gelijk. In beide gemeenten is nog $^1/_4$ van de bedrijven waarop de landbouw als hoofdberoep wordt uitgeoefend, kleiner dan 5 ha. Wat het grondgebruik betreft, kan gezegd worden dat nagenoeg 80% van de gronden blijvend grasland is, bijna 15% bouwland en ruim 5% tuinland. Onder de laatste categorie vallen voornamelijk boomgaarden. Het is dus duidelijk dat de veeteelt overweegt. De geproduceerde melk wordt algemeen naar de zuivelfabriek gebracht. Zelfkazen (met zijn typische bezwaren, ook voor het gezinsleven) komt in deze gemeenten, die aan de rand van het zelfkazersgebied liggen, praktisch niet meer voor. Hun landbouwbedrijf wordt overwegend met behulp van eigen arbeidskrachten gevoerd.

TABEL 6. Bedrijfsgrootte van de landbouwbedrijven te Arkel en Kedichem (1955).

grootte klasse	Arkel			Kedichem		
	alle bedrijven	hoofdberoep landbouwer	nevenbedrijven	alle bedrijven	hoofdberoep landbouwer	nevenbedrijven
< 1 ha	27	1	22	35	3	31
1– 5 ha	17	7	4	25	14	8
5– 10 ha	14	13	–	21	21	–
10– 15 ha	4	3	–	16	16	–
15– 20 ha	5	5	–	6	6	–
20– 30 ha	–	–	–	4	3	1
30– 50 ha	1	1	–	4	4	–
50–100 ha	1	1	–	1	1	–
totaal	69	31	26	112	68	40

Dat in tabel 7 in Kedichem wat meer vreemde arbeidskrachten worden aangetroffen, komt, omdat daar meer grote bedrijven zijn. Het niet meer zo in trek zijn van de landbouw, blijkt ook uit de leeftijd van de agrarisch werkzamen. Zo is ca. $^2/_3$ van de vaste arbeidskrachten ouder dan 40 jaar. Het is een bekend

TABEL 7. Verhouding van eigen tot vreemde arbeidskrachten in de land- en tuinbouw (1956).

gemeente	vaste arb. krachten volle jaarwerkers		vaste arb. krachten deel v.h. jaar werkend		tijd. arb. krachten	
	eigen	vreemd	eigen	vreemd	eigen	vreemd
Arkel	40	4	14	1	4	10
Kedichem	79	20	21	2	3	9

verschijnsel, dat de jongeren uit de landbouw gaan, waardoor dus de agrarische bevolking, m.n. de landarbeidersstand veroudert.

De tuinbouw is in Arkel van meer betekenis dan in Kedichem, blijkens tabel 8.

Het betreft hier naast de zuivere fruitteelt enige groenteteelt in de volle grond. Teelten onder glas komen heel weinig voor.

TABEL 8. Bedrijfsgrootte van de tuinbouwbedrijven te Arkel en Kedichem (1955).

grootteklasse	Arkel	Kedichem
< 1 ha	4	1
1– 2 ha	4	1
2– 3 ha	1	1
3– 4 ha	–	–
4– 5 ha	1	1
5– 6 ha	1	–
10–11 ha	1	–
totaal	12	4

Het afnemen van de betekenis van de landbouw als bestaansbron voor de gemeenten ging gepaard met een toenemende betekenis van de industrie. Al is het percentage van de arbeidenden in de bedrijfstakken handel, verkeer en diensten ook – en soms aanzienlijk – gestegen, de absolute aantallen in deze takken zijn gering vergeleken met die in landbouw en nijverheid. Het is de industrie, die in belangrijke mate de mensen tot zich trekt en die momenteel voor de bevolking van beide gemeenten de voornaamste bestaansbron is geworden.

Kan men, wat de beroepsbevolking betreft, dus zeggen dat beide plaatsen – zij het in verschillende graad – geïndustrialiseerd zijn, anders ligt de situatie met betrekking tot de industriële activiteit ter plaatse. Tabel 9 geeft hieromtrent nadere inlichtingen.

TABEL 9. Industrie, handel en verkeer te Arkel en Kedichem.

1930	Arkel			Kedichem		
	nijverheid	handel	verkeer	nijverheid	handel	verkeer
Aantal vestigingen	28	18	10	19	17	6
Aantal werkzame personen	434	32	23	45	27	11
1950	nijverheid	handel	verkeer	nijverheid	handel	verkeer
Aantal vestigingen	28	23	18	18	15	7
Aantal werkzame personen	631	41	42	59	32	14
Aantal vestigingen met > 10 personen	3	–	–	–	–	–

Direct valt op, dat in de bedrijfstak nijverheid in Arkel in drie vestigingen met > 10 personen, zeer veel mensen werkzaam zijn. Dergelijke vestigingen kent Kedichem in het geheel niet. Wij zullen hier afzien van een bespreking van de kleine verzorgende bedrijven als schildersbedrijven, bakkerijen e.d., die in beide plaatsen voorkomen, maar onze belangstelling vooral richten op de bedrijven van een stuwend karakter, die Arkel tot een geïndustrialiseerde gemeente in de eigenlijke zin van het woord maken. Het is naast de coöperatieve zuivelfabriek 'de Linge' waar een 40 mensen werkzaam zijn, in het bijzonder de N.V. 'Betondak', die het industriële gezicht van Arkel bepaalt. Dit bedrijf, een dochteronderneming van het grote ijzerconstructiebedrijf 'de Vries Robbé' te Gorcum, werd in 1921 in Arkel gevestigd. Het legt zich toe op de vervaardiging van bouwmaterialen van beton (dakplaten, buizen, tegels en heipalen). De fabrieksterreinen liggen langs het Merwedekanaal in de uiterste Noordhoek van de gemeente. De aard van het bedrijf brengt mee, dat er vele ongeschoolde arbeidskrachten werk kunnen vinden. Voorzag aanvankelijk Arkel zelf in de arbeidsbehoefte van deze fabriek, al gauw bleek het bedrijf boven de plaatselijke arbeidsmarkt uit te groeien. Begin 1960 werkten bij 'Betondak' 508 personen. Slechts 105 hiervan kwamen uit Arkel. De rest kwam voor het overgrote deel uit de wijde agrarische omgeving, waaronder Kedichem er 40 leverde. Ook de zuivelfabriek, die vijf jaar eerder gesticht werd dan 'Betondak', werkte oorspronkelijk met Arkelse arbeiders. Later werd ook hier het Arkelse personeel langzamerhand opgevolgd door werkkrachten uit de omliggende agrarische gemeenten, die de arbeid in een meer agrarische industrie prefereerden boven 'Betondak', zodat momenteel het grootste deel niet meer uit Arkel zelf afkomstig is. De op zichzelf merkwaardig aandoende toestand van fabrieken in Arkel, die voor het merendeel met niet-Arkelse arbeidskrachten werken, terwijl toch het percentage van de mannelijke beroepsbevolking, werkzaam in de industrie, hoog genoeg is om dit niet noodzakelijk te maken, vindt zijn verklaring in het feit, dat ook van de Arkelse beroepsbevolking er zovelen pendelen. Op dit pendelverschijnsel wordt licht geworpen door tabel 10.

Het percentage pendelaars blijkt in Arkel en Kedichem bijna even groot te zijn (kolom I). Maar ook is te zien, dat de meeste pendel over betrekkelijk geringe afstand geschiedt (kolom III). Het verschil in industrialisatie ter plaatse tussen beide gemeenten wordt duidelijk aangetoond door kolom IV. Arkel is een 'dag'-gemeente en Kedichem een 'nacht'-gemeente. Dit geeft Arkel al op het oog een industriële aanblik, terwijl Kedichem waar geen vestiging met > 10 personen aanwezig is, uiterlijk veel meer agrarisch lijkt. De Arkelse pendelstroom beweegt zich voornamelijk naar het nabijgelegen Gorcum. Hij bestaat voor een groot deel uit geschoolde arbeidskrachten, waarvoor het aanbod van werk in de gemeente gering is, maar die in de metaalnijverheid te Gorcum juist gevraagd worden. De Kedichemse pendelaars vinden hun arbeid voornamelijk in Arkel en Leerdam (glasfabriek). Gorcum trekt slechts een klein deel van hen tot zich.

Uit de samenstelling naar bedrijfsklassen van de vrouwelijke beroepsbevolking, die in beide gemeenten ongeveer 17% van de totale vrouwelijke bevol-

TABEL 10. Het forensisme van de mannelijke beroepsbevolking.

	I	II	III	IV	V	VI	VII
Arkel	35,5	20,2	94,1	50,7	131	43,4	72,3
Kedichem	38,9	13,2	84,8	7,4	66	30,4	73,6

Kolom I: Woonforensen in % % van de totale mannelijke beroepsbevolking wonend in de gemeente (1947).
II: Niet-dagelijks reizende woonforensen in % % van alle woonforensen (1947).
III: Fietsende woonforensen in % % van alle dagelijks reizende woonforensen (1947).
IV: Werkforensen in % % van de totale mannelijke beroepsbevolking werkend in de gemeente (1947).
V: Ter plaatse werkende mannelijke beroepsbevolking in % % van de ter plaatse wonende mannelijke beroepsbevolking (1947).
VI: Woonforensen in % % van alle hoofden van huishoudens (1956).
VII: Woonforensen (hoofden van huishoudens) werkend in de omgeving van de woongemeente (afstand woon-werkgemeente < 10 km) in % % van alle woonforensen (hoofden van huishoudens) (1956).

king uitmaakt, komt ook het modernere beeld van Arkel naar voren. Van de vrouwelijke arbeidskrachten uit Arkel werkt 38% buiten de gemeente in verschillende bedrijfstakken. Van de Kedichemse vrouwelijke arbeidskrachten werkt 20% buiten de gemeente, maar meer dan de helft hiervan is dienstmeisje.

Wanneer we aan het eind van de vergelijking van de economische structuur van beide plaatsen nog een moment stil staan bij de middenstand, dan ontwaren we ook hier weer een verschil. De winkeldichtheid bedraagt in Arkel 16.2 per 1000 inwoners tegenover 11.2 in Kedichem volgens de Bedrijfstelling 1950. Ondanks de nabijheid van Gorcum is dit cijfer voor Arkel bijna even hoog als dat voor het gehele Z-Hollandse platteland. Kedichem daarentegen blijft een eind onder de maat. Daarbij komt nog, dat de meeste winkels, die de gemeente Kedichem telt, zich in het gelijknamige dorp bevinden. In Oosterwijk zijn alleen twee bakkers en een kruidenier. Aan de Achterdijk staat geen enkele winkel. Wat Kedichem tegenwoordig niet (meer) bezit en Arkel wel, is o.a. een drogist, een manufacturier, een kapper, een sigarenwinkelier en een slager. Dit betekent niet, dat diverse artikelen in Kedichem niet verkrijgbaar zijn, maar dat de specialisatie naar branche geringer is.

TABEL 11. Samenstelling van de vrouwelijke beroepsbevolking naar bedrijfsklassen (Arkel en Kedichem, 1947; in procenten).

werkzaam:	Arkel	Kedichem
in de industrie	18,0	9,5
in de landbouw	15,3	45,2
in winkels	19,8	7,1
in admin. betrekkingen en onderwijs	20,7	6,1
in huishoudelijke diensten	26,1	32,1

Uit diagram D blijkt, dat beide gemeenten in kerkelijk opzicht bijna homogeen Ned. Hervormd genoemd kunnen worden. De differentiatie van de bevolking naar kerkgenootschappen is in Arkel weliswaar wat groter dan in Kedichem – hetgeen veroorzaakt is door de immigratie in Arkel, waardoor de kans op binnenkomst van mensen, behorend tot verschillende kerkgenootschappen, stijgt – maar in beide gemeenten neemt de Hervormde kerk een sterk dominerende positie in. Voor de gemeente Kedichem moet de aantekening gemaakt worden, dat Oosterwijk een zelfstandige kerkelijke gemeente vormt. Ofschoon het moeilijk is kwantitatieve gegevens te krijgen over de richtingen, die men binnen de Hervormde kerk toegedaan is in deze gemeenten, kunnen toch Kedichem en in iets mindere mate Arkel als vrijzinnig gekarakteriseerd worden. Oosterwijk daarentegen draagt meer een Gereformeerde Bondssignatuur. In deze drie plaatsen staat een Hervormde kerk. De bewoners van de Achterdijk kerken meest in Oosterwijk. De leden van de andere kerkgenootschappen zijn voor hun kerkgang geheel aangewezen op Gorcum en Leerdam, behalve de Gereformeerden in Arkel, waarvoor 1 × per zondag een dienst wordt belegd in een verenigingsgebouwtje. Het percentage buitenkerkelijken is laag, ook in Arkel, dat toch al een langere industriële traditie heeft.

Diagram D. Kerkelijke gezindte in procenten van de totale bevolking

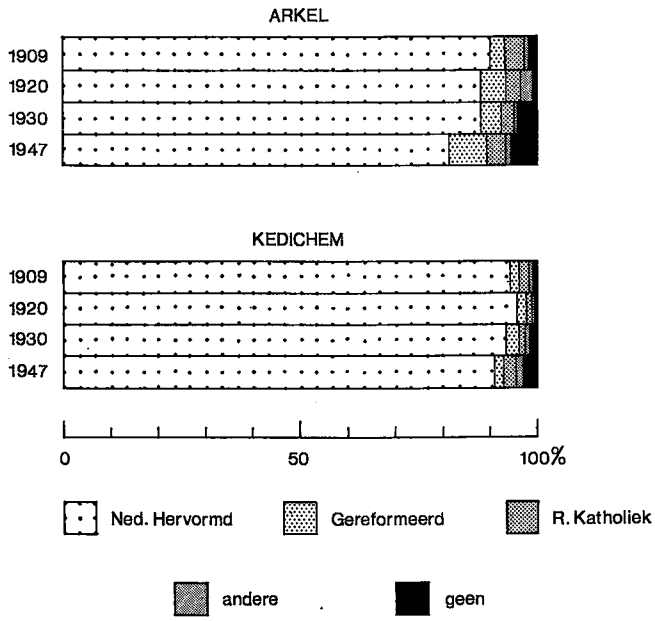

Bestaat er ten opzichte van kerkgenootschap een grote homogeniteit, in politicis wordt deze niet teruggevonden. Bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1959 stemde in Arkel 11% A.R., 5% C.H. en 3% S.G.P. De P.v.d.A. behaalde 55% van de stemmen en de V.V.D. 20%. In Kedichem werd er betekenend meer op de A.R. en de V.V.D. gestemd, tegen beduidend minder op de P.v.d.A. De cijfers waren hier: 18% A.R., 4% C.H., 4% S.G.P., 45% P.v.d.A. en 25% V.V.D. De K.V.P. behaalde in Arkel 3% en in Kedichem 2% van de stemmen, in overeenstemming met het kleine aantal R.K. inwoners. Het laat zich verstaan, dat de binding van de vrijzinnige meerderheid in de Hervormde kerk aan een confessionele partij zwak zal zijn. Het gevolg is, dat men in het geïndustrialiseerde Arkel meer op de P.v.d.A. zal stemmen dan in het nog meer agrarische Kedichem, waar vooral bij de boeren de V.V.D. in trek is. Het is het rechtse Oosterwijk, dat het stemmenaantal op de A.R. uitgebracht in de gemeente Kedichem, nog wat hoger maakt dan in Arkel. De hier vermelde stemverhoudingen komen ook in de samenstelling van de twee gemeenteraden ongeveer tot uiting, blijkens tabel 12.

TABEL 12. Samenstelling gemeenteraad.

Arkel			Kedichem		
wethouder	P.v.d.A.	fabrieksarbeider	wethouder	P.v.d.A.	melkhandelaar
wethouder	P.v.d.A.	expeditiechef	wethouder	A.R.	landbouwer
lid	P.v.d.A.	fabrieksarbeider	lid	P.v.d.A.	fruitteler
lid	P.v.d.A.	boekhouder	lid	A.R.	fabrieksarbeider
lid	V.V.D.	ingenieur	lid	V.V.D.	landbouwer
lid	V.V.D.	landbouwer	lid	V.V.D.	landbouwer
lid	A.R.	landbouwer	lid	Gem. Bel.*	landbouwer

* komt sterk overeen met V.V.D.

Bij gemeenteraadsverkiezingen spelen echter plaatselijke figuren en belangen een grotere rol. Zowel in Arkel als in Kedichem is bij de zetelverdeling de V.V.D. daarom nogal begunstigd, als men let op de stemverhoudingen bij de Kamerverkiezingen; in Arkel ten koste van de Prot. Christelijke partijen, in Kedichem ten koste van de P.v.d.A. Men merke overigens op, hoe sterk het agrarisch element nog in de Kedichemse gemeenteraad vertegenwoordigd is.

ONDERWIJS

In de gelegenheid tot het volgen van lager onderwijs voorziet in beide gemeenten alleen de openbare school. In Arkel staat één grote school; in de gemeente Kedichem zijn er drie kleinere, nl. in elke buurtschap één twee-mansschool. De weinige ouders, die er prijs op stellen, dat hun kinderen bijzonder onderwijs genieten, laten hen dit volgen in Gorcum, Spijk of Leerdam. Ook in het meer rechtse Oosterwijk vinden de meeste ouders de openbare school ech-

TABEL 13. Dagonderwijs genietende jongeren en werkende jongeren. Arkel en Kedichem, 1947.

	Arkel		Kedichem	
	m	v	m	v
aantal dagonderwijs genietenden > 14 jr.	30	17	12	6
aantal beroepspersonen 14–24 jaar	93	54	76	36

ter niet bezwaarlijk, omdat er schoolcatechisaties gegeven worden door de plaatselijke predikant, die tot hun richting (Geref. Bond) behoort.

Scholen voor voortgezet onderwijs zijn er in de gemeenten niet. Hiervoor is men aangewezen op Leerdam, waar een ambachtschool en een ULO bezocht kunnen worden en op Gorcum, dat een ruime keuze in voortgezet en middelbaar algemeen vormend en vakonderwijs biedt. Van de mate, waarin men gebruik maakt van de mogelijkheden tot het volgen van verder onderwijs geeft tabel 13 een indruk.

De verhouding studerenden/werkenden is dus in Arkel zowel voor jongens als meisjes ongeveer 1:3, maar in Kedichem, ook voor jongens en meisjes ca. 1:6, weer opvallend verschil tussen de gemeenten. Daar de bevolking van Arkel in 1947 nog maar iets groter was dan die van Kedichem, kan het verschil ook zo geformuleerd worden, dat men in Arkel ruim 2 × zoveel als in Kedichem zijn kinderen voortgezet onderwijs liet volgen.

ONTSPANNING EN VERENIGINGSLEVEN

De gemeente Arkel telt wel een flink aantal verenigingen, maar het ledental van de meeste is niet groot. Tot de bekendste plaatselijke verenigingen behoren de gymnastiekvereniging met een 150 leden (waaronder veel jeugdige), de harmonie met ca. 30 leden, drie zangverenigingen (w.o. één van Betondak), met ongeveer een zelfde aantal leden als de harmonie en de voetbalvereniging (ca. 200 leden). Er is in Arkel verder een afdeling van de Hollandse Maatschappij van Landbouw (waarvan bijna elke boer lid is), een afdeling van het Groene Kruis (waar 95 % van de bevolking lid van is), een afdeling van de EHBO (ca. 30 actieve leden), een afdeling van de vereniging 'Volksonderwijs' (200 leden), een afdeling van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen (die weinig leden in Arkel zelf telt) en een afdeling van de 'Algemene Bedrijfsgroepen Centrale' (vakbond voor o.a. de betonindustrie, met 150 leden).

Voor uitvoeringen staat de verenigingen een oud verenigingsgebouw ter beschikking, dat echter met 180 zitplaatsen te klein geworden is, maar dat vernieuwd en vergroot zal worden.

De zangverenigingen repeteren in een lokaal van de lagere school; de gymnastiekvereniging gebruikt het gymnastieklokaal daarvan. Dan is er nog één café in Arkel, dat een kleine zaal ter beschikking heeft voor verenigingen en vergaderingen. De kantine van Betondak mag alleen door het Betondaks man-

nenkoor gebruikt worden. In bijzondere gevallen mogen evenwel evenementen, die veel mensen trekken, hierin wel plaats vinden. In het zomerseizoen biedt het primitieve zwembad in de Linge toch een gewaardeerde ontspanningsgelegenheid en 's winters kan men schaatsen op een goede ijsbaan, die het bezit is van de 500 leden tellende ijsclub.

Er zijn in Arkel drie café's en één cafetaria. De jeugdherberg, die ten Zuiden van het dorp staat, vervult geen functie in het plaatselijk verenigings- of ontspanningsleven. Rest nog te vermelden, dat de Arkelse bejaarden een sociëteit hebben in het oude gemeentehuisje.

De gemeente Kedichem bestaat, zoals gezegd, uit drie buurtschappen, die ieder een eigen kleine samenleving vormen. Tussen deze gemeenschappen onderling bestaat een zekere mate van rivaliteit, vooral tussen de twee grotere: Kedichem en Oosterwijk. Deze situatie brengt mee, dat het verenigingsleven zich per buurt afspeelt. Door het geringe inwonertal van de buurten kent het echter niet veel verscheidenheid en kan het ook niet tot grote bloei komen. De zangvereniging (gecombineerd met toneel) is het voornaamste ontspanningsinstituut. In Kedichem telt deze ca. 40 leden, in Oosterwijk ca. 25 en op de Achterdijk nog geen 10. Een ijsclub (met een baan) hebben Kedichem en de Achterdijk. In Oosterwijk is deze ter ziele gegaan. Kedichem heeft door burgerzin een aardig zwembad in de Linge gemaakt en bezit nu een zwemvereniging met een 100 leden. In Oosterwijk is een provisorische gelegenheid geschapen om in de Linge te zwemmen. Een gymnastiekvereniging heeft alleen Kedichem, overigens zijn het eigenlijk slechts kinderen, die actief lid zijn. De voetbalverenigingen in Kedichem en Oosterwijk waarvan vooral de eerste voor de oorlog floreerde, hebben hun bestaan niet kunnen handhaven en zijn ontbonden. De diverse Oranje-verenigingen, waarvan wel veel inwoners lid zijn, leiden toch een kwijnend bestaan. Mogen er al plaatselijke afdelingen zijn van landelijke organisaties (zoals de politieke partijen P.v.d.A. en V.V.D.), van actieve deelname is weinig sprake.

Zowel vergaderingen en repetities als uitvoeringen van de verenigingen vinden, wat Kedichem betreft, plaats in het daar staande café (het enige in de gemeente). Voor Oosterwijk en de Achterdijk gebeurt dit in de school. Is er in tegenstelling tot Arkel geen bejaardensociëteit, men heeft in Oosterwijk en de Achterdijk wel een reisvereniging, die naast een uitstapje voor de leden, ook voor de ouden van dagen iets dergelijks organiseert.

MAATSCHAPPELIJKE VOORZIENINGEN

De gemeenten Arkel en Kedichem hebben dezelfde burgemeester. Hun secretarieën zijn gecombineerd. De gemeentelijke diensten waren tot 1956 gehuisvest in het oude gemeentehuis van Kedichem. Daarna zijn ze overgegaan naar het toen voltooide nieuw gebouwde gemeentehuis van Arkel. Het oude Kedichemse huis der gemeente is niet meer als zodanig in gebruik. In plaats daarvan is een gebouwtje gekomen, waar de burgemeester 2 × per week zitting houdt. Hierin

worden ook de raadsvergaderingen van Kedichem gehouden, huwelijken gesloten en geboorten aangegeven. Deze ontwikkeling getuigt eveneens van de betekenis, die Arkel in de loop der tijd ten opzichte van Kedichem heeft gekregen.

In Arkel zijn een arts en een tandarts gevestigd. Kedichem behoort voor een groot deel tot de praktijk van de arts in Heukelom, een aangrenzende, maar bezuiden de Linge gelegen gemeente. Beide artsen houden zelf een apotheek. In Arkel bevindt zich een consultatiebureau voor babies en kleuters, terwijl daar tevens de wijkzuster woont, wier rayon ook Kedichem omvat. Kraamverpleging geschiedt vanuit het kraamcentrum in Gorcum, maar in Kedichem kan men ook bij een baker terecht. De dichtstbijzijnde ziekenhuizen zijn die van Gorcum en Leerdam. Op het gebied van de gezinsverzorging is een regionale Stichting van de Ned. Hervormde Kerk werkzaam, die ook enkele gezinsverzorgsters voor het rayon, waartoe Arkel en Kedichem behoren, in dienst heeft.

Arkel en Kedichem-dorp hebben beide een P.T.T.-kantoortje, dat echter maar enkele uren per dag is opengesteld. In dezelfde plaatsen is ook een post van de Rijkspolitie (groep Meerkerk) gevestigd. Tenslotte verdient nog vermelding dat beide gemeenten over een eigen vrijwillige brandweer beschikken.

INTERVENIËRENDE FACTOREN

Wanneer de invloed van de maatschappelijke ontwikkelingen als industrialisatie en verstedelijking op het gezinsleven vastgesteld wil worden, dan moeten – zo is gezegd – interveniërende factoren zoveel mogelijk geëlimineerd worden. Dit komt er in de praktijk, waar hun werking niet weggenomen kan worden, op neer dat zij als voor beide plaatsen gelijk beschouwd moeten worden. Aan deze voorwaarden lijkt door Arkel en Kedichem zeer redelijk te worden voldaan. En dat is al veel waard, want in de zo gecompliceerde sociale werkelijkheid kan nu éénmaal geen ideaal model gevonden worden. In het begin van dit hoofdstuk zijn enkele factoren, die interveniërend zouden kunnen werken, onderscheiden: de historische situatie, de geaardheid van de bevolking, de godsdienstige instelling, het welvaartspeil en de sociale stratificatie. Het spreekt vanzelf, dat deze factoren niet van elkaar los gedacht kunnen worden, noch van het urbanisatieproces zelf. Om tot een goed begrip te komen van de achtergrond van het gezinsleven in Arkel en Kedichem, moet er tenslotte op de genoemde factoren iets dieper ingegaan worden.

Wat de historische situatie betreft, hierin verschillen Arkel en Kedichem niet erg. Het waren beide agrarische dorpen een eeuw geleden, waar naast enkele grote boeren, die het dorp domineerden, een aantal kleine zijn plaats vond. Men werkte natuurlijk op de wat grotere bedrijven met meer personeel dan tegenwoordig, zodat er van een landarbeidersstand gesproken kon worden. In deze patriarchaal getinte samenleving bestonden geen grote standstegenstellingen, al waren er wel standsverschillen. We hebben al gezien, hoe door de industrieën aan de Merwede en later ter plaatse de landbouwende bevolking haar

overheersende positie in Arkel verloor, mede door de slagen, die de zware crisis van de jaren '30 aan de boeren toebracht. Dit laatste geldt ook voor het veel langer agrarisch gebleven Kedichem. In deze eertijds progressieve landbouwersgemeente is vooral de oude leidende boerenlaag niet stabiel genoeg gebleken om de gevolgen hiervan te overwinnen. Ook hier zochten op den duur de arbeiders de fabriek op. Het verschil in ontwikkeling van beide plaatsen heeft er uiteindelijk toe geleid, dat het accent bij de samenstelling van de bevolking in Arkel op de groep industriearbeiders ligt, in Kedichem op de kleine boeren en land- of industriearbeiders met soms een nevenbedrijfje. Op deze basis van de sociale stratificatie rust de middenlaag, die in Kedichem maar smal is en voornamelijk uit oude middenstanders bestaat. In Arkel is deze laag iets breder door de diversiteit in de beroepsstructuur, welke naast de oude een nieuwe middenstand heeft doen ontstaan. Hetzelfde geldt voor de bovenste laag, in Arkel bestaande uit de intellectuele importbevolking. In Kedichem vertoont de smalle top van een enkele vooraanstaande boer en traditionele geestelijke leider een onduidelijke structuur, waarschijnlijk ook door de splitsing in buurtschappen.

De gelijksoortige opbouw van de sociale pyramide van beide gemeenten, voornamelijk bepaald door de beroepscategorieën, wordt weerspiegeld in tabel 14, die een indicatie is voor het welvaartspeil van de betreffende gemeenten[2].

De verdeling van de bevolking over de inkomensgroepen is nagenoeg gelijk. (de percentages belastingplichtigen ontlopen elkaar nl. voor beide gemeenten nog geen procent.) Uit de zeer lichte tendens tot een iets hoger percentage belastingplichtigen in de hogere inkomensklassen voor Arkel en de cijfers voor het gemiddeld inkomen daar, kan geconcludeerd worden, dat de Arkelse bevolking het iets royaler heeft dan de Kedichemse. In vergelijking met Nederland als geheel kunnen Arkel en Kedichem goed meekomen. Alleen de groepen met de hoogste inkomens zijn er wat minder vertegenwoordigd en verdienen

TABEL 14. Inkomensverdeling (1950).

jaarinkomens-klasse	Arkel		Kedichem		Nederland	
	%% belasting-plichtigen	gemidd. inkomen	%% belasting-plichtigen	gemidd. inkomen	%% belasting-plichtigen	gemidd. inkomen
<f 2000	35	f 1049	36	f 1080	39	f 1035
f 2000–f 3000	33	f 2498	35	f 2419	26	f 2450
f 3000–f 4000	17	f 3356	15	f 3362	17	f 3376
f 4000–f 5000	7	f 4476*			7	f 4401+
f 5000–f 6000	3	f 5486*	11	f 4592	3	f 5396+
f 6000–f 7000	2	f 6323*			2	f 6415+
f 7000–f 9000	2	f 8261	3	f 8736	3	f 7844
>f 9000	1	f 12.238			3	f 20.852

*) gemiddeld f 5038
+) gemiddeld f 5014

per groep ook niet zoveel als gemiddeld in Nederland gebeurt.

Scherpe sociale tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen hebben in deze gemeenten nooit bestaan en zijn ook nu niet te vinden. Men kent elkaar nog grotendeels en gaat gemoedelijk met elkaar om. Hierin is iets bewaard gebleven van het oude gevoel als kleine gemeenschap bij elkaar te horen. Wij raken hier aan de geaardheid van de bevolking, waarover enkele opmerkingen gemaakt moeten worden. Vanzelfsprekend wordt hiermee de autochthone bevolking bedoeld. Hiertoe behoren in dit verband ook zij gerekend te worden, die in de agrarische omgeving zijn geboren. Want Arkel en Kedichem zijn geen geïsoleerde sociale eilanden, maar wezenlijk verbonden met de streek, waarin zij gelegen zijn. Met het schetsen van een streekkarakter moet men echter uiterst voorzichtig zijn. Hoe subjectief gekleurd zijn immers de gegevens, die men hierover verzamelt en de oordelen, die men erover uitspreekt. Niettemin lijkt het raadplegen van een deskundige gids op dit terrein waardevol. De uitspraken van AALDERS, komen ons, met V. D. KAM, ook voor de Vijfherenlanden alleszins juist voor[3].

Deze laatste meent, dat de feodale toestanden in de oude heerlijkheden (denk aan de heren van Arkel) een grote en langdurige invloed op de bevolking van deze contreien hebben uitgeoefend. Hij schrijft dan: 'Dit betekent, dat de bevolking van oudsher niet gekenmerkt wordt door zelfstandigheid en initiatief. De bevolking is veeleer receptief dan productief; zij leunt gemakkelijk aan tegen hen, die historisch, geestelijk of sociaal gezag kunnen laten gelden. Zij is niet actief of inventief, zij stelt noch aan de landbouw noch aan het leven hoge eisen'. 'Er is nu eenmaal grote verscheidenheid onder de mensen. Er zijn er die leiden en die geleid moeten worden en die in deze verhouding niet alleen gelukkiger zijn, maar ook beter tot hun recht komen'.

Het hier gestelde gaat ook voor Arkel en Kedichem goed op. Wij willen hier echter aan toevoegen, dat het achterdochtige en wantrouwige tegen iets nieuws, dat in lang geïsoleerd gebleven streken vaak heerst, in deze omgeving niet wordt aangetroffen. Men wil en doet wel mee met b.v. landbouwkundige verbeteringen, maar men moet er toe gebracht worden. Uit eigen beweging komt men er niet gauw toe. Het intelligentiepeil is, zoals uit verschillende onderzoekingen en gegevens blijkt, zeer behoorlijk, maar het intellect blijft helaas door de passiviteit vaak onontgonnen. De importbevolking, die op verstandige wijze weet te stimuleren, kan in en met deze gemeenschappen veel bereiken. Dit is mede een reden waarom Arkel een actievere indruk maakt dan Kedichem.

Wat betreft de godsdienstige instelling is in de paragraaf over kerkelijke en politieke verhoudingen reeds gezegd dat beide gemeenten vrij homogeen Ned. Hervormd zijn. Het constateren van dit feit is echter niet voldoende. Binnen de Hervormde Kerk bestaan verschillende richtingen met een uiteenlopende levensbeschouwing en levensstijl. Men kan nu zeggen, dat Arkel en Kedichem een vrijzinnige enclave vormen in een orthodox gebied. In herinnering zij echter gebracht, dat de burgerlijke gemeente Kedichem twee kerkelijke gemeenten op haar territoir heeft. De ene (Kedichem-dorp) is nauw verwant aan het vrijzinnige Arkel, de andere (Oosterwijk, waartoe ook de Achterdijk gerekend kan

worden) sluit in geestelijk opzicht meer aan bij de Noordelijk gelegen plaatsen, die orthodox zijn. Oosterwijk vormt b.v. een personele unie met Nieuwland onder de daar wonende predikant, die tot de Geref. Bondsrichting behoort. Deze situatie moet niet zo opgevat worden, dat er een scherpe geestelijke tegenstelling tussen de inwoners bestaat. Een vrij lauwe vrijzinnigheid enerzijds en een weinig principieel gefundeerde orthodoxie anderzijds zal hiertoe geen aanleiding geven. Waarschijnlijk speelt de volgzame aard van de bevolking en haar weinig militante houding ook een rol in de door sommigen gesignaleerde tendens naar het midden, die zich onder invloed van actieve midden-orthodoxe krachten zou kunnen doorzetten. VAN DE KAM heeft in dit verband het rake beeld gebruikt, dat er in deze streken geen stoere eikebomen groeien, maar dat de grond er wel geschikt is voor buigzaam, doch ook taai tenenhout.

SAMENVATTING

De beschrijving van de sociale structuur van de onderzoeksgemeenten is niet uitputtend geweest in die zin, dat een volledige sociografie van de gemeenten gegeven werd. Dit lag echter ook niet in de bedoeling. De opzet was het maatschappelijk kader te schetsen, waarbinnen het gezinsleven gezien moet worden. Aandacht is vooral besteed aan die punten, welke direct of indirect van belang zijn voor een beoordeling van de situatie, waarin de gezinnen momenteel verkeren. Daarom zijn telkens beide gemeenten vergeleken om hun overeenkomst c.q. verschil in bepaalde opzichten te accentueren.

Richtlijn vormde hierbij het proces van sociale dynamiek, dat ingrijpende structuurveranderingen in de gehele samenleving heeft veroorzaakt en nog doorgaat te veroorzaken. Het is hier niet de plaats om een uitvoerige beschouwing te gaan wijden aan dit proces van sociale dynamiek. Alleen zij gereleveerd, dat de samenleving hierdoor van een vrij statisch agrarische veranderd is in een dynamisch, stedelijk bepaalde. Ook het platteland is ten nauwste betrokken bij deze overgang van organische naar organisatorische samenlevingsvormen, zoals de terminologie van SAAL voor deze veranderingen luidt[4]. De van de overige wereld afgesloten en ongedifferentieerde dorpseenheid, die door de economische uniformiteit en de beperktheid van het aantal verbanden, waarin men leefde voor de leden van dit groepsverband zo'n totalitair en onvermijdelijk karakter had, ging geleidelijk over in een meer open liggende en sterker gedifferentieerde sociale eenheid. De deelname aan het groepsleven is meer vrijblijvend en zal plaats vinden in sectoren, die het lid zelf verkiest. Het zal duidelijk zijn dat deze overgang niet overal even snel en even intensief verloopt. Door geografische factoren of incidentele omstandigheden is de ene plaats eerder of sneller opengebroken dan de andere en is de differentiatie hier sterker voortgeschreden dan daar. Maar het is belangrijk om in te zien, dat de geconstateerde verschillen in wezen faseverschillen in een zelfde ontwikkeling zijn. Dit is ook de conclusie ten aanzien van de onderzoeksgemeenten Arkel en Kedichem. Wij zagen, hoe beide gemeenten zich uit een ongeveer gelijke historische uitgangs-

situatie ontwikkeld hebben. De omstandigheden hebben er toe geleid, dat Arkel eerder en meer in de stroom van het moderne leven werd opgenomen dan Kedichem. Het sterkst spreekt dit wel in de industrialisatie van eerstgenoemde gemeente (afname van de agrarische bevolking, bevolkingsimport, fabrieksvestiging, nieuwbouw). Maar ook het contact met de stad Gorcum, dat op allerlei gebied frequent is, vormt een belangrijke factor in het urbanisatieproces. Kedichem, niet geïndustrialiseerd, terzijde van de grotere verkeersaders en zonder het onmiddellijke contact met de stad, behield veel langer zijn traditioneel agrarisch karakter. In de laatste tijd komt hierin echter ook verandering. Het percentage in de landbouw werkzamen daalt geleidelijk. Daarbij komt nog, dat de boerengeslachten sterk verouderen. Al zijn er dan geen industrieën in de gemeente gevestigd, het is voor degenen, die de landbouw verlaten, gemakkelijker geworden om in de nabijgelegen fabrieken te gaan werken. De bromfiets brengt hen niet alleen snel naar het werk, maar doet hen tevens gemakkelijker de weg naar de stad vinden. De snelle teruggang van het agrarisch bevolkingsdeel brengt met zich mee, dat de beheersende rol van de boeren ook in deze samenleving raakt uitgespeeld. Al is het nog niet in die mate als Arkel, ook Kedichem komt onder het beslag van de stedelijk-industriële levenswijze.

Aangaande de factoren, die interveniërend zouden kunnen werken in het krachtveld, opgewekt tussen de traditionele en de moderne pool van het maatschappelijk bestaan en ook in het gezinsleven zo sterk geïnduceerd, kan gezegd worden, dat zij nauw samenhangen met het geschetste moderniseringsproces. Er zijn geen aanwijzingen hen als storende variabelen te moeten beschouwen.

3. DE POSITIE VAN HET GEZIN

De positieverandering

De plaats, die het gezin inneemt ten opzichte van andere belangrijke instituties in de samenleving, wisselt naarmate de samenleving verandert van een traditionele, agrarisch-ambachtelijke in een moderne, stedelijk-industriële. De in hoofdstuk I uitgesproken gedachte, dat met de maatschappij het gezin zich beweegt van de ene ideaal-typische pool naar de andere, betekent ook dat de positiewijziging van het gezin zich in een zeer bepaalde richting voltrekt en wel van een ingebed zijn van het gezin in een locaal verband van familie, buurt en kerk naar een eigen zelfstandige plaats temidden van deze en andere, nieuw ontstane samenlevingskringen. Het individualiseringsproces maakt van het open gezin een gesloten gezin. Hoe ver deze ontwikkeling in de onderzoeksgemeenten is voortgeschreden, wordt duidelijk uit dat gedeelte van de enquête, dat de positiekenmerken van het gezin omvat.

De samenstelling van de huishoudens

Als eerste punt zullen wij de samenstelling van de huishoudens ter sprake brengen. Met opzet wordt hier het woord 'huishouden' gebruikt, dat doelt op een groep van in huishoudelijk verkeer samenlevende personen, ongeacht de betrekking of verwantschapsgraad, die er tussen deze personen bestaat. In die zin vormen ook alle geënquêteerde gezinnen een gedeelte van of een compleet huishouden, een gedeelte nl. wanneer er ook andere, al of niet verwante personen deel uitmaken van de totale groep in huishoudelijk verkeer samenlevenden. Het traditionele huishouden bestond doorgaans uit drie generaties en telde veelal twee echtparen. Door de eveneens tot dit verband behorende ongetrouwde verwanten van verschillende generaties leefde men in een familiale huishouding, waarin tenslotte als 'anderen' nog de in het bedrijf werkende personeelsleden van verschillende kunne opgenomen waren. Het gezin naar onze tegenwoordige begrippen ging dus schuil in de grotere familie-eenheid.

Het moderne huishouden is een gezinshuishouden, d.w.z. de samenlevende groep bestaat in principe uit een echtpaar met zijn ongehuwde kinderen. Dat tot deze groep nog anderen behoren is eer uitzondering dan regel.

Het is deze laatste situatie, die we in Arkel en Kedichem aantreffen, getuige het feit, dat in Arkel 90% en in Kedichem 85% van de geënquêteerde huishoudens bestaat uit een gezin alleen. Bij de agrarische huishoudens in Arkel is dit voor 74% het geval en bij de niet-agrarische voor 92%. Voor Kedichem zijn de percentages agrarische en niet-agrarische gezinshoudens resp. 79 en 87. Het blijkt dus, dat het moderne type in het meer verstedelijkte Arkel nog iets sterker is gerealiseerd dan in het minder verstedelijkte Kedichem. Hetzelfde geldt voor

de niet-agrarische ten opzichte van de agrarische beroepsbevolking. De gevallen, waarin nog anderen dan de eigenlijke gezinsleden tot het huishouden behoren, hebben haast alle betrekking op inwoning van één familielid of kostganger; slechts in vijf gevallen woonden gehuwde kinderen of een ouder-echtpaar bij het gezin in. Tekenend is, dat ons Nederlands spraakgebruik het samenleven van anderen met de eigenlijke gezinsleden al als niet normaal beschouwt. Men proeft dit aan het woord 'inwoning'. Dit is ook het oordeel van het merendeel der ondervraagden. Zij staan in het algemeen afwijzend tegenover inwoning. Het sterkst is deze houding voor het inwonen van gehuwde kinderen, in iets zwakkere mate wordt dit standpunt gehandhaafd voor het inwonen van familieleden in de tweede en verdere graad. Het minst onaanvaardbaar vindt men nog de inwoning van een ouder of ouderpaar, maar toch acht nog meer dan $^2/_3$ van de respondenten ook deze onwenselijk.

Al spreekt een zo groot gedeelte van de ondervraagden zijn 'onaanvaardbaar' over de inwoning uit, dit betekent niet, dat men ongenegen is zijn ouders of een ander familielid bij zich te nemen, zo de omstandigheden hiertoe nopen. Deze beperkende voorwaarde wordt in de toelichting op de antwoorden telkens genoemd.

Een fabrieksarbeider uit Arkel drukt zich als volgt uit: 'Liever geen inwoning, maar in geval van nood kun je je ouders niet laten zitten'. Een boer uit Kedichem zegt het zo: 'Als het niet anders kan, dan moet het wel, maar het is beter van niet'.

Duidelijk valt dus te constateren dat het zelfstandige gezin het richtend ideaal is en dat inwoning als een noodsituatie gezien wordt. Het lijkt opmerkelijk, dat juist in Kedichem en bij de agrarische beroepsgroepen, waar de inwoning wat meer voorkomt, een meer uitgesproken afwijzende houding tegenover deze zaak viel waar te nemen dan in Arkel en bij de niet-agrariërs, voor welke groepen de inwoningsfrequentie wat geringer is. Maar dit duidt erop, dat bij eerstgenoemde groepen een situatie bestaat, waar men met de tegenstelling tussen ideaal en praktijk sterker geconfronteerd wordt, tengevolge waarvan de attitudes sterker zouden kunnen zijn.

De familie

Nu het gezin in zo overwegende mate gescheiden woont van de naaste familieleden, doet zich de vraag voor welke betrekkingen nog met de familie onderhouden worden en van welke aard deze betrekkingen zijn. Uit de enquête blijkt, dat de binding voornamelijk van gevoelsmatige aard is. De banden tussen gezin en familie zijn in het algemeen hecht te noemen, waarbij de intensiteit van de relaties toeneemt naarmate de verwantschapsgraad nauwer is.

Gevraagd, of zij regelmatig contact met hun familie onderhielden – onder regelmatig contact werd verstaan, dat men elkander opzocht, opbelde of met elkaar correspondeerde en dit meermalen per jaar herhaalde – antwoordden op vier na allen, wier ouders nog in leven waren, dat dit ten opzichte van hen

het geval was. Hetzelfde geldt voor hen, die gehuwde kinderen hadden. Slechts één van de 49 echtparen, die gehuwde kinderen hadden, onderhield met hen geen relaties. Ook de band met broers en zusters van het echtpaar is stevig, zij het dat hierbij al selectiviteit blijkt op te treden. Verklaarde ruim 80% van alle geënquêteerden, dat er een regelmatig contact bestond met alle broers en zusters, iets meer dan 16% kende dit slechts ten opzichte van sommigen van hen. Aangezien het gemiddeld aantal broers en zusters van de echtelieden samen voor degenen, die met allen regelmatig contact hadden, en voor hen, die alleen met sommigen regelmatig in contact stonden, niet betekenend uiteenloopt (9.5 tegenover 8.5) en de afstand, waarop men van broers en zusters woont er niet zo toedoet, bij wat wij onder regelmatig contact verstaan hebben, is het duidelijk, dat inderdaad selectiviteit in de contacten begint op te treden.

Sterker nog dan in de verhouding tot broers en zusters (waarvoor ook tussen de gemeenten en de beroepsgroepen geen verschillen van betekenis zichtbaar zijn) doet dit verschijnsel zich voor in de betrekkingen met verdere familieleden als ooms, tantes, neven en nichten van het echtpaar. Desgevraagd deelde 30% van de geënquêteerden mee, dat er met personen uit deze groep een regelmatig contact bestond, 42% echter verklaarde, dat zij met deze familieleden in het geheel geen betrekkingen onderhielden, of zo dit nog het geval was, dat er van regelmatigheid toch geen sprake was. Ook in dit opzicht zijn geen kenmerkende verschillen tussen de gemeenten of de beroepen te constateren. Wel is dit het geval voor agrariërs ten opzichte van niet-agrariërs bij de 28% die opgaf, dat men nog wel regelmatig met familie van mans- of vrouwszijde in contact stond. Het is nl. opvallend, dat dan de familie van manszijde bij de agrariërs 3× zo vaak genoemd werd als die van vrouwszijde, maar dat bij de niet-agrariërs de familie van vrouwszijde juist veel vaker vermeld werd, iets meer dan 2× zoveel als 's mans familie. Het is moeilijk de oorzaak hiervan aan te geven. Bij het vrij kleine absolute aantal gevallen waarom het hier gaat is voorzichtigheid bij de interpretatie ook geboden. Daar het echter van de agrarische gezinnen voornamelijk de boerengezinnen blijken te zijn, die deze tegenstelling tot de niet-agrarische gezinnen doen ontstaan, zou misschien als verklaring kunnen dienen, dat het 'introuwen' van de vrouw op het bedrijf van de man of diens vader met zich brengt, dat zij nu voortaan meer met het familiemilieu van de man te maken heeft en dat haar eigen 'verre' familieleden uit het zicht raken. De cijfers betreffende de autochthoniteit van de agrarische bevolking en vooral die van het mannelijk gedeelte daarvan kunnen als een aanwijzing in die richting opgevat worden.

Dat het gezin aan de familiale omhulling ontgroeid is, is duidelijker nog dan aan de intensiteit van de familie-contacten, zichtbaar aan die verhouding tot de familie, die dieper ingrijpt in de levensorde van het gezin dan de veel meer vrijblijvende belangstelling, die men voor elkaar toont door bezoek en correspondentie. Wanneer het bemoeienis met bepaalde interne gezinsvragen en -problemen betreft, betaat er een sterk verlangen naar een zelfstandige behandeling daarvan en wordt inmenging van de familie niet gewaardeerd. Ook de feitelijke praxis blijkt in dit opzicht het onafhankelijksideaal nabij te komen.

Wanneer het gezin in moeilijkheden zou raken – als voorbeeld werd gesteld dat man of vrouw niet meer kan werken – vond ruim 72% van alle ondervraagden, dat men zich als gezin dan toch zelfstandig moest zien te redden, d.w.z. hierin voor de familie geen taak zag. Dit betekent niet, dat door de familie aangeboden hulp afgewezen werd, hoewel er in deze groep personen waren, die in hun commentaar op het antwoord letterlijk zeiden 'geen familie over de vloer' te willen. Het gaat hier echter om de tegenstelling in de *opinies*: Behoort de familie te helpen of behoort men zich zelf te redden? Onder dit laatste is mee te verstaan het gebruik maken van betaalde hulp als gezinsverzorging. Uit verschillende antwoorden in deze groep blijkt, dat de laatste vorm gewenst wordt. Men motiveerde dit niet alleen door de zelfstandigheid van het gezin (d.i. dus eigenlijk de geslotenheid) te beklemtonen, maar ook door te wijzen op het feit, dat de gezinsverzorging 'ervoor is' om in moeilijke omstandigheden hulp te bieden. Tegelijk wezen enkelen er op, dat deze vorm van hulp efficiënter is en tevens de familie niet belast. Van de ondervraagden meende 24% dat de familie behoort te helpen. Het gezegde 'dat is plicht' komt in de antwoorden van deze groep telkens terug. Evenals in de vorige groep zijn de antwoorden in deze groep natuurlijk genuanceerd. Ook hier zeiden velen, dat men zich eerst zelf zou proberen te redden, maar – en daar gaat het om – als het er op aankomt, vindt men toch, dat familieleden de eerstaangewezenen zijn om in te springen, wanneer de omstandigheden in het gezin tot maatregelen nopen. De verschillen in beantwoording van deze vraag tussen de gemeenten en de beroepsgroepen zijn miniem. Anders wordt dit, wanneer we nagaan, hoe het nu in de praktijk met het verlenen van bijstand gesteld is.

Van elke vijf gezinnen verklaarden drie wel eens geconfronteerd te zijn met het feit, dat voor man of vrouw een tijdelijke vervanging nodig was. Meestal was de oorzaak ziekte van de vrouw, een enkele maal ziekte of militaire dienst van de man met een zelfstandig beroep (boer). In Arkel werd 56% van deze gevallen geholpen door een daartoe dienende organisatie (wijkverpleging, gezinsverzorging) en 35% door familieleden. In Kedichem ligt dit heel anders. Daar werd bij 27% de taak waargenomen door de vertegenwoordigster van een organisatie en kwam bij 61% familie helpen. In beide gemeenten werd 6% geholpen door kennissen. In 65% van de agrarische gezinnen hielp een familielid, in 28% was het een organisatie. Bij de niet-agrarische gezinnen waren deze cijfers resp. 40% en 49%. Het verschil tussen de beroepsgroepen wordt vooral veroorzaakt door Kedichem, waar met name de boerengezinnen in moeilijke omstandigheden door de familie werden bijgestaan. De resterende percentages in de gemeenten en de beroepsgroepen kregen de hulp van kennissen. Burenhulp werd in deze gevallen slechts zeer sporadisch genoemd. Opgemerkt wordt nog, dat de familiehulp inderdaad beschouwd wordt als dienst aan het mede-familielid, hetgeen zijn bevestiging vindt in het feit, dat de hulp altijd kosteloos verleend werd.

Om de bestaande discrepantie tussen de opinie betreffende het behoren te helpen door familieleden en het feitelijk doen te verklaren, worde in herinnering gebracht de bovenvermelde toelichting op de antwoorden op de opinie-

vraag. Al vindt men, dat men in principe zichzelf moet redden, dit neemt niet weg, dat vaak de familie uit eigen beweging zal aanbieden om te helpen (welke hulp dan in het algemeen graag geaccepteerd wordt) terwijl men ook zelf op zijn beurt bereid is om familie te helpen. Het lijkt echter, dat de georganiseerde hulpverlening zijn kans krijgt, omdat het gezin niet meer zo vaak in eerste instantie een beroep op de familie wil doen, maar zelf de moeilijkheden wil overwinnen, althans de aanpak daarvan zelf ter hand neemt.

Deze tendens tot 'do it yourself' komt nog duidelijker dan in het voorgaande tot uiting bij het nemen van beslissingen, die voor het gezin als geheel een grote betekenis hebben (verandering van beroep van het gezinshoofd, verhuizing, emigratieplannen e.d.). Want bij het aan de orde stellen van dit punt deelde 79% van de Arkelse en 75% van de Kedichemse respondenten mee, dat zij bij zo'n gelegenheid niet eerst familieleden om advies vroegen. Van de agrariërs verklaarde 74% en van de niet-agrariërs 78% hetzelfde. Dat wil niet zeggen, dat het nemen van een bepaalde stap in het geheel niet met ouders of broers en zusters besproken werd, maar wij krijgen sterk de indruk, dat de *invloed* van de familieleden op de te nemen stap gering is. Representatief voor deze groep is de uitspraak van een arbeidersvrouw: 'Die dingen zoeken mijn man en ik samen uit'. Karakteristiek is ook de uitdrukking, die in dit verband meermalen gehoord werd en die haast een spreekwoord lijkt: 'Je kunt met je familie wel samen wandelen, maar je moet er niet samen mee handelen'. Degenen, die zich wel tot familieleden om advies wendden, deden dit in de meeste gevallen tot hun ouders, omdat deze naar hun zeggen door hun levenservaring goede raad kunnen geven. Ofschoon de percentages van de respondenten, die geen advies vroegen, in Arkel en de niet-agrarische beroepen wat hoger liggen dan in Kedichem en de agrarische beroepen, geeft dit geen aanleiding om betekenende verschillen tussen de gemeenten of de beroepsgroepen te veronderstellen, te meer omdat in tegenstelling tot Kedichem het percentage agrariërs in Arkel, dat geen advies vroeg nog hoger ligt dan dat van de niet-agrariërs.

Een zaak, waarin zich zeer scherp de verhouding tussen het gezin en de familieleden aftekent, is de opvoeding van de kinderen uit het gezin. Hoezeer dit aanrakingspunt van gezin en familie, waarmee men in de dagelijkse levenspraktijk zo vaak te maken heeft, bij de geënquêteerden leeft, bleek uit de duidelijkheid, waarmee men positie koos bij de vraagstelling over het recht en de plicht van inmenging van familieleden in de opvoeding. Illustratief is, dat bij deze vragen niemand 'geen mening' had, in tegenstelling tot andere opinie-vragen, waarbij altijd wel een paar procent van de respondenten in deze rubriek viel.

Tabel 15 legt een welsprekend getuigenis af van denken over en vóórkomen van zich met de opvoeding bemoeiende familieleden[1]:

Hier wordt in sterke mate de souvereiniteit van de ouders ten opzichte van de familie beleden. Ook uit de motivering van de antwoorden komt deze gedachte duidelijk naar voren: 'Wij zijn de ouders'. 'Daar zijn we zelf mans genoeg voor' (voor de opvoeding). 'Daar heeft de familie niets mee te maken'. 'Daar heeft niemand anders het recht toe'. 'De ouders zijn verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen'. 'Ieder voedt zijn kinderen naar zijn idee op,

TABEL 15. Opinie omtrent en vóórkomen van inmenging van familieleden in de opvoeding.

	familieleden het recht ontzegd zich met de opvoeding in te laten, door:	familieleden zich ook in feite niet met de opvoeding inlatend, bij:
Arkel agrariërs	84	95
Arkel niet-agrariërs	89	85
Kedichem agrariërs	88	71
Kedichem niet-agrariërs	93	90

daar heeft een ander zich niet mee te bemoeien'. Wel wordt deze vrijheid van de ouders niet absoluut genomen. Herhaaldelijk voegden de respondenten uit de hier bedoelde groep aan hun antwoorden toe: 'in normale omstandigheden; als ze (de ouders) het goed doen; behalve als het verkeerd zou gaan; zolang je er zelf toe in staat bent'. Hiermee tastte men echter niet het recht van de ouders op de opvoeding van hun kinderen naar hun eigen zienswijze aan, maar doelde men op de belangen van het kind in geval de ouders door verwaarlozing of anderszins ernstig tekortschieten in hun ouderlijke plicht.

De kleine groep, die inmenging van familieleden in de opvoeding niet zo bezwaarlijk vond, reserveerde dit recht echter voor de ouders van het echtpaar, die dit dan in feite ook het meest blijken uit te oefenen. Het argument was, dat men van hen heus nog wel wat kon leren. Ook in deze groep zag men de inmenging toch meest als een goede raad geven aan het echtpaar en niet als directe bemoeienis met de kinderen. En dan nog zeiden sommigen, dat al wordt deze raad overwogen, men de beslissing in eigen hand houdt.

Tenslotte stelt de tabel duidelijk in het licht, dat het moderne ideaal van zelfstandigheid en onafhankelijkheid van de familie door het ouderpaar in deze sector van het gezinsleven bijna volledig benaderd wordt. Zoals ook verderop nog vaker zal blijken, blijft de praktijk iets ten achter bij de norm. Slechts de Arkelse agrariërs maken hierop in dit geval een uitzondering. Door de geringe omvang van de agrarische groep in beide gemeenten kunnen enkele personen hieruit de percentages echter vrij sterk doen fluctueren. Dit moet bij de interpretatie van deze en volgende gegevens van genoemde groep telkens bedacht worden.

Ten opzichte van de mede-opvoeding van de kinderen door familieleden zijn de verschillen tussen de vergelijkingsgroepen slechts van geringe betekenis te achten.

BUREN EN KENNISSEN

Evenals ten opzichte van de familie is het gezin ook ten opzichte van de buurt geëvolueerd. De open gezinnen in de kleine locale samenleving, door BARENTSEN zo duidelijk beschreven voor het oude Kempenland in het begin van deze eeuw, zijn als het ware met elkaar doortrokken of vervlochten[2]. De kleine geïsoleerde

samenleving dwong tot een intensief onderling contact, omdat men op elkaar aangewezen was in werk en leven. Hieruit resulteerde enerzijds een stelsel van burenrechten en -plichten, anderzijds gaf het aanleiding tot een frequent onderling verkeer tussen de buurtgenoten, gekenmerkt door een grote gemeenzaamheid en een zich volkomen bij elkaar thuis voelen. Wij zullen nu zien hoe ver de gezinsindividualisering in dit opzicht voortgeschreden is, en welke positie het gezin in de onderzoeksgemeenten ten opzichte van het locale samenlevingsverband is gaan innemen, waarbij aan verschillende aspecten van de verhouding aandacht gegeven zal worden.

Ten eerste kan opgemerkt worden, dat er in deze gemeenten van 'naoberschappen' met hun geformaliseerd burenrechten en -plichtensysteem geen sprake meer is. Een restant hiervan is in Kedichem in enkele gevallen nog zichtbaar bij die begrafenissen, waar de buren de overledene grafwaarts dragen en de kerkklok geluid wordt. Maar dit is ook bij de boeren sinds lang geen vaste regel meer. Als enigszins formeel kan men ook beschouwen het in de winter afleggen van min of meer officiële visites bij diverse buurtgenoten, het z.g. 'buurten', een gewoonte die de meeste ondervraagden nog wel kenden, maar waaraan de verschillende onderzoeksgroepen in ongelijke mate vasthielden, naar de cijfers in tabel 16 uitwijzen.

TABEL 16. Het z.g. 'buurten'.

Arkel agrariërs	40
Arkel niet-agrariërs	18
Kedichem agrariërs	65
Kedichem niet-agrariërs	32

Het buurten wordt nog wel gedaan, maar het is verre van algemeen. Treffend zijn de verschillen tussen agrariërs en niet-agrariërs, zowel in Arkel als in Kedichem, maar ook binnen de beroepsgroepen tussen de gemeenten. Deze wijze van burencontact is nog voornamelijk een gewoonte in agrarische kringen, maar komt ook voorts in Kedichem, dat zoals we gezien hebben in hoofdstuk II uit drie buurtschappen bestaat, meer voor dan in het uit één kern bestaande grotere Arkel. Binnen Arkel is er geen verschil in het 'buurten' tussen hen, die in de nieuwbouw wonen en zij, die in het oude gedeelte wonen. Vermoedelijk betekent dit, dat de nieuwbouw op zichzelf geen reden is tot een andere verhouding tegenover de buren, maar dat de laatste afhankelijk is van de instelling of mentaliteit, die men heeft.

Naast het traditionele burenverkeer bestaat er natuurlijk de gewone dagelijkse omgang met elkaar in de vorm van geregelde aanloop, het lenen van gebruiksvoorwerpen, hulp bij het verrichten van huishoudelijke karweitjes, kinderoppas e.d. In welke mate de hier bedoelde omgang inderdaad plaats vindt, leren ons de cijfers in tabel 17, aanduidend het percentage van de respondenten in iedere categorie, dat de vraag naar genoemde omgang bevestigend beantwoordde.

Weer blijkt de burenband bij de agrariërs steviger te zijn dan bij de niet-agra-

TABEL 17. Dagelijkse omgang met buren.

Arkel agrariërs	68
Arkel niet-agrariërs	61
Kedichem agrariërs	75
Kedichem niet-agrariërs	63

riërs en kent Kedichem een grotere mate van onderling contact dan Arkel, waarvoor het agrarisch gedeelte van de bevolking verantwoordelijk is.

Dat de dagelijkse omgang met elkaar iets anders is dan het buurten komt eveneens tot uiting in het aantal buren, waarmee het gezin contacten onderhoudt. Dit aantal ligt bij het buurten gemiddeld hoger – bij verschillende gezinnen loopt het op tot 5 à 6 – dan bij de aanloop, waar het in de meeste gevallen de 3 niet overschrijdt. Konden we vroeger van 'buurt' spreken tegenwoordig gaat het over 'buren'.

Van aanzienlijke omvang (meer dan $^1/_3$ van het totaal) is de groep, die de vraag betreffende de gewone omgang met de buren ontkennend beantwoordde. Hoe is het met deze gezinnen gesteld? Betekent hun ontkennende beantwoording, dat zij geen relatie met de buren onderhouden, dat zij volkomen geïsoleerd leven? Dat zou teveel beweerd zijn. Men komt zeker wel met elkaar in aanraking. In de vraagstelling was echter de nadruk gelegd op het geregeld plaatsvinden van het contact en werden als voorbeeld enkele concrete dingen genoemd. Het is juist dit geweest, dat deze groep ontkennend deed antwoorden. Hiervan getuigt de meermalen gehoorde opmerking: 'Wij zijn wel goed met de buren, maar we lopen er de deur niet plat'. In de uitdrukking van één der respondenten uit deze groep 'Wij blijven liever op onszelf' (die dezelfde gedachte weergeeft) is het echter, dat wij duidelijker het motief tot deze houding beluisteren. Het is de moderne neiging tot vrijblijvendheid, die hierin openbaar wordt. Men wenst niet meer op te gaan in de buurt, waartoe men nu eenmaal behoort, maar zich een eigen vrijheid voor te behouden tegenover de omwonenden. Hieruit kunnen wel – zelfs intensieve – burenrelaties ontstaan, maar dat zijn dan geselecteerde contacten. Waarschijnlijk bevinden zich in de groep, die de vraag bevestigend beantwoordde een aantal mensen, bij wie de burenrelaties van deze soort zijn. De poging deze groep af te bakenen door een vraag te stellen omtrent de gevoelsmatige aard van de betrekking is helaas niet gelukt, omdat het criterium (gezocht in het meevieren van de verjaardagen) niet juist bleek te zijn. In het algemeen echter mogen we verwachten, dat de meer geïndividualiseerde gezinnen eerder een kennissenkring hebben, dan dat zij intensieve betrekkingen met de buren onderhouden.

Wordt deze verwachting nu ook bewaarheid? De gegevens, die het onderzoek opleverde met betrekking tot de kennissen wijzen inderdaad in deze richting. Vooraf zij vastgesteld, dat de helft van alle ondervraagden meedeelde, dat zij met bepaalde gezinnen in de gemeente veel omgingen. Deze formulering (zie de betreffende vraag) was zo gekozen om het begrip 'kennis' wat duidelijker te omschrijven. Tussen de gemeenten bestaat in dit opzicht geen verschil

(49 en 51 %); in de niet-agrarische beroepsgroepen heeft men deze omgang iets meer dan in de agrarische (51 tegen 44 %). Een groot aantal mensen verklaarde dus kennissen te hebben, al zal wellicht iemand opmerken, dat minder dan 50 % nog niet veel is. Maar hierbij moet niet vergeten worden, dat wij hier letten op de geregelde omgang met ter plaatse wonende gezinnen. Absoluut genomen zijn deze dorpen en buurtschappen niet groot in inwonertal, en wanneer dan toch een dergelijk gedeelte een bewuste selectie in zijn contacten kent, heeft dat al een grote betekenis. En nu indiceert het verzamelde materiaal, dat zij, die kennissen opgeven, in het algemeen minder burenrelaties hebben, en zij die geen kennissen hebben, veelal wel nauwer met de buurt verbonden zijn. Zo heeft bijna de helft van hen, die opgeven geen geregelde omgang met de buurtgenoten te hebben, wel één of meer kennissen; en omgekeerd heeft $^1/_3$ van degenen, die kennissen hebben met geen enkele buur regelmatig contact, $^1/_3$ slechts met één buur en $^1/_3$ met meestal twee, zelden of nooit met meer dan drie buren contact.

Het aantal kennissen, dat men heeft, blijft bijna altijd beperkt. Ongeveer 40 % van hen, die kennissen tellen, geeft één gezin op, ruim 40 % twee à drie gezinnen en de rest vier, of een hoogst enkele keer meer dan vier gezinnen. Dit kleine aantal vloeit deels voort uit de beperkte keuzemogelijkheid in deze kleine gemeenten.

In het onderzoek is tevens getracht na te gaan, op welke wijze of waarvan men zijn kennissen heeft leren kennen. Het viel de respondenten vaak moeilijk hierop een duidelijk antwoord te geven, omdat men zich niet goed meer kon herinneren hoe een nu éénmaal bestaande verhouding eigenlijk begonnen was. Om met één van hen te spreken: 'Tja, hoe gaat dat ...'. In een aantal gevallen kon de oorzaak van het ontstaan van het contact nog wel achterhaald worden en in enkele ruwe groepen ondergebracht, maar meestal was dit niet mogelijk, of door gevarieerdheid en toevalligheid van de ontmoeting, of dus doordat de respondenten het zich niet goed herinnerden. Bij die gezinnen, waarvan het wel bekend is, blijkt het beroep en een vóórtdurende jeugdvriendschap een belangrijke rol te spelen, het eerste meer in Arkel, het tweede in Kedichem. Dat men elkaar heeft leren kennen in kerk of vereniging werd door slechts weinigen opgegeven. Of dit samenhangt met de plaats, die kerk en verenigingen in het gemeentelijk leven innemen, zal bij de behandeling van de betreffende instituten in ogenschouw worden genomen.

Met betrekking tot de omgang met kennissen kan nog meegedeeld worden, dat vooral op het vriendschappelijk verkeer gelet is. Hieruit resulteert echter onderlinge hulp in de dagelijkse dingen des levens en zelfs bijstand aan een in moeilijkheden verkerend bevriend gezin. Wij brengen in dit verband in herinnering, dat na familie en georganiseerde hulp vooral kennissen nogal eens genoemd werden als vervangers bij ziekte van het gezinshoofd of diens echtgenote, terwijl buren slechts sporadisch genoemd werden.

Het is vanwege de invloed, die door de omgang met kennissen op het gezin uitgaat, belangwekkend te weten wie met wie omgaat, en speciaal of er con-

tacten tussen verschillende sociale lagen bestaan. Daartoe is de geënquêteerden gevraagd de beroepen op te geven van de gezinnen, waarmee zij het meest omgingen. Om een vergelijkbaar geheel te krijgen en een zekere hiërarchische ordening zijn de vermelde beroepen ondergebracht in de volgende categorieën: boeren – landarbeiders – ongeschoolde arbeiders – geschoolde arbeiders – lagere administratieve, technische en dienstverlenende beroepen (tuinbaas, portier, bode, magazijnbediende, brugwachter e.d.) – oude (zelfstandige) middenstand – nieuwe (loontrekkende) middenstand – hogere (academische) beroepen. Ofschoon bij de indeling van een bepaald beroep wel eens een arbitraire beslissing genomen moest worden, bleek het toch redelijk mogelijk de door de respondenten vermelde en uitgeoefende beroepen volgens dit schema te groeperen. De verdeling van de ondervraagden over genoemde beroepscategorieën, die dus een zekere indruk geeft van de sociale stratificatie, is te zien in tabel 18.

Wat voor resultaat levert de gevolgde werkwijze nu op met betrekking tot het contactpatroon? In het algemeen blijkt, dat de contacten niet tot die binnen één van bovenstaande categorieën beperkt blijven. Maar anderzijds valt te constateren, dat de relaties tussen bepaalde categorieën zeer gering zijn.

De boeren, zowel die te Arkel als te Kedichem vinden hun kennissen voornamelijk onder collega's en de oude middenstand, sommigen hebben ook contacten in de groep der lagere beroepen. Kennissen onder landarbeiders hebben zij niet, en onder arbeiders zelden. De enkele landarbeiders, die kennissen hebben, vinden deze onder de ongeschoolde en geschoolde arbeiders. De ongeschoolde arbeiders uit Arkel gaan met geschoolde even goed om als met hun collega's en mensen uit lagere beroepen. Contacten in andere categorieën hebben zij zelden. In Kedichem hebben zij hun kennissen merendeels onder hun collega's; sommigen noemen hier ook kleine boeren[3], zelden geschoolde arbeiders, maar die zijn er in Kedichem niet veel, zeker niet die überhaupt kennissen hebben. De laatsten gaan om met collega's, kleine boeren en lagere beroepen. De contacten van de geschoolde arbeiders in Arkel liggen ook voornamelijk in de categorieën geschoolde arbeiders en lagere beroepen, verder in de ongeschoolde groep wat meer dan in de nieuwe middenstand. De personen met lagere beroepen, die met name in Arkel nogal voorkomen, houden het meestal op hun

TABEL 18. De geënquêteerden naar beroepscategorieën.

beroepscategorie	Arkel		Kedichem	
	abs.	%%	abs.	%%
boeren	14	7	20	19
landarbeiders	5	3	4	4
ongeschoolde arbeiders	35	18	36	34
geschoolde arbeiders	61	31	19	18
lagere, adm. etc. beroepen	28	14	6	6
oude middenstand	23	12	14	13
nieuwe middenstand	26	13	6	6
hogere (acad) beroepen	5	2	–	–

collega's en in enkele gevallen op boeren. De oude middenstanders in beide gemeenten gaan met elkaar om en met boeren, maar verklaren, enigszins afwijkend van de mededelingen van de betreffende categorieën, ook wel wat relaties te hebben in kringen van geschoolde arbeiders en lagere beroepen. De nieuwe middenstand, ook voornamelijk in Arkel voorkomend, telt naast kennissen in de eigen groep er ook enkele in de lagere beroepen. De weinige gezinnen uit de hogere beroepsgroep (alleen in Arkel aanwezig) vinden hun kennissen binnen deze plaatselijke notabelenkring.

Het geheel nog eens overziende, menen wij op te merken, dat de contacten vrij sterk plaats vinden binnen bepaalde sociale kringen, die ruwweg de gelaagdheid van de plaatselijke samenlevingen vertegenwoordigen, een stratificatie, waarop ook in hoofdstuk 2 al gewezen is: aan de basis van de pyramide een grote groep arbeiders met een gering verticaal onderscheid tussen landarbeiders, ongeschoolde en geschoolde arbeiders. Daarboven boeren en middenstanders, waarbij de nieuwe middenstand in Arkel nogal los staat van de oude. Aan de top, die dus weer in Arkel duidelijk zichtbaar is, de notabelenkring. De contacten vanuit de twee grote sociale kringen naar buiten richten zich meestal op de min of meer tussen deze beiden in staande groep van personen uit lagere beroepen. In dit laatste onderlinge samenstelsel van gezinnen, dat meer nog in Arkel dan in Kedichem wordt aangetroffen, komt iets voor de dag van de 'middle-class', welke langzamerhand steeds meer de toon van het gezinsleven gaat aangeven.

De kerk

Vervolgens zullen wij nagaan, welke positie het gezin is gaan innemen ten opzichte van de kerk. In de oude traditionele samenleving had dit instituut een zeer belangrijke plaats. De kerk had een grote autoriteit over het leven van individu en gezin krachtens het feit, dat men haar, naast verzorgster van het eeuwig heil, algemeen beschouwde als de instantie, die de door God gewilde levensorde kon interpreteren en daardoor gestalte moest geven. Uit dien hoofde oefende zij een sterke sociale controle uit over handel en wandel van haar leden, waartoe men toentertijd alle inwoners van de locale samenleving kon rekenen. Het gezinsleven was van deze controle niet uitgesloten. Het lag eveneens onder beslag van de kerk en werd door haar genormeerd. Door onttrekking aan de sociale controle zou men zich buiten de samenleving plaatsen en dat was een zware straf, want men kon dan nergens op terugvallen en zich niet handhaven. Hier komt weer de vroeger reeds genoemde onvermijdelijkheid van het kleine traditionele samenlevingsverband voor de dag.

Door een complex van oorzaken is de positie, die de kerk in het locale samenlevingsverband en in de gezinnen als onderdeel daarvan inneemt, gaandeweg sterk gewijzigd. Vanzelfsprekend moeten we ter verklaring hiervan weer de vinger leggen bij de ontwikkeling van de totale maatschappij. Naast de sociaal-economische differentiatie met zijn noodzakelijk geworden rationele organisatie, waardoor meer en grotere verbanden betekenis voor de mens be-

ginnen te krijgen, is het de niet los daarvan denkbare geestelijke en culturele ontwikkeling, die de mens anders tegenover de kerk deed staan. Veel van deze ontwikkeling kan samengevat worden in het woord saecularisatie. Het voert veel te ver op deze plaats uitgebreid in te gaan op dit verschijnsel. Slechts zij gememoreerd, dat het gezag van en de binding aan de kerk aanzienlijk verzwakten, waardoor onkerkelijkheid en onkerksheid sterk toenamen, maar ook, dat zij, die de kerk bewust trouw bleven, dit uit een meer in vrijheid genomen beslissing doen, waardoor men zich op een andere wijze tot haar verhoudt dan in de traditionele maatschappij waar men zich onvermijdelijk naar haar moest schikken. Hier komt nog bij, dat de kerk zelf niet meer die is van vroeger. Ten eerste is de lang bestaan gebleven eenheid der kerk (plaatselijk gezien) ook ten plattelande haast overal verbroken en ten tweede laten bepaalde kerken haar leden tegenwoordig veel vrijer dan vroeger het geval was. Bij een beoordeling van de verhouding tussen gezin en kerk in de onderzoeksgemeenten moet dit mede bedacht worden.

In hoofdstuk 2 is reeds het een en ander omtrent de kerkelijke situatie in Arkel en Kedichem meegedeeld. Toen bleek, dat deze gemeenten nog in grote mate homogeen Ned. Hervormd zijn en dat de Ned. Hervormde kerk daar overwegend van een vrijzinnig type is, een type, dat zich in zijn ledenbinding zeker niet door strakheid kenmerkt.

Een eerste indicatie van de verhouding van het gezin tot de kerk is het lidmaatschap van een kerk. Aan het slot van hoofdstuk 1 is de procentuele verdeling van de gezinnen over kerkgenootschappen en onkerkelijke groep reeds gegeven. Daar kwam aan het licht, dat in Arkel 9% en in Kedichem bijna 7% van de gezinnen niet tot een kerkgenootschap behoorde. Deze gezinnen kwamen alle uit de niet-agrarische beroepsgroepen. We mogen deze percentages wel vergelijken met het landelijke cijfer van 17% (Volkstelling 1947). Het percentage bij de Volkstelling 1960 is terwijl wij dit schrijven nog niet bekend, maar zal naar alle waarschijnlijkheid hoger liggen. Zo gezien lijkt de kerk in deze gemeenten nog een belangrijke plaats in te nemen. Maar het formele lidmaatschap zegt niet veel over de werkelijke betekenis, die de kerk voor de leden heeft. Beter uitsluitsel daaromtrent geeft het kerkbezoek. Bijwoning van de kerkdienst is één van de belangrijkste uiterlijke kenmerken, waarnaar de plaats, die de kerk bij de gezinnen inneemt, beoordeeld kan worden. De cijfers in tabel 19 verschaffen hierover voor het onderzoeksgebied licht.

Deze tabel onthult wel het een en ander. De agrarische gezinnen blijken in beide gemeenten de kerk veel trouwer te bezoeken dan de niet-agrarische gezinnen. De vrouwen gaan in het algemeen trouwer ter kerke dan de mannen. Dat zij iets minder elke week gaan dan de mannen wordt gecompenseerd door het vaker ééns per 14 dagen gaan. Kinderoppas- en verzorging zal hiervan de oorzaak zijn. De agrarische gezinnen uit Arkel gaan nog iets geregelder ter kerke dan die uit Kedichem. Al bezoeken de niet-agrarische gezinnen uit Kedichem ongeveer even weinig trouw de kerk als die uit Arkel, zij gaan toch nog meer ongeregeld of alleen op feestdagen dan de Arkelse. Dit verklaart het ver-

TABEL 19. Frequentie van het kerkbezoek.

Frequentie kerkbezoek	elke week		eens per 2 à 3 weken		onge-regeld		alleen op feest-dagen		nooit	
	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v
Arkel agrariërs	53	47	–	5	11	26	–	5	37	16
Arkel niet-agrariërs	21	19	7	10	5	11	12	9	55	51
Kedichem agrariërs	42	38	13	17	13	25	–	4	33	17
Kedichem niet-agrariërs	19	21	4	11	21	23	10	11	47	32

schil tussen de gemeenten wat betreft het percentage niet-kerkenden. Wij wijzen nog eens met nadruk op de betrekkelijke waarde van het lage cijfer voor de onkerkelijkheid, want hier blijkt de helft van de geënquêteerde niet-agrarische gezinshoofden en ruim een derde van de agrarische zelf te verklaren, dat zij *nooit* naar de kerk gaan. Al is bij de vrouwen dit gedeelte meestal kleiner, voor het gezin als geheel moet de kerk dan toch veel van zijn betekenis verliezen.

Het bezoek aan andere door de kerk georganiseerde bijeenkomsten of vergaderingen is zeer laag. Van de agrariërs zegt nog ca. 25% dat man of vrouw daar wel eens heen gaan, maar bij de niet-agrariërs overschrijdt dit percentage de 8 niet. Mede hieraan en in het algemeen aan de zwakke kerkbinding schrijven wij toe, dat men via de kerk zo weinig kennissen maakt, een verschijnsel dat bij de behandeling van het kennissen-maken opviel.

Een graadmeter voor de activiteit, die de kerken zelf ontwikkelen voor hun leden, is het bezoek van dominee en pastoor aan de gezinnen. De stand hiervan vertoont wel een gunstig beeld, vooral in Kedichem, waar 92% van de agrarische en 83% van de niet-agrarische (meest regelmatig) bezoek ontvingen. In Arkel was dit lager, resp. 68% en 41%, hetgeen mede beïnvloed wordt door de omstandigheid, dat deze gemeente lange tijd vakant is geweest. Wat hier echter (dus voornamelijk aan Kedichem) gedemonstreerd wordt, is, dat ondanks het regelmatig bezoek van de predikant de houding tegenover de kerk, gezien de kerkgang, toch sterk vrijblijvend is.

Na de vragen over het feitelijk gebeuren van kerkgang en huisbezoek is aan het slot van het gedeelte der enquête, dat handelde over de kerk, de geënqueteerden de volgende vraag gesteld: 'Veel mensen zeggen, dat men ook zonder kerkgang en dominee (of pastoor) wel in de hemel kan komen. Wat vindt u daarvan?' Deze vraag, bijna letterlijk ontleend aan een enquête van G. WURTZBACHER in Duitsland is met opzet zó geredigeerd, omdat deze vraagstelling de betekenis van de kerk voor en de tendens tot saecularisatie van het leven blootleggen kan[4]. Dat blijkt ook in deze enquête het geval geweest te zijn. Hoewel de respondenten zeer genuanceerd antwoordden, konden vier groepen antwoorden onderscheiden worden (afgezien van een 5e groep 'geen mening', waartoe in beide gemeenten ca. 11% van de agrariërs en ruim 17% van de niet-agrariërs behoorde). De vier groepen respondenten kunnen als volgt gekarakteriseerd worden:

a. Zij, die vinden dat men niet buiten dominee en kerkgang kan om in de hemel te komen;
b. Zij, die daartoe kerkgang en dominee niet absoluut noodzakelijk maar toch passend achten;
c. Zij, die menen, dat het leiden van een goed leven daartoe veel belangrijker is;
d. Zij, die het bestaan van een hemel ontkennen of in twijfel trekken, maar desondanks het leiden van een goed leven plicht achten.

In genoemde volgorde verandert de gerichtheid op het 'Jenseitige' steeds meer in een gerichtheid op het 'Diesseitige' en correlaat hiermee wijzigt zich de positie van het gezin ten opzichte van de kerk. De procentuele verdeling van de respondenten over de vier groepen staat in tabel 20.

TABEL 20. Opinie omtrent de betekenis van kerk en geestelijke.

	a	b	c	d
Arkel agrariërs	21	32	21	16
Arkel niet-agrariërs	12	23	19	29
Kedichem agrariërs	42	25	21	–
Kedichem niet-agrariërs	26	16	29	11

Opnieuw zien wij, dat bij het agrarisch element de plaats van de kerk belangrijker is dan bij het niet-agrarisch gedeelte van de bevolking, en ook dat de kerk in Kedichem nog meer betekenis heeft dan in Arkel. De confrontatie van opinie en feitelijk gedrag leert, dat hiertussen niet veel verschil bestaat. Het aantal, dat aan de kerk geen belangrijke plaats toekent is wat kleiner dan het aantal, dat zeer ongeregeld of nooit de kerk bezoekt. De categorie 'Geen mening' zal echter eerder geen dan wel binding aan de kerk hebben en dientengevolge de groepen c en d versterken.

Wij zouden hier de beschouwing van de positie van het gezin tegenover de kerk kunnen beëindigen. De enkele vragen, die nog gesteld zijn betreffen de religieuze opvoeding en de godsdienstige gebruiken in het gezin; zij kunnen beter tot de religieuze functie van het gezin gerekend worden. Terwille van het nauwe verband met de houding ten opzichte van de kerk lijkt het echter wenselijk voor een korte behandeling van deze kenmerken hier een plaats in te ruimen.

Het kenmerk van de religieuze opvoeding volgt in het algemeen het bovengeschetste patroon. De kinderen uit agrarische gezinnen gaan en gingen meer naar de Zondagsschool en de catechisatie dan die uit niet-agrarische gezinnen, en dan in Kedichem nog meer dan in Arkel. De Zondagsschool wordt algemeen beter bezocht dan de catechisatie.

Iets anders ligt het met betrekking tot de vaste religieuze gebruiken in het gezin, waarvoor de bekendste, tafelgebed en bijbellezen, genomen zijn. Wat deze gewoonten aangaat, zijn wel de agrariërs trouwer dan de niet-agrariërs, maar bestaat er tussen de niet-agrariërs in beide gemeenten nauwelijks verschil en zijn de Arkelse agrariërs trouwer dan de Kedichemse. Op te merken valt nog, dat aan een zeer oude vaste gewoonte als het tafelgebed nog lang wordt

vastgehouden, ook als overigens weinig blijk van een godsdienstige instelling gevonden wordt. Een restant van deze gezindheid moet nog wel leven bij het in stand houden van deze traditie als één van de respondenten, wien verder een godsdienstige inslag ontbrak, opmerkt: 'Zeker doen wij dat, wij zijn geen honden'. Bij een niet zo ingewortelde gewoonte als bijbellezen liggen de percentages al weer aanmerkelijk lager. Wij laten tenslotte tabel 21 betrekking hebbende op de genoemde religieuze kenmerken voor zichzelf spreken.

TABEL 21. Religieuze opvoeding en gebruiken.

	bezoek van de kinderen aan Zondagschool		bezoek van de kinderen aan catechisatie		tafelgebed		bijbellezen		
	wel	niet	wel	niet	wel	niet	regelmatig	soms	nooit
Arkel agrariërs	74	26	57	43	100	–	47	11	42
Arkel niet-agrariërs	67	30	39	58	77	23	20	10	70
Kedichem agrariërs	92	8	83	17	88	12	46	–	54
Kedichem niet-agrariërs	80	19	49	49	74	25	23	9	67

4. HUWELIJK EN GEZINSVORMING

TWEE HUWELIJKSTYPEN

Nadat wij ons in het vorige hoofdstuk hebben beziggehouden met de verhouding van het gezin tot andere instituties, zullen we in dit en het volgende hoofdstuk nader ingaan op het gezin zelf.

Daar nu het gezin zijn ontstaan vindt in het huwelijk, de levensgemeenschap van een bepaalde man en een bepaalde vrouw, moet eerst de aandacht gericht worden op deze 'echtvereniging' en wat daarmee samenhangt. Wij laten ons daarbij weer leiden door de gedachte van het continuum met aan de ene kant de traditionele pool en aan de andere kant de moderne pool. Ten aanzien van het huwelijk zijn de ideaal-typische voorstellingen van VIERKANDT 'Situationsehe' en 'Neigungsehe' gebruikt. VIERKANDT zelf zei van deze typen: 'In dem einen Typus (der Neigungsehe) ist die Liebe die Seele der Ehe, im anderen tritt sie zurück. Im einen Fall schöpft die Ehe wesentlich ihre Kraft von innen, im anderen Fall hauptsächlich von auszen, nämlich aus den objectiven Mächten der Situation'[1]. De betekenis van het huwelijk is in het eerste geval een geheel andere dan in het tweede. Een Situationsehe wordt in eerste instantie niet gesloten uit liefde maar om maatschappelijke en materiële redenen als de continuïteit van het geslacht, de handhaving van het bezit, de verzekering van arbeidskrachten. Een Neigungsehe daarentegen wordt primair gesloten uit wederzijdse affectie, om elkaar en voor elkaar, waarbij de persoonlijke kwaliteiten, die men in de partner vindt, op de voorgrond staan. Het is niet moeilijk in te zien, dat de Situationsehe in de traditionele agrarisch-ambachtelijke maatschappij op zijn plaats is. In de kleine overzichtelijke levensverbanden, waaruit deze maatschappijvorm bestond, kende men elkaar van jongs af en wist elkeen de 'situatie' van de ander te beoordelen. In het voorgaande hoofdstuk is al gezegd, dat het persoonlijk leven, zowel als het huwelijks- en gezinsleven daar als het ware ingebed lagen in het familie- en buurtbestaan. De belangen van de collectiviteit telden sterker dan de individuele verlangens en men liet zich ook in huwelijksmogelijkheid, partnerkeuze en gezinsgrootte veel meer leiden door de omgeving in ruimste zin dan door persoonlijke verwachtingen of idealen. Met de differentiëring, die zich in de maatschappij voor ging doen en die gedurende de laatste eeuw in versneld tempo ook het platteland veranderde, ging de individualisering van de mens gepaard. Zoals wij reeds gezien hebben aan de verhouding tot familie, buurt en kerk, leidde dit tot een beklemtoning van de vrijheid en zelfstandigheid van het gezin. Hetzelfde deed zich voor in de zuiver persoonlijke sfeer: de losmaking van het individu uit de collectiviteit, waardoor vrijheid tot een zelfstandige lotsbepaling ontstond. Door de vergrote mobiliteit kwamen er ook meer contacten tot stand met vreemden, wier achtergrond men vaak niet kende. Hen moest men 'plaatsen' op grond van hun persoonlijke eigenschappen. In dit klimaat kan de Neigungsehe

gedijen. Inherent aan dit moderne type is de vrijheid van huwelijkssluiting, de vrije partnerkeus en de liefde als voorwaarde tot het samengaan, terwijl ook de houding in het huwelijk ten opzichte van elkaar en de kinderen zowel in concreto als in abstracto (bij het laatste te denken aan kindertal en echtscheiding) onder invloed hiervan staat.

Verschillende kenmerken, die ons kunnen inlichten over de beleving van huwelijks- en gezinsrealiteit in de twee onderzoeksgemeenten zullen nu achtereenvolgens de revue passeren, te beginnen met de vrijheid van partnerkeuze.

De partnerkeuze

Om hieromtrent klaarheid te verkrijgen, is de geënquêteerden de vraag gesteld of zij twee jonge mensen het recht toekenden om met elkaar te trouwen, ook als dat tegen de wens van de ouders zou ingaan. De ouders zijn na de a.s. echtgenoten zelf de het nauwst bij deze zaak betrokkenen. De antwoorden op deze vraag zullen a fortiori gelden voor verdere familieleden of andere niet verwante personen.

In Arkel beantwoordde 47% en in Kedichem 54% van de agrarische respondenten de vraag bevestigend. Is dus ongeveer de helft van de agrariërs hiervan al overtuigd, de niet-agrariërs in nog sterker mate, want zij beaamden dit voor bijna drie kwart (Arkel 73%, Kedichem 74%). Dat de rest er fel tegen was, mag niet gezegd worden. Ten eerste had in Arkel 6% en in Kedichem 15% geen mening over deze zaak, maar ook de wijze van antwoorden drukte bij de groep, die ontkennend antwoordde, vaak uit, dat men de jongelui wel hun gang wil laten gaan, echter met het recht van de ouders om in te grijpen als ze de partner om deugdelijke redenen voor hun kind niet geschikt achten. Verschillenden voegden hier overigens berustend aan toe: 'Maar je houdt ze toch niet tegen. Ze gaan toch hun eigen weg'.

Vervolgens willen we stilstaan bij de punten, die de ondervraagden het belangrijkste vonden om bij de keuze van een huwelijkspartner rekening mee te houden. Een klein lijstje van deze punten werd hen bij deze vraag voorgelegd met het verzoek het in hun ogen belangrijkste punt te noemen. 'Liefde' kwam op dit lijstje niet voor. Met opzet was dit punt er na de proefenquête uitgelaten, omdat anders gevreesd moest worden, dat dit in naam althans telkens als voornaamste voorwaarde opgegeven zou worden. Wel konden de geënquêteerden andere punten, zo zij die belangrijker achtten dan de voorgelegde, vermelden. Hiervan is inderdaad gebruik gemaakt en daarbij kwam 'liefde' nogal eens naar voren. Of het uiteindelijk verstandig is geweest 'liefde' niet in het lijstje op te nemen, blijft na afloop van de enquête een vraag. De moeilijkheid ligt nu in het feit, dat sommigen aan het lijstje al genoeg hadden, daarin het voornaamste punt vonden en dus niet verder dachten, terwijl anderen met het lijstje geen vrede hadden en er wel iets bijgevoegd hebben. Ons lijkt de gevolgde methode echter nog de meest juiste. Hoe dit ook zij, de resultaten bieden evenwel interessante dingen. In tabel 22 is voor elk van de voornaamste punten vermeld

TABEL 22. Het belangrijkst geachte punt bij de keuze van een huwelijkspartner.

	Geloof	Flinkheid	Opleiding	Stand	Andere punten
Arkel agrariërs	47	42	–	–	5
Arkel niet-agrariërs	29	38	9	5	16
Kedichem agrariërs	33	58	–	4	4
Kedichem niet-agrariërs	38	41	1	5	12

welke de percentages in de bekende vergelijkingscategorieën waren, die het betreffende punt als het belangrijkste noemden.

Direct valt op, dat twee voorwaarden een voorname rol spelen, t.w. geloof en flinkheid. Men acht het behoren tot hetzelfde geloof of dezelfde kerk in Kedichem belangrijker dan de binding van de Kedichemers aan de kerk zou doen vermoeden. In Arkel corresponderen deze gegevens wel met elkaar. Het bekende verschil tussen agrariërs en niet-agrariërs komt in eerstgenoemde gemeente ditmaal ook niet voor de dag, in tegenstelling tot Arkel, waar dit wel het geval is. De indruk leeft, gezien sommiger commentaar, dat overeenstemming in kerk niet zozeer gewenst wordt omdat men aan de kerk zo'n belang hecht als wel omdat verschil gauwer aanleiding geeft tot bemoeiing door en moeilijkheden met kerkelijke functionarissen. Het punt waarop de meeste nadruk viel, was de persoon van de partner. Op verschillende wijzen omschreven als 'een degelijk iemand, een flink en net persoon, een oppassende jongen of meisje' komt dit neer op het sterke waarde hechten van de respondenten aan de individuele kwaliteiten van de huwelijkspartner. Dit is een moderne trek. Het lijkt wel, of het moderne idee meer voorkomt bij agrariërs dan bij niet-agrariërs, maar de categorie 'andere punten' compenseert dit. Hierin wordt zeer overwegend 'liefde' genoemd, slechts enkele Arkelse niet-agrariërs noemden nog enkele andere punten, die echter eveneens wijzen op een moderne gedachtengang (o.a. gezondheid, medisch onderzoek voor het huwelijk). Stand blijkt volgens de verklaringen van ondergeschikte betekenis te zijn, evenals bezit, dat geen enkele maal genoemd werd. Tenslotte zijn het verschillende geschoolde arbeiders en nieuwe middenstanders in Arkel, die de groep uitmaken, welke een bepaalde opleiding belangrijk acht. De opvatting, dat een zekere ontwikkeling zeer gewenst is, mag eveneens begrepen worden als de uiting van een moderne mentaliteit.

Na aldus de opinie over de keuze van een levensgezel vernomen te hebben, zullen wij vervolgens een aantal feitelijke gegevens beschouwen, die de enquête ons over de aangegane huwelijken verschafte. Omdat aan overeenstemming in kerk veel waarde werd gehecht, bezien we eerst het voorkomen van gemengde huwelijken. Dit blijkt noch in Arkel, noch in Kedichem grote vormen aan te nemen. In eerstgenoemde gemeente was 9% en in laatstgenoemde 6% van de huwelijken gemengd. Deze cijfers zijn laag vergeleken met het landelijk cijfer van 14%[2]. In aanmerking moet echter worden genomen, dat beide gemeenten en ook de nabije omgeving (tesamen het gebied vormend, waaruit de meeste

geënquêteerden stammen) kerkelijk vrij homogeen zijn. Het gemengde huwelijk komt alleen onder de niet-agrarische bevolking voor. In Arkel heeft het in de helft van de gevallen betrekking op een onkerkelijke man en een protestantse vrouw, wier kinderen dan meestal niet tot een kerkgenootschap behoren. De overige zijn op twee na alle huwelijken tussen een Hervormde en een Katholiek. De kinderen zijn in de ene helft van deze huwelijken Hervormd, in de andere Katholiek. De laatste twee gevallen zijn huwelijken tussen een Hervormde en een Gereformeerde; in beide gevallen zijn de kinderen Hervormd.

In Kedichem zijn vier van de zes gemengde huwelijken gesloten tussen een Hervormde en een Katholiek. De kinderen zijn in twee gevallen onkerkelijk, in één geval Hervormd en in één geval Katholiek. Er is in Kedichem één gemengd huwelijk van een onkerkelijke met een Hervormde, en één waarvan beide partners tot een verschillende kleine protestantse kerk behoren. De kinderen zijn in beide gevallen kerkelijk. De kinderen uit de niet-gemengde huwelijken behoren op één uitzondering na alle tot de kerk van hun ouders of zijn, zo deze niet kerkelijk aangesloten zijn, eveneens onkerkelijk.

Diagram E. Beroepsvergelijking in Arkel
(man's schoonvader t.o.v. man)

→ beroep schoonvader

↓ beroep man

	boer	land-arbeid.	ongesch. arbeid.	gesch. arbeid.	lager admin. + techn. beroep	oude middenstander	nieuwe middenstander	hoger beroep	onbekend	totaal
boer	9	3				1	1			14
l.a.	2				2	1				5
on.a.	7	5	13	6	2	1	1			35
gs.a.	8	5	17	10	6	10	3		2	61
l.adm. + techn. ber.	6	1	5	3	6	6	1			28
o.m.	3	1	5	4	1	7	1		1	23
n.m	1		5	3	3	7	6	1		26
h.b.	2				1	1	1			5
tot.	38	15	45	26	21	34	14	1	3	197

Diagram F. Beroepsvergelijking in Kedichem
(man's schoonvader t.o.v. man)

beroep schoonvader → / beroep man ↓

	boer	land-arbeid.	ongesch. arbeid.	gesch. arbeid.	lager admin. + techn. beroep	oude midden-stander	nieuwe midden-stander	hoger beroep	onbe-kend	totaal
boer	12	3	4			1				20
l.a.		1	2						1	4
on.a.	10	17	13		1	5				46
gs.a.	6		8	4		1				19
l.adm. + techn. ber.	2	1	2			1				6
o.m.	6	1	2	1		4				14
n.m.	2				1	2	1			6
h.b.										
tot.	38	13	31	5	2	14	1		1	105

Of en in hoeverre men zich in feite bij de partnerkeuze door de overige genoemde motieven heeft laten leiden, onttrekt zich aan een beoordeling. Wel kan er uit de enquête iets afgeleid worden omtrent de kring of het milieu, waarin men zijn partner heeft gevonden. Hiertoe zijn de respondenten weer verdeeld in dezelfde beroepscategorieën als bij de behandeling van de omgang met kennissen gebeurde (zie diagram E en F). Wanneer we nu het beroep van de geënquêteerde man vergelijken met dat van de vader van zijn vrouw, blijkt dat in beide gemeenten boeren en arbeiders binnen hun eigen milieu getrouwd zijn. Landarbeiders, ongeschoolde en geschoolde arbeiders zijn als één groep bijeengenomen, omdat tussen deze groepen onderling veelvuldig huwelijken voorkomen. Wel komt tot uiting, dat waar de man ongeschoold of geschoold arbeider is, zijn schoonvader vaak landarbeider of kleine boer was, maar dit is een generatiekwestie. De landarbeid heeft tegenwoordig dikwijls plaats gemaakt voor industriële arbeid.

Naast, dat zij huwelijken sloten binnen eigen kring, zijn de oude middenstanders nogal eens gehuwd met vrouwen uit een ander milieu. Betrof dit in Kedichem veelal boerendochters, in Arkel bleken hiervoor arbeidersdochters

meer in aanmerking te komen. De nieuwe middenstanders in Kedichem zijn gehuwd met boerendochters of meisjes uit de oude middenstand. In Arkel vonden zij hun partner in eigen milieu en oude middenstand, maar ook nogal eens onder arbeiders en lagere beroepen. De personen met lagere beroepen vonden hun partner in Kedichem in het kleine boeren- en arbeidersmilieu, maar in Arkel hiernaast ook in eigen en nieuwe middenstandskringen. De vertegenwoordigers der hogere beroepen, alleen te Arkel voorkomend, zijn getrouwd met meisjes uit de boerenstand en de middenstand.

Verder kan gezegd worden, dat voor de mannen in Arkel een grotere variatie in milieu, waarin zij hun echtgenote vonden, bestaat dan in Kedichem. Dit geldt vooral voor de middenstanders en lagere beroepen, maar ook voor de arbeiders. Voor de hogere beroepen bestaat deze variatie eveneens. Deze indruk wordt bevestigd, wanneer wij bovendien vergelijken het beroep van de vader van de geënquêteerde man en het beroep van zijn schoonvader, dus het ouderlijk milieu van beide echtgenoten. In Kedichem blijft het trouwen wat strakker beperkt binnen de sociale kringen kleine boeren/arbeiders en grotere boeren/middenstanders. In Arkel kan de keuze wat gevarieerder zijn, omdat de kringen daar al veelvormiger en opener zijn. Samenhangend met de grotere sociale differentiatie van de plaatselijke samenleving en de grotere allochthoniteit van de inwoners is dit uiteindelijk terug te voeren op de langere industriële traditie. Evenals bij de vriendschappelijke omgang met kennissen geconstateerd werd, zien we in het patroon van de partnerkeuze bij vervaging van de oude grenzen een bredere middle-class ontstaan.

De wijze waarop en waar men elkaar heeft leren kennen werpt nog een nader licht op de partnerkeus. Hiernaar gevraagd gaven de respondenten een grote verscheidenheid van antwoorden, die volgens enkele grote rubrieken ruw gegroepeerd moest worden. Zo kwam voor de dag, dat de agrarische jongeman zijn latere vrouw in ongeveer de helft van de gevallen ontmoet had bij een traditionele vermaaksgelegenheid als ijsvermaak, kermis, koninginnedagviering en door het elkaar kennen van jeugd af aan in buurt of dorp. In Kedichem gebeurde dat nog wat meer dan in Arkel. De niet-agrariërs ontmoetten elkaar in $^1/_4$ (Arkel) en $^1/_3$ (Kedichem) van de gevallen op deze wijze. In deze groep – de Arkelse jeugd nog meer dan de Kedichemse – leerde men elkaar verder nogal eens kennen door een straatontmoeting, in casu in een bepaalde winkelstraat in Gorinchem, die de plaats van een regionale huwelijksmarkt blijkt te zijn. Ook de ontmoeting bij familie of vrienden, al of niet tijdens fuifjes of bruiloften komt onder de niet-agrariërs meer voor. Bij hen namen ook bijzondere, toevallige ontmoetingen (die niet te rubriceren waren, b.v. tijdens een onderduikperiode of op de stoep bij de tandarts!) een grotere plaats in. Verenigingen bleken in het algemeen maar weinig als trefpunt te fungeren, school en beroep nog iets meer, behalve voor de Kedichemse agrariërs. Samenvattend krijgen we de indruk dat de ontmoeting bij de agrariërs op een wat traditioneler wijze plaats vond dan bij de niet-agrariërs, en dat het daardoor in Kedichem in dit opzicht nog iets traditioneler toeging dan in Arkel.

Andere indicaties voor de overgang van Situationsehe in Neigungsehe zijn huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd. Wat de huwelijksfrequentie betreft, in deze gemeenten wordt van het door Hofstee beschreven agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon, waaraan een geringe huwelijksfrequentie inherent is, niet veel teruggevonden[3]. Het percentage ongehuwde vrouwen (zie diagram B) ligt zeker niet aan de hoge kant, het week en wijkt eerder naar de lage kant van het landsgemiddelde af. Wel is er in Kedichem nog iets van zichtbaar, als daar – zoals in hoofdstuk 2 bleek – relatief veel oudere vrijgezellen onder de boerenbevolking worden aangetroffen. Het valt echter te verwachten, dat in de toekomst door de steeds meer trekkende werkgelegenheid buiten de agrarische sector van origine agrarische jongeren daar hun bestaan en dientengevolge een huwelijksmogelijkheid gaan vinden.

Hoe de gemiddelde huwelijksleeftijd in de laatste halve eeuw heeft gelegen, toont tabel 23. (De huwelijken zijn gegroepeerd naar het beroep van de man; de agrariërs zijn in verband met dit kenmerk nog gesplitst in boeren en landarbeiders.)

Deze tabel is lastig te interpreteren. Vooral in de agrarische beroepen is het aantal gesloten huwelijken per periode laag. Het gevolg hiervan is, dat het toeval de cijfers sterk doet fluctueren. Wel kunnen we vaststellen, dat in de meeste perioden de huwelijksleeftijd van de boeren hoger ligt dan die van de burgerbevolking. Alleen ten aanzien van de niet-agrariërs kan in verband met de aantallen huwelijken de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd in de laatste halve eeuw nagegaan worden. Er bestaat dan in beide gemeenten misschien een

TABEL 23. Leeftijd der voor het eerst huwenden (gemiddelden over enkele 5-jarige perioden).

	Arkel														
	ca. 1909			ca. 1920			ca. 1930			ca. 1947			ca. 1956		
	m	v	N	m	v	N	m	v	N	m	v	N	m	v	N
boeren	28,7	28,7	6	24,7	20,7	3	32,6	29,0	5	33,5	31,5	2	39,0	36,0	3
landarbeiders	–	–	–	–	–	–	27,0	24,5	2	25,0	24,7	3	–	–	–
niet-agrariërs	27,1	25,8	30	25,3	24,0	43	26,6	23,2	39	27,7	24,7	59	26,1	23,2	2
	Kedichem														
	ca. 1909			ca. 1920			ca. 1930			ca. 1947			ca. 1956		
	m	v	N	m	v	N	m	v	N	m	v	N	m	v	N
boeren	26,8	24,3	8	27,4	29,0	11	27,5	27,0	2	32,1	25,5	5	25,0	23,3	5
landarbeiders	26,0	22,8	4	23,0	22,0	1	29,0	22,0	2	35,0	37,5	2	25,0	20,7	3
niet-agrariërs	27,2	24,7	15	26,6	23,6	32	26,0	22,7	37	29,5	25,5	52	25,4	23,4	43

N = aantal huwelijken.

trend naar een lagere huwelijksleeftijd (de periode '45-'49 wijkt af, doordat hierin veel huwelijken gesloten werden, die door de oorlogsomstandigheden uitgesteld waren) maar van veel betekenis is deze niet. KOOY, die voor het land als geheel hetzelfde constateert, wijst er op, dat het toegenomen individualisme wel inhoudt, dat het individu een recht op huwen toegedacht wordt, maar dat dit nog niet betekent, dat men metterdaad eerder trouwt[4]. Het uitstel is echter vrijwillig, omdat men terwille van de eigen toekomst langer wil wachten om het huwelijk later op een bredere bestaansbasis te kunnen plaatsen.

Voor de enquetegroep kan op grond van het grotere aantal gegevens met meer zekerheid over de verschillen in huwelijksleeftijd tussen de vergelijkingscategorieën worden gesproken. De cijfers staan in tabel 24.

Wij zien hierin de boven getrokken conclusie bevestigd, dat de agrariërs gemiddeld later trouwen dan de niet-agrariërs. Verder blijkt, dat voor de beide beroepscategorieën de huwelijksleeftijd in Kedichem nog iets hoger ligt dan in Arkel. Bij deze uitspraak hebben we voornamelijk gelet op de leeftijd van de man. Die is immers de belangrijkste, omdat het vrijwel altijd van de man afhangt, of de materiële bestaansbasis van het te sluiten huwelijk breed genoeg is.

Omtrent de absolute hoogte van de huwelijksleeftijd in Nederland zijn wel totaalcijfers beschikbaar, maar een differentiatie naar beroepen of naar plattelands- en stedelijke gebieden ontbreekt. Het zegt daarom niet veel, wanneer wij opmerken dat de gemiddelde huwelijksleeftijd van zowel de mannen als de vrouwen in de onderzoeksgemeenten ruim een jaar lager ligt dan die van alle Nederlanders en Nederlandsen.

Nog om een andere reden zou het te verstrekkend zijn om de algemene bewering te uiten, dat de man in deze gemeenten zo tegen het eind van zijn twintiger jaren en de vrouw rond haar 25e gaat trouwen. Op de huwelijksleeftijd wordt nl. sterke invloed uitgeoefend door het al of niet moeten trouwen. Het verschijnsel van het gedwongen huwelijk verdient in deze beschouwing zeker onze aandacht. Alvorens het effect ervan op de huwelijksleeftijd na te gaan, zullen we de frequentie, waarmee het gedwongen huwelijk in deze gemeenten voorkomt eerst op zichzelf bezien. Het blijkt nu, dat 30% van de huwelijken van de geënquêteerden in Arkel gedwongen was. In Kedichem was dit bij 47% van de huwelijken het geval. (Als gedwongen zijn die huwelijken beschouwd, waarin het eerste kind geboren werd binnen zeven maanden na de huwelijkssluiting.) Een nadere beschouwing van de beroepsgroepen leert, dat het gedwongen huwelijk in Arkel veel meer beperkt blijft tot bepaalde beroepsgroepen dan in Kedichem, en dan nog komt het in die beroepsgroepen in Arkel minder

TABEL 24. Gemiddelde huwelijksleeftijd (enquêtegroepen).

	m	v
Arkel agrariërs	28,4	26,7
Arkel niet-agrariërs	26,7	24,6
Kedichem agrariërs	29,0	24,0
Kedichem niet-agrariërs	27,9	24,0

voor dan in Kedichem. Was het huwelijk van de Arkelse agrariërs in bijna een kwart van het aantal gedwongen, in Kedichem moest bijna de helft van de agrariërs trouwen. Voor de landarbeiders gold dit in beide gemeenten nog sterker dan voor de boeren. Het meeste komt het gedwongen huwelijk voor in het arbeidersmilieu, in Arkel bij bijna de helft van de ongeschoolde en bij ruim een derde van de geschoolde arbeiders, in Kedichem bij ruim de helft van de ongeschoolden en bijna de helft van de geschoolden. Bij de lagere beroepen beliep het in Arkel ruim een kwart, maar in Kedichem $^2/_3$ van het aantal. In de overige beroepsgroepen werden in Arkel slechts enkele gedwongen huwelijken aangetroffen, maar in Kedichem was nog het huwelijk van de helft van de oude middenstanders en $^1/_3$ van de nieuwe middenstanders gedwongen.

Samenvattend kan gezegd worden, dat in Kedichem het gedwongen huwelijk in alle beroepsgroepen veelvuldig voorkomt, en wel in circa de helft van het aantal huwelijken. In Arkel blijft het voornamelijk beperkt tot de agrariërs en de arbeiders (in ruime zin), in welke groepen resp. één op de vier en één op de drie huwelijken gedwongen is.

Hoewel er grote streeksgewijze verschillen bestaan, is het uit een aantal onderzoekingen bekend, dat het gedwongen huwelijk op het platteland als geheel meer voorkomt dan in een stedelijke omgeving. Zonder een uitspraak te doen over de frequentie van het voorechtelijk sexueel verkeer ten plattelande en in de stad is het toch aannemelijk, dat de moderne middelen om zwangerschap te voorkomen, waardoor de dwang om te trouwen eerder wegvalt, meer ingang vinden in een milieu met een moderne mentaliteit dan ten plattelande, waar – soms ondanks sterke afwijzing van kerkelijke zijde – het gedwongen huwelijk dikwijls traditioneel aanvaard wordt. Wanneer wij de gegevens van beide gemeenten vergelijken, stroken de feiten met deze gedachte. Of de omvang, die het gedwongen huwelijk in deze plaatsen heeft, overeenstemt met of afwijkt van die in andere, vergelijkbare gemeenten of gebieden is moeilijk te beoordelen, omdat het aantal gedwongen huwelijken in de andere onderzoekingen is uitgedrukt in procenten van het aantal in een bepaalde periode *gesloten* huwelijken, terwijl het in het onderhavige onderzoek betrokken is op een speciale groep *bestaande* huwelijken. Het meest omvattend is een onderzoek van het C.B.S., waarin het percentage gedwongen huwelijken van de in 1937 gesloten huwelijken voor de verschillende gemeentegrootteklassen is berekend[5]. (N.B. Dit is dus een moment-opname geweest van ruime tijd geleden.) Gaande van de grote steden naar de kleine plattelandsgemeenten liep dit percentage op van 13% tot 16%. Er bestaat echter op het platteland een grote variatie in dit cijfer, zoals blijkt uit verschillende sociografieën van plattelandsgemeenten (b.v. Weerselo 8.6%, Markelo 42.4%)[6]. Kooy, die dit verschijnsel voor de agrarische huwelijken in Bennekom heeft nagegaan over een veel langere periode, nl. voor alle in de laatste 50 jaar gesloten huwelijken, kwam voor dit dorp tot 30%[7]. Over de hoogte van het percentage gedwongen huwelijken in de onderzoeksgemeenten, zouden wij, gezien het voorgaande, slechts dit willen zeggen, dat het misschien in Arkel en zeer waarschijnlijk in Kedichem hoger ligt dan op het platteland in het algemeen.

TABEL. 25. Gemiddelde huwelijksleeftijd naar al of niet gedwongen huwelijken.

	niet gedwongen huwelijken		gedwongen huwelijken	
	m	v	m	v
Arkel agrariërs	29,6	28,0	25,5	23,3
Arkel niet-agrariërs	27,6	25,3	24,7	23,0
Kedichem agrariërs	31,0	25,0	26,3	22,4
Kedichem niet-agrariërs	29,8	25,0	25,8	23,0

Om nu terug te komen op de huwelijksleeftijd, tabel 25 waarin de gemiddelde huwelijksleeftijd voor de gedwongen huwelijken en de overige apart is gegeven laat zien, dat deze sterk wordt beheerst door het al of niet moeten trouwen.

Wij kunnen vaststellen, dat men in alle vier categorieën, wanneer men niet gedwongen was te trouwen, veel langer wachtte alvorens het huwelijk te sluiten. Drie tot vijf jaar – we letten hier weer speciaal op de leeftijd van de man – is bij deze grootte-ordes zeer aanzienlijk. Omdat dit verschijnsel in alle groepen sterk optreedt, behouden de bovengemaakte opmerkingen over de verhouding tussen de hoofdberoepsgroepen en de gemeenten wat betreft huwelijksleeftijd echter hun geldigheid.

Tenslotte willen wij na de meer materiële kenmerken van partnerkeuze en huwelijk nog even aandacht wijden aan de formele kant hiervan, met name aan het ceremonieel bij verloving en huwelijk om te zien in welke mate verschillende moderne gewoonten en gebruiken in deze plaatsen ingang hebben gevonden.

Verloofd heeft zich in Arkel 53% en in Kedichem 42% van de agrariërs. Op één uitzondering na heeft niemand in deze groep echter verlovingskaartjes rondgestuurd of de verloving in de krant geannonceerd, terwijl een receptie slechts in drie gevallen werd gehouden. Van de niet-agrariërs hebben zich er in Arkel meer verloofd dan van de agrariërs (64%) en in Kedichem evenveel. Maar van hen heeft in Arkel iets meer dan $^1/_3$ en in Kedichem iets minder dan dit gedeelte kaartjes verzonden of een advertentie geplaatst en een ontvangst gehouden.

Ter gelegenheid van het trouwen zelf hebben echter alle agrariërs en bijna alle niet-agrariërs in Arkel trouwkaarten verstuurd of een huwelijksaankondiging in de krant geplaatst. In Kedichem gebeurde dit ook bij nagenoeg alle agrariërs, maar iets minder bij niet-agrariërs. Een receptie op de trouwdag bleek echter nog niet algemeen te zijn. Bij de helft van de Arkelse niet-agrariërs en bijna de helft van de Kedichemse niet-agrariërs vond een receptie plaats. De agrariërs bleven hierin in beide gemeenten enkele procenten ten achter.

Een bruiloft was er in de meeste gevallen. De grote bruiloft van vele familieleden, buren en bekenden (de traditionele boerenbruiloft) komt overal aanmerkelijk minder voor dan het intieme feest voor de allernaaste familie en een enkele heel goede kennis, of in het geheel geen bruiloft. Dat er bij hen geen bruiloft is gevierd, werd door verschillende respondenten echter aan de oorlogsomstandigheden geweten.

Evenals die aangaande het huwelijk hebben de opvattingen over de gezinsvorming mettertijd een wijziging ondergaan. Eertijds werd het grote gezin normaal gevonden. Kinderen werden in de tijd, waarin de Bijbels-patriarchale voorstelling richtinggevend was, als een zegen van God op het huwelijk beschouwd. Deze opvatting werd ondersteund door de betekenis die kinderen hadden als welkome arbeidskracht in het agrarisch (ambachtelijk) bedrijf. Het kind was een 'economic asset'. Naarmate de traditionele levensvormen veranderden, de verlangens emancipeerden en hogere eisen aan het leven werden gesteld, werd het bezit van kinderen meer tot een 'economic burden'. Mede door het verbleken van het Bijbels gezinsideaal ontstaat er in het moderne huwelijk een toenemende neiging bij de echtelieden om de grootte van het gezin in eigen hand te houden, om dus de geboorten te regelen. In de meeste gevallen komt dit neer op beperking van de geboorten. Welke in concreto voor een echtpaar de motieven voor een bepaald kindertal mogen zijn, in laatste instantie zijn zij te herleiden tot een instelling, die voortkomt uit een geïndividualiseerd zijn.

Om een idee te krijgen van de gezinsgrootte in de onderzoeksgemeenten volgt hier eerst tabel 26 die afgeleid is uit de Woning- en Gezinstelling 1956, (de meest recente statistiek met betrekking tot het gezin) en bevattende het aantal gezinshuishoudens met echtpaar, naar kinderen per gezinshuishouden, in procenten van het aantal gezinshuishoudens.

Deze tabel laat zien, dat het Arkelse gezin in doorsnee iets kleiner is dan het Kedichemse, maar dat beiden elkaar in grootte niet veel ontlopen.

TABEL 26. Gezinshuishoudens naar aantal kinderen per huishouden (in procenten).

Aantal kinderen	0	1	2	3	4	5	6 en meer
Arkel	32	25	25	10	3	3	2
Kedichem	33	21	20	14	5	2	5

Gesplitst naar de door ons gehanteerde hoofdberoepsgroepen levert de enquête ons een dergelijke tabel, maar nu dus alleen voor die gezinnen, die kinderen hebben in de leeftijdsklasse 6-21 jaar (tabel 27).

TABEL 27. Geënquêteerde gezinnen naar aantal kinderen per gezin (in procenten).

Aantal kinderen	1	2	3	4	5	6 en meer
Arkel agrariërs	11	37	11	5	16	20
Arkel niet-agrariërs	13	39	23	14	6	5
Arkel totaal	13	39	21	13	7	7
Kedichem agrariërs	4	42	21	13	–	20
Kedichem niet-agrariërs	12	32	17	15	9	15
Kedichem totaal	11	34	18	14	7	16

Ten eerste bevestigt deze tabel het reeds waargenomen verschil in gezinsgrootte tussen Arkel en Kedichem. Vervolgens blijkt, dat er in Arkel aanmerkelijk meer middelgrote gezinnen (3 en 4) kinderen) zijn bij het niet-agrarische gedeelte der bevolking dan bij het agrarische, waar de grote gezinnen (5 en meer kinderen) beter vertegenwoordigd zijn. Kleine gezinnen (1 en 2 kinderen) komen in beide groepen bijna evenveel voor. In Kedichem is de situatie wat anders. Daar overweegt bij de agrariërs het kleine en middelgrote gezin enigszins en is het grotere wat minder aanwezig dan bij de niet-agrariërs. Wij zullen op deze tegenstelling tussen Arkel en Kedichem straks nog terugkomen.

Bovenstaande vergelijking tussen hoofdberoepsgroepen en gemeenten mochten we treffen, omdat de huwelijken in deze groepen een vrij gelijkmatige spreiding vertonen wat betreft huwelijksduur. Aangaande de huwelijksvruchtbaarheid kan zo echter geen uitspraak gedaan worden. De moeilijkheid, die we hierbij tegenkomen is, dat een groot aantal gezinnen nog in opbouw is. We zullen om de historische ontwikkeling van de werkelijk bereikte gezinsgrootte na te gaan, moeten uitgaan van de zogenaamde voltooide huwelijken, dat zijn die huwelijken, waarin de vruchtbare periode van de vrouw voorbij is, in het algemeen die, waarin de leeftijd van de vrouw 45 jaar of meer bedraagt. Om het werken met onoverzichtelijke frequentieverdelingen van gezinnen uit hoofd- en subberoepsgroepen over verschillende gezinsgrootteklassen te vermijden, zullen we in het vervolg opereren met het begrip 'gemiddeld kindertal' van gezinnen in bepaalde beroepsgroepen. Dat de variatie binnen de beroepsgroepen daardoor in de schaduw blijft, moeten we hierbij voorlopig voor lief nemen.

De huwelijksvruchtbaarheid is uitgerekend voor de voltooide huwelijken, die in de enquêtegroep vielen, maar omdat er in verschillende beroepsgroepen weinig of zelfs geen voltooide huwelijken voorkwamen, is het gemiddeld bereikte kindertal ook berekend voor alle per 1 jan. 1960 in Arkel en Kedichem bestaande huwelijken met volledige vruchtbaarheidsduur, waaruit kinderen geboren zijn. Tevens is de gemiddelde grootte bepaald van de ouderlijke gezinnen van de geënquêteerde echtparen, waarvan de vrouw 45 jaar of ouder was. Dit zijn natuurlijk ook voltooide huwelijken, en wel van de voorgaande generatie. Als resultaat van de berekeningen vonden wij – samengesteld per hoofdberoepsgroep – gemiddeld de kindertallen, die in tabel 28 staan.

TABEL 28. Gemiddeld kindertal voltooide huwelijken.

	Alle bestaande voltooide huwelijken met kinderen	Voltooide huwelijken in de enquêtegroep	Ouderlijk gezin van de echtgenoten uit de enquêtegroep wier huwelijk voltooid is	
			m	v
Arkel agrariërs	4,4	4,5	6,6	6,6
Arkel niet-agrariërs	3,0	3,1	5,7	5,2
Kedichem agrariërs	4,2	4,3	6,3	5,0
Kedichem niet-agrariërs	3,9	4,0	5,9	5,8

Allereerst merken wij bij deze tabel op, dat de enquêtegroep in kindertal grote overeenstemming vertoont met de grotere groep in de burgerlijke stand der gemeenten voorkomende voltooide huwelijken.

Waar het eigenlijk om ging was echter de historische ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid. Fraai wordt door deze tabel nu aangetoond, dat het kindertal van de tegenwoordige voltooide huwelijken aanzienlijk geringer is dan dat van de voorgaande generatie. Gemiddeld zijn er twee kinderen minder per gezin. Er kunnen uit deze tabel niet met zekerheid conclusies getrokken worden omtrent de verschillen in gezinsgrootte, die vroeger bestonden tussen agrarische en niet-agrarische beroepen. Ofschoon er wel een beroepscontinuïteit tussen de huidige agrariërs en hun ouders bestaan zal hebben, voor de tegenwoordige niet-agrariërs is dit in veel mindere mate het geval. Wel mogen we zeggen, dat uit de bestaande voltooide agrarische huwelijken meer kinderen gesproten zijn dan uit de niet-agrarische, waarbij het verschil in Arkel nog groter is dan in Kedichem. Het kleine verschil binnen Kedichem is aan het grotere kindertal van de niet-agrariërs toe te schrijven. Hierboven hebben we al geconstateerd, dat ook nu nog de niet-agrarische Kedichemse gezinnen naar verhouding kroostrijk zijn. Uitgedrukt in gemiddeld kindertal komt dit voor hen op 3.4 en voor de agrariërs op 3.5. Voor Arkel zijn de cijfers respectievelijk 2.8 en 3.8. Een nadere beschouwing van de niet-agrarische beroepen leert, dat het verschil tussen Arkel en Kedichem voornamelijk gezocht moet worden bij de arbeiders en de hieraan verwante categorie der lagere beroepen. De geschoolde arbeiders en lagere beroepen, die in Arkel veel sterker vertegenwoordigd zijn dan in Kedichem, hebben juist in eerstgenoemde gemeente minder kinderen (resp. 2.6 en 2.5) dan in laatstgenoemde (resp. 3.6 en 4.0) terwijl de gezinnen der ongeschoolde arbeiders ongeveer even groot zijn (Arkel 3.4; Kedichem 3.5). Het aantal ongeschoolde arbeiders is echter in Kedichem relatief veel groter dan in Arkel. Voor de voltooide huwelijken is het verschil nog groter, omdat de kindertallen van de genoemde beroepsgroepen voor beide gemeenten nog meer uit elkaar lopen. Wat de middenstand betreft, voltooide huwelijken in beide gemeenten komen alleen onder de oude middenstand voor. Deze heeft ook grote gezinnen, in Arkel gemiddeld 4.4 kinderen en in Kedichem 4.0 kinderen. De nieuwe middenstand, waarvan alleen in Arkel voltooide huwelijken bestaan, blijkt een andere groep te zijn, getuige het geringere aantal kinderen per gezin (2.6).

Over alle huwelijken gerekend, wijkt het kindertal van de oude middenstand in Arkel met 3.2 minder van de andere niet-agrarische beroepen af. De nieuwe middenstand heeft met de geschoolde arbeiders het laagste kindertal: 2.6. In Kedichem is het kindertal van alle huwelijken bij de oude middenstand zelfs laag te noemen en ligt met 2.7 op gelijk niveau met de nieuwe middenstand, die gemiddeld 2.8 kinderen per gezin telt.

We zagen, dat zowel nu als in het verleden het agrarische gezin groter bleek dan het niet-agrarische. Tot het groter kindertal van het eerste draagt vooral het landarbeidersgezin veel bij. De landarbeiders behoren tot de groep met de meest kinderrijke gezinnen. In de enquête komt dit niet altijd tot uiting, omdat

het aantal landarbeiders hierin zo gering is. De gemiddelde grootte van het boerengezin in Kedichem is 3.2 kinderen, het landarbeidersgezin aldaar telt 5.5 kinderen. In Arkel heeft het boerengezin 3.9 en het landarbeidersgezin 3.6 kinderen. Wanneer we nu naar de voltooide huwelijken kijken, blijkt het landarbeidersgezin even groot te blijven, omdat de huwelijken van op drie na alle landarbeiders voltooide huwelijken zijn (dit verschijnsel, dat in geen enkele andere beroepsgroep valt te ontdekken is mede een indicatie van de reeds bekend geworden veroudering van de landarbeidersstand). De gemiddelde gezinsgrootte van de boeren, wier huwelijk voltooid is, bedraagt in Arkel 4.8 en in Kedichem 3.6 kinderen. Het hoge getal, dat door deze kleine groep boeren in Arkel behaald wordt en dat door de weinige onvoltooide huwelijken het eveneens hoge getal 3.9 veroorzaakt, kwam tot stand omdat twee boeren zeer grote gezinnen hadden, terwijl de rest een veel kleiner gezin bezat (2 à 3 kinderen). Het toevalselement speelt bij kleine aantallen nu eenmaal een grote rol. Betrouwbaarder, want op grotere aantallen gebaseerd, zijn de gegevens over de voltooide huwelijken uit de burgerlijke stand. Met 5.3 kinderen in Arkel en 4.6 kinderen in Kedichem blijkt het overwicht van het landarbeidersgezin op het boerengezin, dat in Arkel 3.6 en in Kedichem 3.7 kinderen telt, beter.

De ideale gezinsgrootte

Na aldus de feitelijke grootte van het gezin beschreven te hebben, is het belangrijk de voorstellingen, die bij de geënquêteerden leven over de wenselijke grootte van het gezin te confronteren met de gevonden bestaande gezinsgrootte. Een zuivere vergelijking kan hierbij alleen getroffen worden voor de voltooide huwelijken, omdat het kindertal daarvan vast ligt. De geënquêteerden is de vraag gesteld, welke men de ideale grootte van een gezin vond, uitgedrukt in een bepaald aantal kinderen. Het antwoord op deze vraag, dat in het algemeen wel in een getal gegeven werd, is echter niet zo scherp omlijnd als dat op de vraag naar de feitelijke gezinsgrootte, die nu eenmaal een concreet gegeven is. Noemden veel respondenten wel duidelijk een bepaald aantal kinderen ideaal, een vrij grote groep anderen was iets vager door b.v. 'twee à drie', 'vier tot zes' e.d. te antwoorden. Om één lijn te trekken is in dat geval het laagste getal aangehouden. Dan waren er enkele respondenten, die geen aantal noemden, maar zeiden: 'zoveel er komen mogen, zoveel als we er krijgen'. Dit groepje is gerekend tot hen, die een groot gezin ideaal vinden. Om het mede in de berekening van het gemiddeld als ideaal beschouwde kindertal te kunnen opnemen is hiervoor zes kinderen als ideaal genoteerd. Dit is natuurlijk vrij arbitrair, maar zo gekozen om toch een groot gezin mee te laten spelen en anderzijds de zeer weinig voorkomende erg grote gezinnen niet te vermeerderen. In Arkel had 4% en in Kedichem 9% van de ondervraagden over deze zaak geen mening of liet er zich niet over uit. Deze groep is buiten de berekening gehouden. We spraken hier over berekening van het ideale kindertal. Terwille van een overzichtelijke vergelijking zal nl. naast de gemiddelde feitelijke gezinsgrootte eveneens ge-

TABEL 29. Feitelijk bereikte en ideaal geachte gezinsgrootte (voltooide huwelijken).

	feitelijke gezinsgrootte	ideale gezinsgrootte
Arkel agrariërs	4,5	3,6
Arkel niet-agrariërs	3,1	3,3
Kedichem agrariërs	4,3	3,2
Kedichem niet-agrariërs	4,0	4,0

werkt worden met de gemiddelde ideale gezinsgrootte.

De voltooide huwelijken, waarvan we immers moesten uitgaan, vertoonden qua feit en ideaal het beeld, dat tabel 29 biedt.

Alvorens uit deze tabel conclusies te trekken, vestigen wij er nogmaals de aandacht op, dat de gemiddelde cijfers – vooral bij de agrariërs – op slechts een gering aantal gevallen gebaseerd zijn, waardoor voorzichtigheid bij de interpretatie geboden is. We menen echter de gevolgtrekking te mogen maken, dat de agrariërs een wat minder groot gezin dan zij hebben als ideaal zien. Nu is dit ook de groep met de hoogste kindertallen. Over een verschil tussen de gemeenten kan bij hen geen uitspraak gedaan worden, omdat juist in de kleine groep boeren te Arkel enkelen geen mening hadden, terwijl het gemiddelde ideale kindertal in deze groep door slechts één boer, die een zeer hoog getal noemde, nogal werd opgevoerd. Met betrekking tot de niet-agrariërs valt te constateren, dat bij hen de feitelijke gezinsgrootte vrij nauwkeurig aan de ideale beantwoordde. In Arkel bleef de feitelijke gezinsgrootte zelfs iets onder de ideale, doordat de groepen met de kleinste gezinsgrootte (de geschoolde arbeiders en de lagere beroepen) wel een wat groter kindertal wenselijk achtten, hetgeen de groep van oude middenstanders, die relatief grote gezinnen hebben, maar wat kleinere wensten, niet geheel kon compenseren. De Kedichemse niet-agrariërs, die we al eerder als een groep met een vrij groot gezin hebben leren kennen, blijkt een dergelijk gezin ook het ideale te vinden, hoewel bij de subgroepen der arbeiders en lagere beroepen wel de tendens bestaat naar een wat geringere ideale grootte dan de feitelijk bestaande; maar deze tendens zet zich niet zo sterk door, dat hij in het gemiddelde ideale kindertal tot uitdrukking kan komen. Dat het grotere gezin ook door de oudere niet-agrariërs nog als ideaal gezien wordt, wijst op een traditioneler instelling van dit deel der Kedichemse bevolking, vergeleken bij hetzelfde milieu in Arkel.

Het heeft niet veel zin, de gezinsgrootte, die de ondervraagden, wier huwelijk nog niet voltooid is, als ideaal beschouwden te confronteren met de werkelijke grootte van hun gezinnen. De laatste kan immers altijd nog wijzigingen ondergaan. Wel is het zinvol, de ideale gezinsgrootte, die zij noemden te stellen tegenover die, welke door degenen met voltooide gezinnen opgegeven werd. Hierdoor vallen de opvattingen van de jongere generatie te vergelijken met die van het oudere geslacht. Dit is in tabel 30 gedaan.

Bij het beschouwen van de agrariërs in deze tabel lijken de jongeren een iets groter gezin als ideaal te zien dan de ouderen. Dit is in zekere zin schijn, om-

TABEL 30. Ideaal geacht kindertal in voltooide en onvoltooide huwelijken.

	ideaal kindertal	
	voltooide huwelijken	onvoltooide huwelijken
Arkel agrariërs	3,6	3,8
Arkel niet-agrariërs	3,3	3,1
Kedichem agrariërs	3,2	3,4
Kedichem niet-agrariërs	4,0	3,0

dat wederom het kleine aantal ons hier parten speelt. Zonder één Kedichemse boer, die in tegenstelling tot de rest een groot aantal kinderen ideaal vond, was het gemiddeld kindertal zelfs lager geweest dan bij de oudere generatie. Iets dergelijks geldt voor Arkel. Wel is het verantwoord omtrent de agrariërs de conclusie te trekken, dat de jongeren niet veel van de ouderen afwijken in hun gedachten over de gezinsgrootte. De cijfers voor de niet-agrariërs berusten op een grotere hoeveelheid materiaal. Het blijkt, dat in Arkel de jongeren onder hen iets minder kinderen prefereren dan de ouderen. Dit geldt voor alle beroepsgroepen, behalve voor de nieuwe middenstand, waar de jongeren een iets groter gezin noemden dan de ouderen. In tegenstelling tot Arkel is het verschil tussen de jongere en oudere generatie in Kedichem veel groter. Nu is ook in de ideaal-voorstellingen van de niet-agrariërs in deze plaats het kindertal teruggebracht tot het niveau, waarop het in Arkel ligt. Hierin hebben alle niet-agrarische beroepen een aandeel gehad.

Na de vergelijking, waarin we dus zagen, dat er tussen de gemeenten weinig verschil bestond en dat de agrariërs een wat groter gezin ideaal vonden dan de niet-agrariërs, nog even iets over het gemiddeld kindertal als zodanig, waarbij de absolute hoogte en de variatie binnen de groepen voor zowel feitelijke als ideale gezinsgrootte onder ogen gezien moeten worden.

Over de variatie is mee te delen, dat in het algemeen de gemiddelde cijfers voor de (hoofd)beroepsgroepen sterk bepaald werden door de waarden van twee of drie naast elkaar liggende gezinsgrootte-klassen, waarbinnen het grote merendeel van de gezinnen uit de betreffende groepen viel. Er is echter reeds op gewezen, dat bij het relatief kleine aantal agrariërs het gemiddelde door enkele uitschieters soms sterk beïnvloed werd. In verband met de spreiding zij nog opgemerkt, dat de grotere gezinnen per stuk het gemiddelde meer beïnvloeden dan de kleinere. Zo komt het, dat ondanks een hoger gemiddelde het aantal gezinnen met twee kinderen in feite in beide gemeenten de voornaamste plaats inneemt, gevolgd door het drie kinder-gezin en dicht daarachter het vier kindergezin. Bij de ideale gezinsgrootte wordt in Arkel deze volgorde nog gehandhaafd, maar is in Kedichem het twee kinder-gezin juist van de kop verdrongen door het gezin met drie kinderen.

Tenslotte willen we nog een moment stilstaan bij de redenen, waarom de ondervraagden een bepaalde gezinsgrootte als de ideale beschouwden. Een bon-

te verscheidenheid van antwoorden is op deze vraag binnengekomen. Niettemin bleek het mogelijk de argumenten, die aangevoerd werden, enigszins te groeperen. Het klein getal dergenen, die voor een groot gezin (vijf en meer kinderen) waren, voerde meestal aan, dat zo'n gezin gezellig en leuk is en dat het ook voor een kind zelf goed en nuttig is om met broers en zusters om te gaan, weten te geven en te nemen en elkaar op te voeden. In verschillende gevallen werd hieraan toegevoegd, dat men de kinderen moet accepteren naar zij komen, dat zij als een zegen beschouwd moeten worden. Het argument tegen geboortebeperking, dat hierin al opgesloten ligt, werd soms ook in expliciete bewoordingen naar voren gebracht en berustte op dezelfde basis, dat het kindertal in Gods hand ligt.

De meeste ondervraagden waren echter geporteerd voor een kleiner gezin. Een gedeelte hield het op twee, hooguit drie kinderen, een ander – wat groter deel – zag graag drie à vier kinderen. Er zijn in totaal slechts drie ondervraagden, die één kind genoeg vonden. Al de anderen, die in hun commentaar het enige kind aanroerden, waren unaniem van mening, dat één kind te weinig was, omdat het dit kind zelf juist tot nadeel strekte. Het kleine gezin werd in de kringen van arbeiders (vooral ongeschoolden) nog wel eens wenselijk geacht uit financiële overwegingen. 'Twee is genoeg voor een arbeider' of 'twee is zat voor een werkmens' zei men dan. Overigens speelden bij hen, die een klein of middelgroot gezin het beste achtten twee groepen van motieven een belangrijke rol. Tot de eerste groep, die echter het minst vaak genoemd werd, behoren de argumenten van hen, die een groot gezin willen vermijden om de ouders (m.n. de moeder) niet te veel te belasten en zorg te geven. Dit werd bij zelfstandigen (boeren en oude middenstanders) vooral in Kedichem vaak te berde gebracht. De motieven uit de andere groep, die in beide gemeenten sterk overweegt, hebben betrekking op de belangen van het kind. In het kleine of middelgrote gezin ziet men het voordeel van het samen opgroeien gecombineerd met een goede mogelijkheid de kinderen die zorg en aandacht te geven, welke hun toekomt. In het algemeen gebruikten de respondenten argumenten, die binnen hun gezichtskring lagen, die op henzelf betrekking hadden. Zeer zelden, een enkele maal slechts in Arkel, werd het klein houden van het gezin gewenst geacht om overbevolking tegen te gaan. Eindelijk was er zowel in Arkel als in Kedichem een enkeling, die de veranderde mentaliteit aanvoelde en op zijn manier onder woorden bracht: 'Een klein gezin is een eis des tijds, wij eisen veel meer' en 'een klein gezin, dat is toch tegenwoordig mode'.

Echtscheiding

Ten besluite van dit hoofdstuk nog een korte notitie over de huwelijksontbinding. Tot de moderne, individualistische opvatting van het huwelijk, waarin de 'Neigung' zozeer op de voorgrond treedt, behoort ook de gedachte, dat bij een blijkbare afwezigheid of durende schending van de affectie, de mogelijkheid moet bestaan de huwelijksband te verbreken.

Ten aanzien van de feitelijke echtscheiding in Arkel en Kedichem kan weinig van betekenis beweerd worden. Weliswaar is er gedurende deze eeuw, met name in de laatste decennia in beide gemeenten wel eens een enkele echtscheiding geregistreerd, maar van vergelijking kan hierbij geen sprake zijn. Wel is in de enquête gevraagd, hoe men tegenover echtscheiding stond en wel in deze vorm, of men echtscheiding altijd afkeurde, of dat zich gevallen lieten denken, waarin men deze op zijn plaats vond.

Door 21% van de agrariërs werd echtscheiding absoluut afgekeurd. Dit percentage werd bij de agrariërs zowel in Arkel als in Kedichem gevonden. De niet-agrariërs in Kedichem waren nog voor hetzelfde deel deze mening toegedaan, van de Arkelse niet-agrariërs huldigde 15% deze opvatting.

Zij, die wat milder tegenover echtscheiding stonden, noemden als omstandigheden, waarin deze beter was dan de instandhouding van het huwelijk, deels concrete feiten, deels de gehele verhouding tussen de echtgenoten. In Arkel werd het laatste meer bedoeld, dus het geval, dat de echtelieden niet bij elkaar passen of dat het huwelijk nu eenmaal niet blijkt te gaan. In Kedichem dacht men – vooral onder de niet-agrariërs – wat meer aan concrete punten als overspel, dronkenschap, mishandeling e.d.

5. GEZINSSTRUCTUUR EN -FUNCTIE

WIJZIGINGEN IN DE LEVENSORDE VAN HET GEZIN

Structuur en functie van het gezin worden tesamen in één hoofdstuk behandeld, omdat zij de beide elementen zijn van de levensorde van het gezin. Het gezin als zodanig is naast groep ook een institutie. De objectieve zin van de gezinsrealiteit ligt in het vervullen van door de samenleving aan de gezinsleden opgelegde taken. De taken, die verricht moeten worden (het functionele aspect) en de betrekkingen waarin de gezinsleden zo tot elkaar komen te staan (het structurele aspect) zijn door de cultuur bepaald en genormeerd.

In een bepaalde samenleving wordt een bij de cultuur van die samenleving passend gezinstype aangetroffen. De weinig gedifferentieerde agrarisch-ambachtelijke maatschappij droeg aan het gezin (of beter: aan de familie) vele taken op, omdat er nog nauwelijks andere instituten waren, die zich op speciale taken toelegden. De leiding van hetgeen letterlijk een 'gezinsbedrijf' was, berustte bij de man en vader. Hij had een sterk gezag over zijn kinderen, maar ook zijn vrouw nam een van hem afhankelijke positie in. Hij was de autoriteit, aan wie niet alleen de kinderen gehoorzaamheid en eerbied verschuldigd waren, maar aan wiens gezag ook zijn vrouw zich onderwierp. Gesteund door de Bijbelse voorstelling beheersten patriarchale verhoudingen het gezins- en familieleven.

Belangrijke tendenzen in de ontwikkeling van de traditionele agrarisch-ambachtelijke maatschappij tot de moderne industriële samenleving, als een sterke sociaal-economische differentiatie en een overgang van het leven in een vaak geïsoleerde collectieve dorpssamenleving naar een geplaatst zijn in een geindividualiseerde stedelijk bepaalde mass-society, wijzigden ook de levensorde van het gezin. Sommige functies werden verzwakt, want deels overgenomen door daarvoor in het leven geroepen organen, andere echter kregen een sterker accent en konden nu beter vervuld worden. Het kenmerkende van de veranderingen in het functiecomplex ligt in de overgang van het voornamelijk 'wirtschaftbezogen' naar het vooral 'affektbezogen' karakter daarvan[1]. Met de wijziging van de functie kwam ook de structuur op de helling. Door concentratie van de produktie in fabrieken en werkplaatsen werd de eenheid gezin-bedrijf verbroken. De buitenshuis werkende man moest in het gezin meer aan zijn vrouw overlaten. Zijn autoriteit als leider en opvoeder begon te tanen door de optredende discontinuïteit in de beroepen van hem en zijn kinderen en door de delegatie van verschillende vroeger door het gezin uitgeoefende functies (b.v. beroepsopleiding). Met de voortschrijdende saecularisatie verliest ook de Bijbelse voorstelling van het gezinsleven zijn normerende betekenis voor de gezinsverhoudingen. Aan het individualisme met zijn roep om vrijheid en zelfstandigheid ontspruit de emancipatie van de vrouw. In de strijd om gelijkberechting stijgt de positie van de vrouw en wordt gelijkwaardig aan die van de

man. Iets dergelijks geldt voor het kind. De gedwongen integratie van het kind in het gezinsbedrijf wordt vervangen door een opvoeding, erop gericht het kind een zelfstandige plaats in de gezinsgemeenschap te geven, waarbij het met de groei naar volwassenheid een toenemende medezeggenschap krijgt over eigen- en gezinsbelangen. Ook de positie van het kind in het gezinsverband wordt aldus belangrijk verhoogd. Het geheel komt er op neer, dat de verhoudingen tussen de echtgenoten onderling en tussen ouders en kinderen egalitair worden, dat het gezin een democratische structuur krijgt.

Hoe het in de onderzoeksgemeenten gesteld is met de vervulling van bepaalde taken door het gezin en de aard van de betrekkingen tussen de gezinsleden zal in het volgende worden nagegaan aan de hand van verschillende hiervoor bestaande indicaties. We zullen op deze wijze eerst de structuur van het gezin onderzoeken en daarna de aandacht richten op de gezinsfuncties.

De structuur van het gezin: verhouding man–vrouw

De verhouding tussen de echtgenoten kwam principieel aan de orde bij de opinievraag, of men de man als hoofd van het gezin beschouwde, of dat men man en vrouw in dit opzicht elkaars gelijke vond. Zowel in Arkel als in Kedichem gaf ongeveer $^2/_3$ van de niet-agrariërs te kennen, dat men man en vrouw gelijkwaardig achtte. De agrariërs in Kedichem waren voor bijna hetzelfde gedeelte deze mening toegedaan. In Arkel echter was bijna $^2/_3$ van de agrariërs van opinie, dat de man het hoofd van het gezin was. Op deze merkwaardigheid zullen we later nog terugkomen, wanneer we de feitelijke gegevens op dit punt hebben besproken en met de opinie hebben vergeleken.

Als één van de aanwijzingen voor de onderlinge verhouding tussen de echtelieden kan beschouwd worden, wie de uiteindelijke beslissing neemt inzake belangrijke gezinsuitgaven. Voor dergelijke uitgaven, b.v. in verband met de aanschaf van nieuwe meubelen, wordt elk gezin soms gesteld. Op de vraag hiernaar antwoordde in beide plaatsen ca. 80% van de niet-agrariërs, dat man en vrouw in gezamenlijk overleg over zulke aankopen beslisten. In de overige 20% van de gevallen werd de vrouw ééns zo veel als degene die uiteindelijk besliste, genoemd als de man. De agrariërs weken in hun gedragingen niet veel van de andere categorie af. In $^3/_4$ van hun gezinnen, ook in Arkel, werd nl. het besluit eveneens gezamenlijk genomen. Gebeurde dit niet, dan was het in Arkel bij hen echter meestal en in Kedichem altijd de man, die uiteindelijk besliste.

Een ander punt, dat iets onthult over de relatieve autoriteit van man en vrouw in het gezin, is de bestraffing van de kinderen, m.n. wie van de ouders de kinderen straf toedient. De aard van de straf, die de kinderen ontvangen, komt straks in ander verband aan de orde. Onder het geven van bestraffing hebben we hier op het oog, de strengste maatregelen, die zonodig op het kind worden toegepast. Ruim de helft van de Arkelse niet-agrariërs en bijna de helft van de Kedichemse verklaarden, dat man en vrouw beiden wel de strengste maatregelen troffen. In beide gemeenten noemde het complement van deze categorie de

vrouw meer dan de man als strafgever. De agrariërs in Kedichem stemden in het opzicht van de tuchtiging der kinderen overeen met de niet-agrariërs. Bij de Arkelse agrariërs lag de situatie echter weer wat anders. In een derde van de agrarische gezinnen werd door man en vrouw beiden streng gestraft. In de overige tot deze categorie behorende gezinnen was de man meer dan de vrouw de kastijder.

Verder kan de toekenning van zakgeld aan de kinderen nog iets opleveren omtrent de relatie man-vrouw. Aan de ouders, die hun schoolgaande kinderen een regelmatig zakgeld gaven is nl. ook gevraagd, wie besliste hoeveel dat zou bedragen. Omdat in lang niet alle gezinnen zakgeld werd gegeven, heeft het antwoord op deze vraag geen gelding voor de gehele categorieën van de enquêtegroep. Het is met deze beperking, wanneer wij zeggen, dat in het merendeel van de niet-agrarische gezinnen man en vrouw samen de hoogte van het zakgeld bepaalden. Als dit niet gebeurde, werd de beslissing in de meeste gevallen aan de vrouw overgelaten. Slechts weinig agrariërs gaven hun kinderen zakgeld. De vrouw bleek dan toch degene te zijn, die de grootte van het bedrag vaststelde. Met name in Arkel had zij hiervan bijna het monopolie.

De gewoonte, dat de vrouw na haar huwelijk nog blijft werken, is ook uitvloeisel van een moderne instelling. Het is te begrijpen dat een gehuwde vrouw die zelf geld verdient, zich zelfstandiger voelt. Dit zal zijn uitwerking niet missen op de verhouding tussen de echtgenoten. Bij de gehuwde werkende vrouw denken we aan haar, die dagelijks buitenshuis in een beroep werkzaam is. Dit komt echter in de onderzoeksgemeenten op een enkele uitzondering na niet voor. Wanneer er door de vrouw regelmatig gewerkt wordt, betreft dit in de meeste gevallen meewerken in het eigen landbouw- of winkelbedrijf. Het meewerken op de boerderij vroeg in Arkel van één vrouw een halve dagtaak. Verder verklaarde daar slechts $^1/_5$ van de boerinnen, dat zij naast de huishouding ook wel in het bedrijf werkten. Van de Kedichemse boerinnen deelde de helft mee, dat zij in het bedrijf meearbeidden. Voor vijf van hen betekende dit een halve dagtaak, zeven besteedden hieraan minder tijd. Van de niet-agrarische vrouwen verrichtte in Arkel 12% en in Kedichem 13% naast de huishouding nog ander werk. In beide plaatsen nam dit slechts in twee gevallen voor de vrouw de hele dag in beslag. Het betrof bij hen meewerken in eigen zaak, behalve bij één Kedichemse, die buitenshuis werkte. Verder was het aantal vrouwen, dat een halve dagtaak had in Arkel groter dan in Kedichem, waar men meer incidenteel werkte. Dit verschil gaat samen met het feit, dat in Arkel het merendeel der vrouwen, die een halve dagtaak hadden, in de zaak van hun man werkte, terwijl het in Kedichem meer arbeidersvrouwen waren, die als werkster extra verdienden. Deze arbeid nam echter voor hen doorgaans geen halve dag in beslag. Dat in Kedichem zo weinig vrouwen van middenstanders opgaven in het eigen bedrijf te arbeiden, vindt waarschijnlijk zijn oorzaak in het feit, dat de zaken in het stillere, kleinere Kedichem het niet zo druk hebben.

Tenslotte behandelen we nog een kenmerk, dat licht kan werpen op de veranderde instelling van de man, t.w. de huishoudelijke hulp van de echtgenoot aan zijn vrouw. Zou de patriarchale man zich nooit met huishoudelijk werk op-

TABEL 31. Huishoudelijke hulp van de man.

	regelmatig	soms	nooit
Arkel agrariërs	5	21	74
Arkel niet-agrariërs	26	27	47
Kedichem agrariërs	–	8	92
Kedichem niet-agrariërs	10	36	54

houden (dat behoorde tot het domein van de vrouw)[2], in het moderne gezin wordt de man – ook in de huishouding – de vrouw meer tot compagnon.

Tabel 31 laat ons zien, in hoeverre de moderne praktijk in de geënquêteerde gezinnen ingang gevonden heeft.

Er loopt bij dit punt weer een duidelijke scheidslijn tussen agrariërs en niet-agrariërs. Biedt de man bij de laatsten in ongeveer de helft van de gezinnen zo niet regelmatig dan toch van tijd tot tijd de helpende hand, in het agrarisch milieu komt dit maar zelden voor. Binnen beide beroepscategorieën blijkt de man in Arkel frequenter huishoudelijke taken te verrichten dan in Kedichem. De verschillen tussen beide gemeenten in het bestaan van deze gewoonte zijn bij de agrariërs het grootst. Het voorkomen van huishoudelijke hulp van de man is bij de Kedichemse niet-agrariërs niet zoveel minder dan bij hun Arkelse groepsgenoten; de regelmatigheid ervan is bij de eersten echter beduidend kleiner.

Hoewel de Arkelse agrariërs in afwijking van de overige categorieën de man zo overwegend als het hoofd van het gezin beschouwden, kan niet gezegd worden dat de feitelijke gegevens over de verhouding tussen man en vrouw hiervan een bevestiging vormen. Op één uitzondering na (het straffen) vertoont de man-vrouw relatie bij hen zeker niet minder, eerder meer democratische trekken dan bij hun Kedichemse collega's. In het algemeen valt op te merken, dat de opinie het meeste overeenstemt met de feitelijke data op die punten, waarin gezagskwesties een rol spelen. In de andere structuurkenmerken is het moderne patroon minder zichtbaar.

DE STRUCTUUR VAN HET GEZIN: VERHOUDING OUDERS–KINDEREN

Als tweede belangrijke element van de structuur van het gezin zullen we vervolgens de verhouding ouders-kinderen in ogenschouw nemen.

Aanvankelijk werd gedacht, dat het tutoyeren van de ouders door hun kinderen een belangrijke aanwijzing zou betekenen voor een moderne instelling, die meer hecht aan een kameraadschappelijke omgang dan aan een eerbiedige afstand. Uit de antwoorden op een betreffende vraag in de enquête bleek echter, dat het tutoyeren bij de agrariërs aanzienlijk meer voorkwam dan bij de niet-agrariërs en dat het in Kedichem veel meer gebeurt dan in Arkel. Uit de verklarende toevoegingen, waaraan een flink aantal respondenten juist bij het antwoord op deze vraag behoefte had, werd echter duidelijk, dat het tutoyeren

van ouders evengoed als van andere bekende volwassenen een in deze omgeving nog veel voorkomende plattelandsgewoonte is. Verschillende ondervraagden, die toegaven, dat hun kinderen hen met jij aanspraken, verklaarden echter dat de kinderen best wisten, dat zij eigenlijk 'U' moesten zeggen of dat zij hun kinderen leerden, dat dit 'behoorde'. De vergelijkingscategorieën bieden dus – zij het in omgekeerde zin – weer het bekende beeld, want het is slechts in enkele gezinnen uit de sociale bovenlaag, waarvan uit het gehele interview hun sterk geïndividualiseerd zijn bleek, dat de 'moderne' vorm van tutoyeren bestond.

Hebben wij zoëven gezien, dat in het feit, wie van de beide ouders het kind straf geeft, iets openbaar wordt van de relatie tussen man en vrouw, in de wijze van bestraffing der kinderen weerspiegelt zich meer de verhouding die er tussen ouders en kinderen bestaat. Geleid door de gedachte, dat de strengheid van de straf (althans het harde vergeldende element er in) verzacht wordt, naarmate men een moderner opvatting huldigt over de manier, waarop men het kind moet begrijpen en tot zijn ontwikkeling bijdragen, is er wat betreft de strengste straf, die men kende, onderscheidt gemaakt tussen 1. gezinnen, waarin men de kinderen (meestal bewust) lijfstraffen toediende, 2. gezinnen, waarin men bepaalde strafmaatregelen toepaste (b.v. huisarrest geven, naar bed sturen e.d.), 3. gezinnen, waarin men de kinderen alleen ernstig vermaande. Als resultaat van deze indeling werd gevonden, dat $^1/_4$ van de Arkelse en $^1/_3$ van de Kedichemse agrariërs hun kinderen lichamelijk kastijdde. De niet-agrariërs deden dit minder. Zij bleven als groep in Arkel nog iets verder dan in Kedichem onder de 20%. Het gros van de geënquêteerden strafte door middel van bepaalde maatregelen. In beide gemeenten staken de niet-agrariërs met ongeveer 65% nog iets uit boven de agrariërs, die voor 58% deze strafvorm toepasten. Ouders, die hun kinderen slechts vermaanden, werden op twee uitzonderingen in Kedichem na, alleen onder de niet-agrariërs aangetroffen. Zij vormden in Arkel 11% en in Kedichem 7% van het totaal, dus geen grote groep.

Een punt, dat een aanwijzing vormt voor een andere houding tegenover het kind dan vroeger, is de gewoonte het regelmatig zakgeld te geven of te laten behouden. Om de twee manieren, waarop zakgeld verkregen kan worden niet door elkaar te halen is eerst gevraagd of de schoolgaande (jongere) kinderen zakgeld ontvingen. Daarna is gevraagd hoe met het loon van verdienende (oudere) kinderen gehandeld werd. In Arkel werd in de helft van de gezinnen, die schoolgaande kinderen hadden, dezen zakgeld gegeven. In Kedichem kwam dit slechts in rond $^1/_4$ van de betreffende gezinnen voor. Binnen de gemeenten bestond in dit opzicht weinig verschil tussen de hoofdberoepsgroepen.

Het maakt voor de oudere kinderen een verschil in vrijheid en zelfstandigheid of zij het loon, dat zij verdienen aan hun ouders moeten afdragen (al of niet onder behoud van een zakgeld) of dat zij in principe het eigen verdiende geld zelf beheren (en hun ouders dan meestal kostgeld betalen). In het laatste geval is hun positie tegenover de ouders een modernere dan in het eerste geval. Nu zijn er lang niet in alle onderzochte gezinnen werkende kinderen. Zij werden gevonden in $^1/_4$ van de agrarische en in bijna $^1/_3$ van de niet-agrarische gezinnen in beide plaatsen. De bij derden in loondienst zijnde zoons en dochters

van agrariërs droegen allen hun verdiensten thuis af, onder het behoud van een zakcent echter. Het geld, dat de in eigen bedrijf of huishouding meewerkende kinderen kregen, meestal regelmatig, soms incidenteel, droeg niet het karakter van een verdiend loon als tegenprestatie voor verrichte arbeid, maar moet als zakgeld beschouwd worden. De verdienende kinderen uit de niet-agrarische gezinnen geven in Arkel voor 62% en in Kedichem voor 85% hun inkomsten thuis af. Betaalde in Kedichem de rest kostgeld , in Arkel werd hiernaast meermalen aangetroffen, dat de kinderen het gehele loon zelf behielden. Dit gebeurde in kleine of door trouwen en vertrek van kinderen uit het ouderlijk gezin, klein gewórden gezinnen, meest uit de middenstand. Er bestond in die gevallen voor het gezin waarschijnlijk geen behoefte aan de financiën, die de kinderen konden inbrengen.

Een punt, dat in ander verband al ter sprake is gekomen, nl. het recht van twee jonge mensen om met elkaar te trouwen, ook tegen de wens van hun ouders in, is tevens een indicatie voor de verhouding tussen ouders en oudere kinderen. Wij herinneren eraan, dat waar nog maar in Arkel iets meer dan de helft en in Kedichem iets minder dan de helft van de agrariërs de jongeren dit recht toekenden, de niet-agrariërs in beide gemeenten al voor driekwart deze opvatting juist achtten.

Beroep en opleiding

In de enquête volgden er na de vragen, die rechtstreeks betrekking hadden op de relatie ouders-kinderen, enkele betreffende het voor de kinderen gewenste beroep en/of de voor hen noodzakelijk geachte opleiding. Al staan deze in een wat verder verwijderd verband tot de structuur van het gezin, als aanwijzing voor de plaats, die men aan het kind toekent en de visie, die men op de toekomst van het kind heeft, zijn ze belangrijk genoeg om hier te behandelen. De meningen, die hieromtrent bestaan en de confrontatie van de opinies met de in de praktijk gevolgde gedragslijn illustreren nog eens duidelijk, bij wie en in welke mate moderne opvattingen terrein hebben gewonnen ten koste van traditionelere gedachten.

Alvorens na te gaan, hoe de geënquêteerden oordeelden over opleiding en beroep van hun kinderen en hoe hun feitelijk gedrag hierin was, werpen we eerst een blik in het verleden om te zien of de huidige generatie in dit opzicht al anders is dan de voorgaande. We kunnen daartoe alleen het beroep van de ondervraagde gezinshoofden vergelijken met dat van hun vader. Er is van afgezien te vragen naar de door de vader genoten opleiding, omdat deze moeilijk te achterhalen is en ook het aantal opleidingsmogelijkheden vroeger veel geringer was dan tegenwoordig. In diagram G en H zijn voor Arkel en Kedichem de geënquêteerden per beroepsgroep gedifferentieerd naar de beroepsgroep van hun vader. Wij kunnen hieruit de mate van beroeps(groep)-continuïteit aflezen en door de gedeeltelijk gestratificeerde indeling ook iets zien van de stijging en daling op de maatschappelijke ladder. Bij de introductie van deze beroepsgroepenclassificatie in hoofdstuk 3 hebben wij er al op gewezen, dat deze niet

volmaakt was en dat de indeling van de beroepen hierin niet feilloos kon gebeuren. Voor het onderhavige onderzoek bleek hiermee tot nu toe echter een praktische bruikbare methode gevonden, die een goed, zij het enigszins ruw, onderscheidend vermogen had. Het gebruik ervan schijnt ook op het hier aan de orde zijnde punt gerechtvaardigd. Al zal er aan de indeling van de beroepen van hun vaders wel iets meer gehaperd hebben dan aan die van de geënquêteerden zelf, enkele algemene tendenzen, waartoe wij ons toch reeds moeten beperken (het gaat ons immers niet om een uitgebreide behandeling van de maatschappelijke stijging en daling) komen in de diagrammen zeker tot uiting. Ten eerste zien we, dat de beroepsklasse-continuïteit in Kedichem groter is dan in Arkel, althans voor de meeste beroepsklassen (minder en minder verre afwijkingen van de diagonaal). Verder valt het vertrek uit de landbouw op. In Arkel is de overgang van boer naar andere beroepen groter dan in Kedichem en ook is de positie, die de zoon bereikt heeft er beter (geschoolde arbeider!). De landarbeiders-zoons hebben het beroep van hun vader in beide gemeenten ook in sterke mate verlaten en zijn meest als ongeschoolde arbeider in de industrie gaan werken. De weerslag van het industrialisatie-proces op de beroepsstruc-

Diagram G. Beroepsvergelijking in Arkel
(man's vader t.o.v. man)

beroep vader →
↓ beroep man

	boer	land-arbeid.	ongesch. arbeid.	gesch. arbeid.	lager admin. + techn. beroep	oude midden-stander	nieuwe midden-stander	hoger beroep	onbe-kend	totaal
boer	11		1			2				14
l.a.	1	2	2							5
on.a.	4	6	13	2	3	5	1		1	35
gs.a.	12	4	20	13	5	4	2		1	61
l.adm. + tech. ber.	3	2	6	3	6	4	1		3	28
o.m.	4			3	2	11	1		2	23
n.m.		4	3	4	3	5	7			26
h.b.						3	2			5
t.o.t.	35	18	45	25	19	34	14		7	197

Diagram H. Beroepsvergelijking in Kedichem
(man's vader t.o.v. man)

beroep vader → / beroep man ↓

	boer	land-arbeid.	ongesch. arbeid.	gesch. arbeid.	lager admin. + techn. beroep	oude midden-stander	nieuwe midden-stander	hoger beroep	onbe-kend	totaal
boer	19			1						20
l.a	1	2	1							4
on.a	6	7	16	1	1	3			2	36
gs.a.	1	3	8	3		2	1		1	19
l.adm. + tech. ber.		1	1	1	1				2	6
o.m.	3	1				10				14
n.m.	1	2		1	1	1				6
h.b.										
t.o.t.	31	16	26	7	3	16	1		5	105

tuur is vooral in Arkel duidelijk. De zoons van ongeschoolde arbeiders vooral, maar ook wel van geschoolde zijn hier meer gestegen op de maatschappelijke ladder dan in Kedichem. We zien, hoe sterk in Arkel uit de arbeidersstand de kringen van lagere administratieve en technische beroepen en nieuwe middenstand groeiden. In Kedichem was dit in veel mindere mate het geval. Van de oude middenstand, in Kedichem nog sterk gesloten, kwamen echter in Arkel veel zoons in andere beroepsklassen terecht. Dit betekende soms een daling, soms een stijging, maar meestal een gelijk blijven op de maatschappelijke ladder.

Concluderen wij uit deze diagrammen reeds, dat de maatschappelijke positie van de huidige generatie in Arkel beter is dan in Kedichem in vergelijking met het voorgaande geslacht, een bevestiging hiervan vormen de gegevens over de door de geënquêteerden genoten opleiding, opgenomen in tabel 32.

In deze tabel zijn de geënquêteerde mannen ingedeeld naar de hoogste vorm van onderwijs, die zij genoten hebben. Dit wil niet altijd zeggen, dat zij de gehele opleiding of school met vrucht gevolgd hebben. Al zal dan niet een ieder in het bezit van het betreffende diploma gekomen zijn, waar het om gaat wordt wel duidelijk, nl. dat ook in het niveau van het gevolgde onderwijs wederom de bekende verschillen in moderniteitsgraad teruggevonden worden.

TABEL 32. Hoogste door de man gevolgde onderwijsvorm.

	alleen L.O.	L.O. + vak-cursus-sen	Lager vakon-derwijs	M.U.L.O. (Hand. sch.)	Alge-vor-mend M.O.	Middel-baar vakon-derwijs	Hoger Onder-wijs
Arkel agrariërs	58	26	–	–	–	16	–
Arkel niet-agrariërs	48	11	23	12	2	2	2
Kedichem agrariërs	63	29	–	–	–	8	–
Kedichem niet-agrariërs	70	10	11	3	2	4	–

De opleiding van de niet-agrariërs ligt op een hoger niveau dan die van de agrariërs en Arkel steekt weer boven Kedichem uit. Het laatste geldt vooral voor de niet-agrarische categorie. De opleiding van de agrariërs valt anders niet tegen. Hoewel er nog velen slechts de lagere school doorlopen hebben, is het percentage dat vakscholing heeft ontvangen niet onbevredigend. De landbouwcursus was daarbij de meest voorkomende vorm. Het zijn in beide gemeenten slechts enkele grotere boeren, die een dagschool bezocht hebben. In Kedichem zijn er aanmerkelijk meer niet-agrariërs, die alleen lager onderwijs genoten hebben dan in Arkel. Het percentage, dat hierna nog cursussen gevolgd heeft ontloopt elkaar in beide gemeenten nauwelijks, evenals het nog maar geringe gedeelte, dat een vorm van middelbaar onderwijs heeft ontvangen. De verschillen tussen de gemeenten liggen in het lager vakonderwijs en het uitgebreid lager onderwijs. De nijverheidsschool en de MULO zijn de scholen die men bezocht heeft (in Arkel volgde ruim $^1/_3$ van de niet-agrarische groep dit onderwijs, in Kedichem slechts $^1/_7$). Het verschil in de samenstelling van de Arkelse en Kedichemse beroepsbevolking (in Arkel zijn de geschoolde arbeiders, lagere beroepen en nieuwe middenstanders beter vertegenwoordigd) hangt hier voor een groot deel mee samen.

De vrouwen van de ondervraagden hebben algemeen minder opleiding genoten dan hun echtgenoten. In beide gemeenten heeft van hen, die met agrariërs gehuwd zijn 79% en van hen, die met niet-agrariërs getrouwd zijn, 76.5% slechts de lagere school bezocht. Ook verder zijn de verschillen tussen de gemeenten niet groot. Bij hen, die een verdere opleiding genoten hebben, beperkte deze zich meestal tot een huishoudschool of huishoudcursus. Ca. 7% was echter op de MULO geweest.

Met deze gegevens over beroep en opleiding van de geënquêteerden in gedachten bezien we nu de uitspraken, die zij deden over de opleiding van hun kinderen om deze vervolgens te toetsen aan de feitelijke opleiding, die de kinderen genieten of genoten hebben. Tevens vergelijken we dan de opleiding van de jeugd met die van hun ouders.

Op de vraag wat zij het belangrijkste vonden, dat de kinderen zover mogelijk doorleerden, of dat zij gauw gingen verdienen c.q. meewerken in het eigen bedrijf, antwoordden, behalve een enkeling, die hieromtrent geen mening had, op

drie na alle ondervraagden in Arkel, dat zij doorleren wenselijk achtten en werd in Kedichem op zeven uitzonderingen na hetzelfde geluid gehoord. Men is dus zeer sterk doordrongen van het nut van onderwijs en opleiding, in Arkel nog iets meer dan in Kedichem. Tevens manifesteert zich in deze uitspraak een stijging van het ambitie-niveau. Hoe ver deze opleiding moest gaan was voor de respondenten – het is begrijpelijk – moeilijk te beantwoorden. Ca. één op de vijf ondervraagden maakte bij de beantwoording van deze vraag echter beperkingen, die gewoonlijk neer kwamen op het afhankelijk zijn van een opleiding van de capaciteiten van het kind en de financiële mogelijkheden.

Heeft men zijn opvattingen nu ook in praktijk gebracht? Het is duidelijk, dat deze vraag alleen beantwoord kan worden voor die gezinnen, waarin kinderen boven de leerplichtige leeftijd aanwezig zijn. Wij zullen deze kwestie voor zoons en dochters apart bekijken, omdat de houding ten opzichte van de vorming van jongens nog wel eens anders is dan die, welke tegenover meisjes wordt aangenomen. Er zijn in Arkel 78 en in Kedichem 35 gezinnen met zoons, die de lagere school-leeftijd te boven zijn. Gezinnen met dochters, die in hetzelfde geval verkeren, zijn er in Arkel 58 en in Kedichem 35. Door het apart beschouwen van zoons en dochters was het onvermijdelijk dat de gegevens van een aantal gezinnen, nl. die met zoons en dochters boven de 15-jarige leeftijd, twee maal voorkomen. Bezwaarlijk is dit echter niet, omdat het in het ene geval om de verhouding ouders-zoon en in het andere om de verhouding ouders-dochter gaat. In de diagrammen I t/m L is per gemeente en per sexe het opleidingsniveau van de kinderen vergeleken met dat van hun vader, waarbij de gezinnen nog gesplitst zijn in agrarische en niet-agrarische. Weer is hierbij uitgegaan van de gedachte, dat de hoogste vorm van onderwijs maatgevend is voor de moderniteit van de instelling der ouders, zodat uit elk gezin telkens die zoon en/of dochter, die de hoogste opleiding genoot, in de vergelijking met de vader betrokken werd. Vergelijking van de dochters met hun moeder zou ook mogelijk geweest zijn, maar op de eerste wijze wordt de houding ten opzichte van zoons tegenover die ten opzichte van dochters doorzichtiger. Overigens kan meegedeeld worden, dat de moeders van deze groep gezinnen nog aanzienlijk vaker dan de vaders nauwelijks of geen verdere opleiding genoten hebben na de lagere school. Aan elk diagram is verder een tabelletje toegevoegd, waarin de opinie van de betreffende groep ouders over de opleiding der kinderen is vermeld.

Wanneer we eerst letten op de opleiding van de zoons, kunnen we vaststellen, dat in beide gemeenten de uitspraken over het wenselijke van doorleren en het in praktijk brengen van deze gedachte elkaar nagenoeg dekken. Dit geldt zowel voor agrariërs als niet-agrariërs. Terloops zij opgemerkt dat in Arkel alle en in Kedichem bijna alle respondenten, die verdienen belangrijker vonden dan doorleren, in deze oudere groep werden aangetroffen.

Tussen de gemeenten bestaat wel een gradueel verschil. In Arkel zijn er relatief nog meer zoons, die een verdere opleiding kregen dan in Kedichem en ook het niveau ervan is hoger. Dit hangt samen met het ontwikkelingspeil van hun vaders, dat, zoals uit de diagrammen blijkt, in Arkel hoger ligt. Wat het bereikte niveau van de opleiding der zoons betreft, in Kedichem ligt het accent

Diagram I. Vergelijking van de opleiding in Arkel (zoons t.o.v. vaders)

→ opleiding vader

↓ opleiding zoon

	l.o.		l.o. + cursuss.		lager vakonderwijs		mulo		alg. vorm m.o.		middelbaar vak onderw.		hoger onderw.		totaal	
	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)
l.o.	1	3													1	3
agr. + niet agr.	4														4	
l.o. + cursussen			2												2	
agr. + niet agr.			2												2	
lager vakonderwijs	2	17	1	5		6		4							3	32
agr. + niet agr.	19		6		6		4								35	
mulo		7		1		4		2								14
agr. + niet agr.	7		1		4		2								14	
alg. vormend m.o.	3	2	1	3		4				1				1	4	11
agr. + niet agr.	5		4		4				1				1		15	
middelb. vakonderw.		2		1		1		2						1		7
agr. + niet agr.	2		1		1		2						1		7	
hoger onderwijs		1														
agr. + niet agr.	1															
totaal	6	32	4	10		15		8		1				2	10	68
agr. + niet agr.	38		14		15		8		1				2		78	

OPINIE OPLEIDING van KINDEREN

	doorleren	verdienen	geen mening	totaal
agrarisch	9	1		10
niet agrarisch	68	2	1	68
totaal	74	3	1	78

1) agrarisch

2) niet agrarisch

Diagram J. Vergelijking van de opleiding in Kedichem (zoons t.o.v. vaders)

→ opleiding vader

↓ opleiding zoon

	l.o.		l.o. + cursuss.		lager vakonderwijs		mulo		alg. vorm m.o.		middelbaar vak onderw.		hoger onderw.		totaal	
	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)
l.o.	1	6	1			1									2	7
agr. + niet agr.	7		1		1										9	
l.o. + cursussen		1														1
agr. + niet agr.	1														1	
lager vakonderwijs	5	7	1	1		1									6	9
agr. + niet agr.	12		2		1										15	
mulo	2	3				1									2	4
agr. + niet agr.	5		1		1										6	
alg. vormend m.o.																
agr. + niet agr.																
middelb. vakonderw.		2	1										1		2	2
agr. + niet agr.	2		1										1		4	
hoger onderwijs																
agr. + niet agr.																
totaal	8	19	3	1		3							1		12	23
agr. + niet agr.	27		4		3								1		35	

OPINIE OPLEIDING van KINDEREN

	doorleren	verdienen	geen mening	totaal
agrarisch	10	2		12
niet agrarisch	19	3	1	23
totaal	29	5	1	35

1) agrarisch

2) niet agrarisch

Diagram K. Vergelijking van de opleiding in Arkel (dochters t.o.v. vaders)

→ opleiding vader

↓ opleiding dochter

	l.o.		l.o.+ cursuss.		lager vakonderwijs		mulo		alg.vorm m.o.		middelbaar vak onderw.		hoger onderw.		totaal	
	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)
l.o.		5				1										6
agr.+niet agr.	5				1										6	
l.o.+cursussen																
agr.+niet agr.																
lager huish.onderw.	4	13	3	2		5		2							7	22
agr.+niet agr.	17		5		5		2								29	
mulo		4	2	6		4		3							2	17
agr.+niet agr.	4		8		4		3								19	
alg. vormend m.o.		2														2
agr.+niet agr.	2														2	
middelb. huish.ondw.								1						1		2
agr.+niet agr.							1						1		2	
hoger onderwijs																
agr.+niet agr.																
totaal	4	24	5	8		10		6						1	9	49
agr.+niet agr.	28		13		10		6						1		58	

OPINIE OPLEIDING van KINDEREN

	doorleren	verdienen	geen mening	totaal
agrarisch	8	1		9
niet agrarisch	48		1	49
totaal	56	1	1	58

1) agrarisch

2) niet agrarisch

Diagram L. Vergelijking van de opleiding in Kedichem (dochters t.o.v. vaders)

→ opleiding vader

↓ opleiding dochter

	l.o.		l.o.+ cursuss.		lager vakonderwijs		mulo		alg.vorm m.o.		middelbaar vak onderw.		hoger onderw.		totaal	
	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)	1)	2)
l.o.	1	3													1	3
agr.+niet agr.	4														4	
l.o.+cursussen																
agr.+niet agr.																
lager huish.onderw.	4	6	1			1									5	7
agr.+niet agr.	10		1		1										12	
mulo	2	10	1	2							1	1			4	13
agr.+niet agr.	12		3								2				17	
alg. vormend m.o.											1				1	
agr.+niet agr.											1				1	
middelb. huish.ondw.		1														1
agr.+niet agr.	1														1	
hoger onderwijs																
agr.+niet agr.																
totaal	7	20	2	2		1					2	1			11	24
agr.+niet agr.	27		4		1						3				35	

OPINIE OPLEIDING van KINDEREN

	doorleren	verdienen	geen mening	totaal
agrarisch	9	2		11
niet agrarisch	20	2	2	24
totaal	29	4	2	35

1) agrarisch

2) niet agrarisch

nog steeds op het lager vakonderwijs, maar in Arkel begint dit de concurrentie met het algemeen vormend onderwijs, eventueel gevolgd door middelbaar vakonderwijs al te verliezen. Onder de hier door ons beschouwde categorie gezinnen vallen slechts weinig agrarische. Dit kleine getal slaat echter in beide gemeenten qua opleiding van de zoons zeker geen slecht figuur temidden van de niet-agrarische gezinnen.

Belangrijk is, dat de instelling van de ouders wat betreft het nut van onderwijs ten opzichte van hun dochters dezelfde is als die ten opzichte van hun zoons. Dat dit geen theorie is, blijkt uit het feit, dat ook voor de meisjes deze gedachte even goed gerealiseerd is als voor de jongens, zowel bij agrariërs als niet-agrariërs. In dit geval bestaat er tussen de gemeenten geen verschil meer in de mate, waarin de meisjes verder onderwijs ontvingen. Wat het niveau aangaat, doet zich zelfs het geval voor, dat in tegenstelling tot Arkel in Kedichem meer meisjes M.U.L.O. onderwijs genoten dan lager huishoud- of vakonderwijs. Ondanks dat bij de laatste soort onderwijs de huishoudelijke zijde meer in trek was dan de vakscholing, blijft het aantal dochters in Kedichem, dat een algemene vorming of een meer specifieke beroepsscholing ontving, hoog, temeer omdat hun vaders naar verhouding minder opleiding hadden genoten. Hoog is dit aantal ook in vergelijking met de heersende opinie van de ouders dezer meisjes in Kedichem. Want zij lieten vaker nog dan de Arkelse ouders, die zich in dezelfde positie bevonden, uitkomen dat zij voor een meisje liever een opleiding prefereerden, die haar in staat zou stellen een goede huisvrouw te worden dan één, waardoor ze later zelfstandig haar brood zou kunnen verdienen; vaker ook zeiden zij dit, dan in de praktijk bleek. Een verklaring voor deze merkwaardigheid hebben wij niet kunnen vinden. Wederom blijft in beide gemeenten de opleiding van meisjes uit het agrarische milieu niet ten achter bij die van dochters van niet-agrariërs.

Voordat wij van de bespreking der diagrammen afstappen nog een opmerking van algemene aard. Sprekend is, dat de scholing van de kinderen overal beter, soms zelfs aanzienlijk beter is dan die van hun ouders (enkele niveaus hoger vaak). Dit constaterend, moeten we echter niet vergeten, dat van de hier beschouwde groep gezinnen, die al oudere kinderen hebben, ook de echtgenoten tot de oudsten in de gehele enquêtegroep behoren. Doordat de ouderen weinig of geen opleiding genoten hebben, is de afstand tussen hen en hun kinderen al gauw groot. Het staat nog te bezien of bij de jongere gezinnen in de toekomst dit verschil even groot zal blijven, ten eerste omdat de gezinshoofden daarvan zelf al meer onderwijs genoten hebben en vervolgens, omdat nog afgewacht moet worden, in welke mate de kinderen dan nog een hogere opleiding zullen krijgen dan hun vader.

Als de afsluiting van het gedeelte over beroep en opleiding als aspect van de verhouding tussen ouders en kinderen kijken we tenslotte nog naar de vraag, op welke wijze door de geënquêteerden de beslissing over de toekomst van de kinderen wordt getroffen. In Arkel antwoordde één op de tien ondervraagden, dat voornamelijk de ouders bepaalden of zouden bepalen welke opleiding of beroep hun kinderen kregen of zouden krijgen. In Kedichem gaf één op de vier

respondenten dit antwoord. Het merendeel (in Arkel dus nog groter dan in Kedichem) gaf te kennen, dat de beslissing in gezamelijk overleg tussen ouders en kind genomen werd. In veel gevallen bepaalde het kind dan vnl. zelf zijn keuze. Een restgroep van 14% in Arkel en 6% in Kedichem liet de beslissing afhangen van het oordeel van het schoolhoofd of een testbureau. De agrariërs waren, vooral in Kedichem, nog wat minder modern in hun wijze van beslissen dan de niet-agrariërs. Al bestaan er dus verschilnuances tussen de gemeenten, een moderne instelling blijkt in beide te prevaleren.

De functie van het gezin: algemeen

Bij het bespreken van de functie van het gezin moet de eerste opmerking zijn, dat de gezinsfunctie nooit enkelvoudig is. De taken, die door het gezin verricht worden, zijn zeer uiteenlopend en liggen op verschillend gebied. De uitgeoefende functie bestaat eigenlijk uit een complex van functies, tesamen vormende de bundel van de te verrichten taken. Voor het verkrijgen van een beter zicht op de tendenties tot verandering, die in dit functiegeheel bestaan, is het nodig het complex in enkele belangrijke componenten te splitsen, en deze als afzonderlijke functies op te vatten en te beschrijven. Vanwege hun nauwe verwevenheid met elkaar en met de structuur en positie van het gezin is het echter moeilijk tot een bevredigende indeling van de afzonderlijke functies te komen. Wij zouden echter in de taken, die aan het gezin zijn toebedeeld onderscheid kunnen maken tussen:

a. taken, die samenhangen met de voortplanting van het menselijk geslacht, waaraan het geven van koestering en beschutting inherent is;
b. taken, die betrekking hebben op de materiële instandhouding en physieke beveiliging van de leden van deze gemeenschap;
c. taken, die verband houden met de cultuuroverdracht van de oude aan de jonge generatie en de 'cultivering' van het leven in dit groepsverband.

Wij komen zo tot enkele centrale functies van het gezin als:
de sexueel-reproductieve en affectieve functie;
de economisch en protectieve functie;
de opvoedings- en recreatieve functie.

Gesteld is, dat bij de overgang van het traditionele gezinstype in het moderne type, in de gezinsfunctie eveneens wijzigingen gebracht worden, wijzigingen, die soms zeer ingrijpend zijn. In de organisatie van de traditionele, agrarisch-ambachtelijke samenleving nam het gezins(familie)bedrijf een zodanige plaats in, dat het een zeer belangrijke economische functie vervulde. De overige functies werden er door overschaduwd en beheerst. Wij hebben het traditionele gezin in zijn functie-aspect in hoofdstuk 1 daarom getypeerd als 'wirtschaftsbezogen'. In de moderne maatschappij is deze economische functie aanmerkelijk veranderd, en vergeleken met andere functies verzwakt. Het is aan deze kant van de zaak, dat wij in het volgende vooral aandacht zullen besteden. De reproductieve functie kan beter als huwelijksfunctie beschouwd worden, en is

dus als zodanig in hoofdstuk 4 eigenlijk reeds behandeld, waar de veranderingen in huwelijk en gezinsvorming aan de orde kwamen. De wijzigingen in aard en betekenis van de opvoedingsfunctie zijn in het-voorgaande ook reeds enkele malen ter sprake gebracht, nl. waar de verhouding van familie en kerk tot het gezin en de betrekkingen tussen ouders en kinderen belicht werden. Bij het aanroeren van beide laatstgenoemde functies signaleerden we reeds hoe door de individualisatie van gezin en enkeling de aandacht sterker gericht werd op de persoon áls persoon en óm de persoon. Bij de recreatieve functie, waarop in de culturele sfeer verder voornamelijk het accent zal vallen, zullen wij dit verschijnsel ook ontmoeten. Het is deze ontwikkeling, die ons aanleiding geeft om te zeggen, dat het – overigens moeilijk te beschrijven – affectieve element in het gezinsleven meer centraal komt te staan en het karakter van de gezinsfunctie sterker bepaalt.

De economische functie

Reeds meermalen hebben wij de aandacht gevestigd op de vroeger bestaande eenheid van gezin en bedrijf. Vooral bij een beschouwing van de economische functie moet de betekenis hiervan nog eens onderstreept worden. Het familiale samenlevingsverband kende een grote mate van zelfverzorging. Veel van wat het behoefde en verbruikte, bracht het gezin zelf voort. Dit karakter van productieve en tegelijkertijd consumptieve eenheid is het gezin steeds meer gaan verliezen, ook ten plattelande. De productie, die sterk gediversificeerd en geïntensiveerd werd, moest steeds meer buiten het gezin plaatsvinden. Het zelf produceren van consumptiegoederen komt in de stad (behalve enige voedselproduktie in volkstuintjes) niet meer voor. Ten plattelande wordt door eigen teelten deels nog wel in de behoefte aan voedsel voorzien, maar naarmate de verstedelijking van het platteland toeneemt, neemt de eigen voortbrenging af. De cijfers over het bezit van eigen tuinland en het houden van dieren voor eigen gebruik illustreren dit duidelijk voor de onderzoeksgemeenten (zie tabel 34 en 35).

Tabel 34. Exploitatie van tuinland door de niet-agrariërs.

tuinland	geen	< 1 are	1–10 are	> 10 are
Arkel	37	28	31	4
Kedichem	14	32	41	13

Tabel 35. Houden van kleinvee door de niet-agrariërs.

produktieve huisdieren	geen	kippen/ konijnen	geiten/varkens (+ eventueel kippen/konijnen)	onbekend
Arkel	71	24	4	1
Kedichem	41	36	23	–

Deze tabellen hebben betrekking op de percentages niet-agrariërs, die een groentetuin of een stukje land van een bepaalde grootte hadden en bepaalde huisdieren hielden. De agrariërs in beide gemeenten hadden vanzelfsprekend veel meer en grotere percelen land in bewerking, ook de landarbeiders onder hen hebben doorgaans een aardig lapje grond. Produktieve huisdieren worden echter door $^1/_4$ van de Arkelse en $^1/_6$ van de Kedichemse agrariërs niet gehouden. Het blijken naast een enkele tuinder landarbeiders te zijn, die hiervan afgezien hebben.

Wat de niet-agrariërs betreft zijn de verschillen tussen de gemeenten in beide gevallen sprekend. Het is nog vermeldenswaard, dat het produktief gebruik van tuin(land) en huisdieren in Arkel samenhangt met het feit, of men in de nieuwbouw woont, of in de verspreide huizen van oudere makelij. In de nieuwbouw worden bijna geen dieren gehouden (het houden van bepaalde soorten is daar ook verboden) en de tuinen zijn vaak te klein om er redelijk groenten of aardappels te verbouwen. Deze omstandigheden hebben de cijfers voor Arkel sterk beïnvloed.

In aansluiting op deze gegevens betreffende het zelf produceren vervolgens iets over de wijze, waarop men zich in het algemeen van voedsel voorziet. We kunnen de neiging tot opslaan en verduurzaming van voedselproducten beschouwen als een overblijfsel van de vroeger bestaande zelfvoorziening, die onvermijdelijk voorraadvorming met zich bracht. Moderne, fabrieksmatige methoden van conservering van allerlei levensmiddelen, gevoegd bij een sterk toegenomen dienstverlening bij de distributie van deze artikelen hebben de noodzaak tot bewaring en verduurzaming van eigen en/of gekochte produkten sterk verminderd. Een sterkere mate van vasthouden aan de oude gewoonte wijst dus op een traditioneler gedrag. Welke gedragslijn in dezen door de geënquêteerden werd gevolgd, is voor enkele dagelijks gebruikte voedselsoorten nagegaan. Tabel 36 geeft een indruk van het aanleggen van een voedselvoorraad. Voor aardappelen betekent dit opslaan, voor groente en fruit meestal wecken, maar ook wel eens inmaken en drogen. Bij vlees valt te denken aan eigen slacht, die op verschillende wijzen verwerkt wordt. Als er soms grote percentages van de geënquêteerde categorieën onder de voorraadvormende groepen vallen, bete-

TABEL 36. Voorraadvorming.

	aardappelen				groenten				fruit				vlees			
	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d
Arkel agrariërs	74	21	5	–	84	5	11	–	68	11	5	16	21	–	5	74
Arkel niet-agrariërs	12	52	9	27	34	11	8	47	17	21	5	57	–	1	–	98
Kedichem agrariërs	67	21	12	–	88	–	4	8	67	21	8	4	50	–	4	46
Kedichem niet-agrariërs	32	52	7	9	58	5	12	25	32	32	4	32	9	1	5	85

a = voorraadvorming van eigen produkten
b = voorraadvorming van gekochte produkten
c = voorraadvorming van deels eigen, deels gekochte produkten
d = telkens aankoop in kleine hoeveelheden

kent dit nog niet, dat zij niet regelmatig bij de leveranciers kopen. Dit komt ook bij hen vaak voor, maar de zaak, waar het ons om gaat is, dat zij – althans voor een gedeelte – de behoeften op lange termijn gedekt willen hebben. Anders is het bij de groep, die telkens kleine hoeveelheden bij de leverancier koopt. Onder hen vindt voorraadvorming niet of nauwelijks plaats.

In grote lijnen komt het vertrouwde beeld weer naar voren. Om in de bekende terminologie te blijven: De agrariërs zijn in hun gedragingen traditioneler dan de niet-agrariërs en in beide hoofdberoepsgroepen hecht men in Kedichem in 't algemeen meer aan het oude gebruik dan in Arkel. Het verbaast niet, dat de agrariërs doorgaans voorraden van eigen produkten vormen. Zij juist telen deze immers zelf. Het zijn onder de agrariërs landarbeiders die grotere hoeveelheden moeten kopen. Wat de niet-agrariërs betreft, blijkt het dat zij wel voorraden van eigen groenten kunnen vormen (daar is hun tuinlandje het meest voor geschikt). Voor fruit en aardappelen ligt het voor hen, zoals de cijfers tonen, al moeilijker. Die worden dan gekocht. Het meest in zwang is nog het aanleggen van een voorraad aardappelen, ook bij de niet-agrariërs, hoewel $^1/_4$ van hen in Arkel deze regelmatig bij de groenteboer betrekt. Reeds meer dan de helft van de niet-agrarische bevolking in Arkel en $^1/_4$ tot $^1/_3$ van deze categorie in Kedichem koopt groenten en fruit telkens in kleine porties. De huisslacht is bij de niet-agrariërs in Arkel geheel en in Kedichem bijna geheel verdwenen. De zelfverwerking van dierlijk voedsel begint echter ook bij de agrariërs (vooral in Arkel) belangrijk aan betekenis in te boeten, zeker in vergelijking met de plantaardige produkten.

Van voedselproduktie, verwerking en voorraadvorming tot voedselconsumptie is slechts één stap. Aan bovenbehandelde vragen is in de enquête dan ook een vraag gekoppeld naar de eetgewoonten. Het voerde binnen het kader van deze onderzoeking te ver een uitgebreide studie te maken van de in Arkel en Kedichem gangbare menu's. Gedacht werd echter, dat het eten van vreemde gerechten (Chinese, Indische, Italiaanse) tekenend zou zijn voor het open staan van de ondervraagden voor nieuwere gewoonten op voedingsgebied. Als dit zo is, blijven de agrariërs hierin wel sterk ten achter. In beide plaatsen had nl. slechts een enkel gezin uit deze groep wel eens één van deze gerechten gegeten. In niet-agrarische kring was men hier al veel meer aan gewend, want in Arkel verklaarde de helft van de respondenten uit deze categorie en in Kedichem 40% dat zij dit soort voedsel wel eens genuttigd hadden. Gevraagd hoe zij deze spijzen hadden leren kennen, bleek dat men in veel gevallen via familie en/of kennissen hiertoe gekomen was. Slechts zelden was men tot het gebruik ervan overgegaan door middel van recepten uit krant of damesblad, of door het buitenshuis eten. Dat men het 'Indische eten' had leren kennen, doordat de man er in zijn overzeese militaire dienst mee in contact was gekomen, werd ook nog wel eens vernomen, met name in Arkel.

In het kader van de economische functie van het gezin is het op zijn plaats iets te vermelden over de technische kant van de huishouding. We denken hier aan het bezit van huishoudelijke gebruiksvoorwerpen en installaties, en meer

speciaal aan het gebruik van moderne apparatuur.

Eerst zullen we dan iets meedelen over de wijze, waarop in deze gemeenten gekookt wordt. Daar er – zoals we in hoofdstuk 2 reeds zagen – in deze plaatsen geen openbare gasvoorziening is, moeten de inwoners een keuze maken tussen electrisch koken of koken op butagas, als zij althans niet oudergewoonte zich tevreden stellen met een kolen(hout)fornuis of een petroleumtoestel. Dit laatste deed nog 11 % van de Arkelse agrariërs en 4 % van de niet-agrariërs uit die plaats. In Kedichem nam van deze beide categorieën nog ca. 18 % hiermee genoegen. Van de overigen stond bij het grote merendeel een butagas-apparaat. Electrisch kookte in Arkel 17 % en in Kedichem 12 %. In Arkel waren dit bijna allen niet-agrariërs, in Kedichem ook enkele agrariërs.

Ook is gevraagd naar de aanwezigheid van een zestal, in tabel 37 genoemde, huishoudelijke apparaten of voorzieningen. Het percentage van de geënquêteerden in de vier vergelijkingscategorieën, dat het betreffende gemak bezat, was als volgt:

TABEL 37. Bezit van huishoudelijke apparatuur.

	was-machine	stof-zuiger	elektr. koffie-molen	plastic-emmers	geiser/ boiler	douche/ bad
Arkel agrariërs	63	84	21	90	37	32
Arkel niet-agrariërs	67	97	17	78	52	43
Kedichem agrariërs	63	75	17	71	25	25
Kedichem niet-agrariërs	69	80	15	67	31	28

Behalve met betrekking tot de wasmachine, die in beide gemeenten evenveel voorkomt, is men in Arkel wat beter van deze hulpmiddelen in de huishouding voorzien dan in Kedichem. Op een enkele uitzondering na, komen zij in de niet-agrarische gezinnen wat meer voor dan in de agrarische. Apparaten als een wasmachine en een stofzuiger, die langzamerhand tot de standaarduitrusting van de huishouding zijn gaan behoren, zijn ook in Arkel en Kedichem goed vertegenwoordigd (in twee van de drie tot drie van de vier gezinnen). Hetzelfde geldt echter ook voor een betrekkelijke nieuwigheid als plastic emmers. De electrische koffiemolen (een duurder en kennelijk meer als luxe gevoeld voorwerp) heeft een veel geringere plaats gekregen. Met een badgelegenheid komen de onderzoeksgemeenten niet slecht voor de dag, vooral de agrarische groep maakt een gunstige indruk in vergelijking met het landelijk cijfer voor boerderijen (10 %)[3]. De relatief hoge cijfers in Arkel hiervoor en voor het bezit van een warmwatervoorziening zijn echter voor een deel niet te danken aan de activiteit van de bewoners, maar zijn veroorzaakt door het betrekkelijk grote aantal nieuwbouwhuizen, waar dergelijke installaties ingebouwd waren.

Wij besluiten de behandeling van de economische functie met de bespreking

van een tot de consumptieve sfeer behorend element, t.w. de koopgewoonten. Reeds het feit, dat er tegenwoordig veel meer goederen en diensten door het gezin voor geld gekocht worden dan voorheen, is op zichzelf al een teken van de grote veranderingen, die in deze sector hebben plaatsgevonden. Daar dit al algemeen evident is, heeft het voor een vergelijking tussen de gemeenten en beroepsgroepen weinig betekenis meer. Wel is dit het geval voor de wijze van kopen. Wij zullen de veranderende instelling hierin illustreren op twee punten: het zich begeven naar grotere winkelcentra voor bepaalde aankopen en de opinie over de koop op afbetaling. Wat het eerste aangaat, komen de verhoudingen het beste uit in de koop van grote kledingstukken. In Kedichem is er geen manufacturier en ook geen kleermaker meer, terwijl er in Arkel slechts een enkele vertegenwoordiger van deze branche is. In de dichtbijgelegen stadjes Gorcum (voor Arkel) en Leerdam (voor Kedichem) kan men voor kleding al veel beter terecht. De 11 % agrariërs en de 5 % niet-agrariërs, die voornamelijk ter plaatse kochten, meegeteld, deed iets meer dan de helft van de Arkelse geenquêteerden zijn kledingaankopen in de nabije omgeving. In Kedichem zocht nog $^3/_4$ van de agrariërs en $^2/_3$ van de niet-agrariërs het in de buurt. De overigen dat is bijna de helft van beide beroepscategorieën in Arkel tegen $^1/_4$ van de agrariërs en $^1/_3$ van de niet-agrariërs in Kedichem, winkelden hiervoor – zij het niet altijd, dan toch zo nu en dan – in grotere centra. Genoemd werden vooral Utrecht, Dordrecht en Rotterdam. Voor de koop van meubelen bleven alle groepen dichter bij huis (d.i. Gorcum c.q. Leerdam). Waarschijnlijk blijft men voor zo'n gewichtige aankoop, die voor het gezin maar een enkele maal plaatsvindt, nog iets liever in de vertrouwde omgeving.

Welke houding namen de ondervraagden aan tegenover het afbetalingsstelsel, een wijze van kopen, die door advertenties e.d. steeds meer gestimuleerd wordt? Het antwoord op deze vraag wisselde naar gelang het de aanschaf van een luxe artikel of een nuttig gebruiksartikel betrof. Zo goed als alle Kedichemers achtten het verkrijgen van luxe artikelen tegen een dergelijke betalingswijze onjuist. Waren de Arkelse agrariërs hier ook onverdeeld tegen, een klein aantal niet-agrariërs (8 %) uit deze plaats had niet zulke bedenkingen. Hiertoe behoorden relatief meer mensen uit de hogere inkomensklassen dan arbeiders. Het kopen op afbetaling van nuttige artikelen ontmoette niet zo'n algemeen verzet. Met 21 % van de agrariërs en 33 % van de niet-agrariërs, die zich met de afbetaling hiervan wel konden verenigen, was de opinie in Arkel dit systeem weer gunstiger gezind dan in Kedichem, waar resp. 8 en 17 % daar niet tegen gekant was. Voorstanders werden in Arkel onder alle beroepsgroepen ongeveer evenveel aangetroffen, behalve onder de boeren, van wie slechts een enkele geen bezwaren had en behalve de nieuwe middenstand, die wederom de groep vormde, die er het meest positief tegenover stond. In Kedichem waren het voornamelijk industrie-arbeiders, die de afbetalingskoop niet afkeurden. Of de praktijk volledig in overeenstemming is met de leer, moet echter op grond van enkele ervaringen in de enquête wel enigszins betwijfeld worden. Er zal in feite wel meer op afbetaling gekocht worden dan het standpunt van de respondenten doet verwachten. Het is vanwege de subtiliteit van het onderwerp moeilijk te beoordelen

in hoeverre norm en praxis hier uiteenlopen, maar wij hebben de indruk, dat de afwijking niet zo groot is.

De beschermende functie

Nauwrakend aan de economische functie, die gericht is op de voorziening van de regelmatige materiële behoeften van het gezin, is de voorzorg, die het gezin neemt voor de materiële behoeften die voor zijn leden kunnen ontstaan door de al of niet te voorziene eventualiteiten des levens. Het dekken van de verschillende soorten risico's, die men loopt, behoort tot de beschermende functie van het gezin. In vroeger tijden moest de familie waarin het gezin eigenlijk ingekapseld was, voor een groot deel de lasten van verlies, ongeval, ouderdom en wat dies meer zij, zelf dragen, gesteund evenwel door buurt en kerk. Nu het gezin in zo sterke mate geïndividualiseerd raakt, staat het zelf voor deze taken. Het is echter in de gelegenheid het risico in vele gevallen af te wentelen op organisaties en instellingen, die juist gecreëerd zijn om de belangen van het gezin in moeilijke situaties te behartigen. Gedeeltelijk schept de Staat een aantal (bodem)voorzieningen, waaraan hele collectiva rechten ontlenen, maar waar ook verplichtingen tegenover staan; deels moet men zelf het initiatief nemen om in de toekomst te verwachten risico's aan bepaalde lichamen over te dragen tegen de betaling van premies of contributies, als men althans niet bij machte meent te zijn, zelf eventuele omstandigheden het hoofd te bieden. We zullen in het volgende voor een aantal kwetsbare punten nagaan, op welke wijze de verschillende groepen geënquêteerden zich van hun beschermende taak kweten.

Tegen de materiële gevolgen, die het overlijden van het gezinshoofd meebrengt, is het sluiten van een levensverzekering de aangewezen weg. Bijna $^3/_4$ van de niet-agrariërs in beide plaatsen was hiertoe overgegaan. De agrariërs in Arkel echter voor de helft en in Kedichem voor $^1/_3$ minder.

Tegen de altijd oplopende kosten van een begrafenis had ruim de helft van de agrariërs en bijna $^3/_4$ van de niet-agrariërs in Arkel zich gedekt door lid te worden van een begrafenisvereniging of in een begrafenisfonds te gaan. In Kedichem was nog geen derde van beide groepen hierbij aangesloten. Wij brengen in dit verband in herinnering, dat in dit dorp de begrafenis soms nog door de buren verzorgd werd.

Wat de ziekteverzekering betreft, kan gezegd worden, dat diegenen van de niet-agrariërs, die niet verplicht verzekerd waren, een vrijwillige verzekering gesloten hadden. Slechts enkele oude middenstanders hadden deze voorziening niet getroffen. Tussen de gemeenten bestond in dit opzicht geen enkel verschil. Van de boeren hadden er zich relatief wat minder vrijwillig verzekerd (Arkel 21 %, Kedichem 12 %).

Het belang van de praktische hulp, die het 'Groene Kruis' tijdens ziekte kan bieden, werd algemeen ingezien, getuige het feit dat bijna alle geënquêteerden (ook de boeren) lid van deze vereniging waren. Uitzondering hierop vormden slechts enige arbeiders in Kedichem en een paar arbeiders en middenstanders in Arkel.

Eventuele moeilijkheden, die voor de kostwinner in de arbeidssfeer kunnen ontstaan, zullen op het gezin terugslaan. Het sterk trachten te staan in zo'n geval, kan dus als een onderdeel van de beschermende functie opgevat worden. De gebruikelijke weg om zijn belangen op dit gebied te behartigen is zich aan te sluiten bij een vakbond als werknemer en bij een stands- of middenstandsorganisatie als zelfstandig boer of patroon. Het merendeel van de ondervraagden heeft deze weg inderdaad gekozen, t.w. ca. 70% van de boeren in beide gemeenten tegen een iets groter aantal van de overigen in Arkel en een iets kleiner in Kedichem.

Het materiële bezit was door vrijwel iedereen tegen brand verzekerd. De boeren waren voor de volle 100% tegen risico gedekt. Slechts bij één lagere functionaris in Arkel en drie arbeiders in Kedichem ontbrak een brandverzekering.

Ook de eventuele gevolgen van wettelijke aansprakelijkheid waren door de meesten opgevangen, daar ongeveer drie van elke vier agrariërs en drie van elke vijf niet-agrariërs in Arkel en Kedichem een W.A.-verzekering gesloten hadden.

Het gevoel voorbereid te moeten zijn op de financiële offers, die het studeren der kinderen kan vragen, leefde nog niet bij een groot aantal mensen, zeker niet bij de agrariërs. In Arkel had geen enkele agrariër een studieverzekering gesloten, in Kedichem slechts twee grotere boeren. Voorzover in niet-agrarische kring een studieverzekering voorkwam – met 19% overtrof Arkel hier Kedichem, dat tot 6% kwam, nog – werd deze voornamelijk in de hogere inkomensklasse gevonden.

Ten aanzien van de van Staatswege ingestelde sociale voorzieningen, kan van eigen initiatief niet meer gesproken worden. Men deelt hierin automatisch, maar wordt in veel gevallen ook tot premiebetaling ervoor verplicht. Behoefden we dus niet te vragen naar het persoonlijk treffen van deze voorzieningen, in dit geval kon wel de opinie van de ondervraagden omtrent het bestaan ervan gepeild worden. Dat is in dier voege gedaan, dat gevraagd werd, of men het juist vond, dat voorzieningen als A.O.W., A.W.W., ziekenfonds, kinderbijslag e.d. met de daaraan verbonden premiebetaling ingevoerd zijn, of dat men het beter achtte, dat het gezin zelfstandig voor deze dingen zorgde, eventueel gesteund door familie en/of kerk. We mogen wel zeggen, dat de sociale verzekering als systeem in het algemeen de instemming had van de niet-agrariërs. Slechts een enkele zelfstandige middenstander en lagere functionaris in Arkel en een arbeider in Kedichem vonden de andere wijze beter, terwijl enige respondenten geen mening over de zaak hadden. De grote mate van instemming betekende niet, dat men nu over alle verzekeringsvormen even enthousiast was. Bestond er wel algemeen veel lof voor de A.O.W., de kinderbijslag moest het nog wel eens een keer ontgelden. Voor ons is echter van belang, dat men in grote lijnen de voorzieningen van Overheidswege in de tegenwoordige omstandigheden op zijn plaats achtte. Om met één van de respondenten te spreken: "'t Is goed, dat die sociale voorzieningen er zijn. Je kunt toch al die dure lasten zelf niet dragen, maar je bent ook niet afhankelijk meer van je familie'. Onder de agrariërs bestond er geen communis opinio. Tot degenen, die het sociale verzekeringsstelsel niet zo positief waardeerden (37% in Arkel en 17% in Ke-

dichem) behoorden voornamelijk een stuk of wat grotere boeren, maar in Arkel ook twee landarbeiders, die het percentage voor Arkel nogal boven dat voor Kedichem deden uitsteken. De overige geënquêteerde agrariërs (het merendeel dus toch) dachten wel gunstig over de Overheidsvoorzieningen, behalve één Kedichemse boer, die zich hierover geen oordeel kon vormen.

De recreatieve functie

Tenslotte behandelen we dan de recreatieve functie. In de tijd, dat de moderne massale vormen van vermaak nog niet bestonden, moest de grootfamilie, waarin het gezin was opgenomen, de gezelligheid bieden, die men in de private sfeer zocht. De openbare manifestaties van feestelijke en ontspannende aard werden door de dorps- of buurtgemeenschap in zijn geheel verzorgd. Van gewicht is ook, dat men zich als gezin ontspande, of dat, als de deelname dan al niet gezamenlijk was, de gezinsleden toch bij dezelfde aangelegenheid betrokken waren. De toename van de vrije tijd en de georganiseerde mogelijkheden voor de besteding hiervan, die een verschijnsel zijn, dat pas in de sociaal-economisch en technisch ontwikkelde gedifferentieerde samenleving op kon komen, heeft aan de recreatie in het algemeen een geheel ander karakter gegeven. Ook de recreatieve functie van het gezin is hiermee gewijzigd. Ten eerste wordt veel van de ontspanningstaak overgenomen door het moderne amusementsbedrijf. Zowel in als buiten het gezin worden hierdoor mogelijkheden geboden, die men vroeger niet kende. Voor de mogelijkheden buiten het gezin moet ook het moderne verenigingsleven niet vergeten worden (sportorganisaties, culturele en ontspanningsverenigingen). Een tweede tendens in de ontwikkeling is geweest, dat de gezinsleden zich meer individueel zijn gaan vermaken, hetgeen weer samenhangt met de diversiteit van de geschapen soorten van vermaak, die afgestemd werden op verschillende leeftijds-, sexe-, stijl- en interessegroepen.

In verband met de heterogeniteit van de gezinnen wat betreft leeftijdsklassen van de kinderen en de gevoelde behoefte om zo mogelijk het gezamenlijk doen zuiver te vergelijken, zijn de gegevens over de ontspanning in de enquête voornamelijk voor de echtelieden verzameld.

De deelname aan het verenigingsleven van ontspanningsverenigingen in de onderzoeksgemeenten is beperkt. Slechts een klein gedeelte van de geënquêteerden participeert hierin, zoals tabel 38 leert:

Tabel 38. Participatie in ontspanningsverenigingen.

	m	v
Arkel agrariërs	16	26
Arkel niet-agrariërs	38	18
Kedichem agrariërs	8	25
Kedichem niet-agrariërs	29	21

Zoals we in hoofdstuk 2 gezien hebben, heeft Arkel meer verenigingen dan Kedichem. De mogelijkheid om deel te nemen aan de activiteiten van de bekendste ontspanningsvormen is in beide gemeenten echter ongeveer gelijk. Alleen een eigen muziekgezelschap en een voetbalvereniging ontbreken in Kedichem. Hierdoor is waarschijnlijk het percentage participanten onder de Kedichemse mannen nog iets kleiner dan onder de Arkelse. Het vrouwelijk gedeelte der agrariërs was in beide plaatsen iets meer bij een vereniging aangesloten dan het mannelijk deel dezer bevolkingsgroep. Dit is toe te schrijven aan de voor vrouwen bestaande mogelijkheid om toe te treden tot de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, waarvan door een aantal vrouwen gebruik was gemaakt. De niet-agrarische vrouwen waren hiervan zeer weinig lid. Doordat de sport meer niet-agrarische mannen trok, is bij hen het percentage participanten wat groter dan bij hun vrouwen. Het lid zijn van meer dan één vereniging komt slechts in een uitzonderingsgeval voor.

Al is men dan zelden actief lid van een of ander ontspanningsinstituut, men kan daarom nog wel de openbare uitvoeringen van deze verenigingen bezoeken of daarnaast voorstellingen, gegeven door andere gezelschappen, bijwonen. Het benutten van deze passievere vermaaksmogelijkheden blijkt inderdaad groter te zijn. In tabel 39 is opgenomen het percentage van de geënquêteerde groepen dat te kennen gaf regelmatig of zo nu en dan een ontspanningsavond te bezoeken. De gegevens zijn nog apart vermeld voor het bijwonen van zang-, toneel- en muziekuitvoeringen en culturele avonden ter plaatse, het bezoek hieraan en eventueel aan cabaret, schouwburg en concert buiten de gemeente, en het bioscoopbezoek, dat ook buiten de gemeente plaats moet vinden.

Wij zien hieruit, dat het bezoek aan het plaatselijk geboden amusement het grootst is. Daarop volgt het bezoek aan uitvoeringen en dergelijke buiten de gemeente. Het bioscoopbezoek heeft de minste aftrek. Om een ruwe orde van grootte te geven: $^3/_4$ van de ondervraagden bezoekt wel eens plaatselijke manifestaties, de helft begeeft zich voor dergelijke ontspanning wel eens naar buiten en $^2/_5$ gaat wel eens naar de bioscoop.

Wat ook uit de gegevens aangaande het bezoek aan recreatiegelegenheden valt af te leiden, is, dat man en vrouw in verreweg de meeste gevallen samen bepaalde evenementen bijwonen. Zeker gebeurt dit, wanneer men buiten het dorp gaat. De plaatsen, waar men zich vooral heen begeeft, zijn – begrijpelijk –

TABEL 39. Bezoek aan ontspanningsgelegenheden.

	voorstellingen ter plaatse		voorstellingen buiten de gemeente		bioscoop-voorstellingen	
	m	v	m	v	m	v
Arkel agrariërs	68	68	53	53	37	37
Arkel niet-agrariërs	80	82	53	56	38	38
Kedichem agrariërs	75	75	50	50	42	46
Kedichem niet-agrariërs	75	78	62	62	49	49

Gorcum en Leerdam. Maar ook Dordrecht, Rotterdam en vaker nog Utrecht werden wel genoemd. Gelet op het eerder geconstateerde feit, dat sommigen in deze steden ook hun grote aankopen deden, kunnen we gevoeglijk aannemen, dat de betreffende echtparen op zo'n dag het zakelijke met het aangename combineerden. De frequentie van het bezoek aan genoemde ontspanningsgelegenheden is niet hoog. Op enige uitzonderingen na deelden de respondenten mee, dat zij, althans wat het bezoek buiten de woonplaats betrof, zo nu en dan zich daar ontspanden. Tot een regelmatig bezoek kwam een kwart tot een vijfde van de geënquêteerden aan de plaatselijke voorstellingen. Regelmatig is hier in die zin opgevat, dat men de meeste uitvoeringen, die ter plaatse worden gegeven, bezocht. In dit geval gingen de vrouwen, vooral van de agrariërs, wat meer hier naar toe, dan de mannen.

Wat de verschillen tussen de vergelijkingsgroepen betreft, merken we op, dat de niet-agrariërs in het geheel genomen in lichte graad afwijken van de agrariërs, met dien verstande, dat zij iets meer van de geboden amusementsgelegenheden gebruik maakten dan de laatsten. In het bijwonen van ontspanningsavonden ter plaatse bestond er tussen de gemeenten niet veel verschil. Buiten de gemeente zochten de Kedichemse niet-agrariërs het meer dan hun Arkelse groepsgenoten. Het bioscoopbezoek tenslotte was in beide Kedichemse beroepscategorieën groter dan in hun Arkelse tegenhangers.

Nadat de feitelijke gegevens omtrent de deelname aan het verenigingsleven en het amusementsbezoek waren opgenomen, is de geënquêteerden ook de vraag gesteld, of er huns inziens aan de gelegenheid tot ontspanning ter plaatse iets ontbrak. In Arkel bleek men in het algemeen met het bestaande tevreden te zijn. Van de agrariërs had 84% en van de niet-agrariërs 66% geen klachten. In Kedichem was het aantal van degenen, die de toestand bevredigend achtten echter geringer (agrariërs 50%, niet-agrariërs 43%). De klachten van zo'n 40% hadden hier vooral betrekking op het gebrek aan goede accomodatie. Zoals we in hoofdstuk 2 reeds gezien hebben, ontbreekt in deze gemeente een verenigingsgebouw met een zaal, waar uitvoeringen gegeven kunnen worden. Het merendeel van de klachten, die bij 20% van de Arkelse respondenten gehoord werden, had ook betrekking op onvoldoende en ongeschikte zaalruimte. Het verenigingsgebouw aldaar zal echter binnenkort vernieuwd en vergroot worden. Slechts een kleine groep (6% in Arkel en 8% in Kedichem) klaagde in het algemeen, dat er plaatselijk 'niets te doen was'. Al maakten sommigen van degenen, die met de huidige toestand tevreden waren, ook wel eens opmerkingen in gelijke geest, zij voegden hieraan toe, dat men van zulke kleine plattelandsdorpen moeilijk kan verlangen, dat zij het amusement bieden, wat grotere plaatsen kunnen geven. Overigens gaf men in deze groep vaak te kennen, geen behoefte aan bovengenoemde ontspanningsvormen te hebben. Dit waren in het algemeen ook de non-participanten.

Hebben we tot nu toe gesproken over de recreatie buiten het gezin, in het volgende staan we nog enige ogenblikken stil bij enkele bekende wijzen van vrije-tijdsbesteding binnen het gezinsverband. Als zodanig beschouwen wij dan

eerst het gebruik maken van de mogelijkheden tot amusement, die de moderne techniek door middel van radio, televisie e.d. binnenshuis biedt. Een radiotoestel was in nagenoeg alle geënquêteerde gezinnen aanwezig. Slechts bij twee niet-agrariërs (één in Arkel en één in Kedichem) ontbrak het. Een televisietoestel hadden zich veel minder mensen aangeschaft. Van de agrariërs bezaten slechts één boer in Arkel en één in Kedichem een dergelijk apparaat. De niet-agrariërs waren meer tot het beeldscherm aangetrokken. In Arkel kon 23% en in Kedichem 15% thuis hiernaar kijken. Het is interessant te zien, bij wie deze TV-toestellen nu geplaatst zijn. In Arkel stonden zij naar verhouding meer in gezinnen uit de hogere inkomensklassen. In de groep oude middenstanders, nieuwe middenstanders en personen met hogere beroepen tesamen had ongeveer één op de drie gezinnen televisie. Had in de overige beroepsgroepen tesamen 20% van de ondervraagden een TV-toestel, vooral de lagere functionarissen met een groep geschoolde arbeiders maakten hiervan deel uit. In Kedichem, waar zoals we hierboven zagen in het algemeen al minder TV-toestellen aanwezig waren, was er tussen de twee tesamen genomen beroepsgroeperingen geen verschil. In tegenstelling tot Arkel waren er in de lagere inkomensklassen echter meer ongeschoolden, die een TV-toestel bezaten.

Het bezit van een gramofoon (c.q. pick-up) of soms een bandrecorder, kwam ongeveer bij een even groot percentage niet-agrariërs voor als 't hebben van een TV-toestel. Er waren in dit geval ook enkele boeren, die zo'n apparaat het hunne konden noemen.

Een andere bekende vorm van vrije-tijdsbesteding is het lezen. Als recreatie moet vooral het lezen van boeken beschouwd worden. Het lezen van kranten en tijdschriften heeft ook nog een wat andere functie, nl. het zich op de hoogte houden van het nieuws op verschillend gebied. De cijfers in tabel 40 geven een indruk van de liefhebberij voor het lezen van boeken:

TABEL 40. Het lezen van boeken.

	m	v
Arkel agrariërs	53	68
Arkel niet-agrariërs	56	62
Kedichem agrariërs	46	50
Kedichem niet-agrariërs	42	46

Iets minder dan de helft van de geënquêteerden in Arkel ($^1/_3$ echter van de vrouwen) en ruim de helft van de geënquêteerden in Kedichem leest nooit een boek. Wanneer we dan nog in aanmerking nemen, dat een vrij aanzienlijke groep slechts enkele boeken per jaar bleek te lezen, is de conclusie, dat ongeveer $^1/_3$ van de Arkelaars en $^1/_4$ van de Kedichemers regelmatig leest, maar de meesten hiervan dan ook vrij intensief (> 20 boeken per jaar). Tussen de hoofdberoepsgroepen zijn de verschillen slechts klein, maar wel blijken de vrouwen algemeen meer van lezen te houden dan de mannen.

Na het boek de krant. Deze bleek meer gelezen te worden. In tabel 41 zijn de

TABEL 41. Het lezen van kranten en damestijdschriften.

	alleen dag-blad	alleen streek-blad	dag- + streek-blad	damesblad
Arkel agrariërs	32	21	47	58
Arkel niet-agrariërs	49	7	43	81
Kedichem agrariërs	13	46	42	84
Kedichem niet-agrariërs	26	23	47	78

percentages vermeld, die één van de twee soorten in deze omgeving verschijnende bladen of beide lazen. Tevens is het percentage van de gezinnen, waarin een damesblad gelezen werd, vermeld.

Er is bijna geen gezin, waar een krant ontbreekt. Ongeveer de helft van de enquêtegroep heeft zowel een dagblad als een streekblad. Van het overige gedeelte blijken echter de agrariërs (in Kedichem nog in sterkere mate dan in Arkel) vaker genoegen te nemen met de minder frequent verschijnende uitgaven van de regionale pers dan de niet-agrariërs, die (vooral in Arkel) zich meer op een landelijk dagblad geabonneerd hebben. Ook de weekbladen voor de vrouw hebben een grote verspreiding in deze gemeenten. Alleen de vrouwen van de Arkelse boeren hebben er niet die grote belangstelling voor, die in de overige groepen blijkt te bestaan. Het merendeel van de lezeressen leest dit blad niet louter voor haar genoegen, maar beschouwt het ook als een nuttige bron van inlichtingen, getuige het feit, dat drie van de vier lezeressen meedeelden, dat zij wel eens adviezen en raadgevingen op het gebied van kleding, voeding, kinderverzorging- en opvoeding e.d. hieruit opvolgden. Speciaal de wenken voor het vervaardigen van kledingstukken werden genoemd (naai- en breipatronen).

Hoewel niet geheel in het kader van de recreatie passend, willen we hier toch enkele opmerkingen maken over de vervoersmiddelen, die het gezin ter beschikking staan. Al gebruikt men deze voornamelijk voor noodzakelijke verplaatsingen (naar en van het werk), zij spelen toch ook wel een rol in de ontspanning door de mogelijkheid die zij bieden, om er daarmee eens op uit te trekken.

Over fietsen beschikt – natuurlijk, zouden we bijna zeggen – wel ieder gezin. Maar ook de bromfiets heeft in deze gemeenten reeds een belangrijke plaats veroverd. Bij de Arkelse niet-agrariërs is hij het minst vertegenwoordigd, maar toch beschikt 36% van hen over één of meer bromfietsen. De andere vergelijkingscategorieën bezitten voor 58% dit vervoermiddel. Het minder voorkomen bij de burgerbevolking in Arkel houdt waarschijnlijk verband met de geringere afstanden, die deze mensen moeten afleggen. Voor de drie andere categorieën zijn deze aanmerkelijk groter. Scooters zijn zeer dun gezaaid. Alleen in Kedichem hebben twee niet-agrariërs zo'n voertuig. Een motor bezitten twee boeren in Arkel. Van de niet-agrarische categorie heeft in beide gemeenten 6% een motor. Ook een auto ontbreekt bij de meeste agrariërs. Slechts twee Arkelse en drie Kedichemse boeren zijn een auto rijk. Verder is in Arkel 18% en in Kedichem 16% van de niet-agrariërs in het bezit van een auto. Deze auto's bevinden

zich in Arkel bij de notabelen, bij een aantal nieuwe middenstanders, bij de helft van de zelfstandige middenstanders (gedeeltelijk betreft het hier bestel- en vrachtwagens) en bij enige lagere functionarissen. In Kedichem heeft ook de helft van de zelfstandige middenstanders een auto; vier van de zes nieuwe middenstanders en één lagere functionaris kunnen er eveneens over beschikken. Dan hebben nog twee Arkelse geschoolde arbeiders en één Kedichemse een dergelijk vervoermiddel.

Kort samengevat kunnen we zeggen: de fiets komt algemeen voor; de motorisering blijft voornamelijk beperkt tot de bromfiets, ook in agrarische kring, alleen bij de hogere inkomensklassen begint de auto er in te komen.

Als laatste onderdeel van de recreatieve functie van het gezin bespreken we tenslotte de wijze van vacantiebesteding. Het houden van vakantie is een vorm van recreatie, die mettertijd steeds belangrijker is geworden. Daar er tevens nieuwe vormen voor de vulling van deze jaarlijkse vrije weken zijn opgekomen (vakantiehuisjes, huisruil, kamperen, georganiseerde gezelschapsreizen) kan men aan de manier, waarop de vakantie besteed wordt, de toegankelijkheid voor het nieuwe duidelijk aflezen. En inderdaad treden de reeds herhaaldelijk geconstateerde verschillen tussen de gemeenten en de hoofdberoepsgroepen in de moderniteit van hun instelling en gedrag tenslotte nog eens helder in het licht, zoals tabel 42 toont:

TABEL 42. De wijze van vakantiebesteding.

	geen vakantie	vakantie thuis doorgebracht	alleen dagjes uit	logeren bij familie/ kennissen	pension, vak. huisje, huisruil, kamperen (binnenslands)	buitenlandse vakantiereis
Arkel agrariërs	37	5	37	16	–	5
Arkel niet-agrariërs	6	10	30	18	30	6
Kedichem agrariërs	60	–	20	4	8	8
Kedichem niet-agrariërs	16	16	40	14	7	7

Een aanmerkelijk gedeelte van de boeren neemt in het geheel geen vrij, met name in Kedichem doet nog niet de helft dit. Zo nu en dan een dag een uitstapje maken of een familiebezoek van wat langere tijd afleggen (hetgeen overigens ook nog niet tot de modernere wijzen van vakantiebesteding gerekend kan worden) komt daarom in Kedichem bij hen minder voor. Het zijn, al verschillen de percentages iets, toch slechts enkelingen, die in de twee laatste rubrieken vallen.

Bij de niet-agrariërs komt het veel minder voor, dat men geen vakantie heeft. De meesten zijn echter in loondienst en hebben dientengevolge een wettelijk geregelde vakantie. De eerste kolom bevat alleen een aantal zelfstandige middenstanders. Maar nu is er dus een kleine groep thuisblijvers. Ook onder de

niet-agrariërs blijkt het traditionelere doorbrengen van de vakantie (dagjes uit, familiebezoek) nog het meest voor te komen. Het maken van een verre vakantiereis is nog niet erg gebruikelijk. Dat Arkel ook in de niet-agrarische categorie over de gehele lijn reeds een moderner vakantiebesteding kent dan Kedichem, uit zich vooral in het kamperen of betrekken van een zomerhuisje. Van de mogelijkheid, het laatste tegen voordelige voorwaarden te huren via de firma 'Betondak' is door het personeel van deze fabriek een ruim gebruik gemaakt.

6. SLOTBESCHOUWING

SAMENVATTING

Gekomen aan het eind van de gedetailleerde bespreking van de verschillende onderzochte aspecten van het gezinsleven, vatten we de resultaten, die het onderzoek naar dit intieme samenlevingsverband in twee veranderende plattelandsgemeenten ons opleverde, nog eens in zeer grote trekken samen.

Wij zagen dan eerst naar het maatschappelijke kader, waarin het gezin geplaatst is. Zonder kennis van het raam, dat de buitenwereld voor de gezinsverhoudingen biedt, valt immers geen inzicht te krijgen, noch in de positie, die het gezin in de samenleving inneemt, noch in het sociale systeem, dat het op zichzelf ook is. Uit de schildering van de sociale structuur en de maatschappelijke verhoudingen in de twee gemeenten Arkel en Kedichem, die ons onderzoekingsveld vormden, bleek dat beide opgenomen waren in het dynamiseringsproces, dat o.i. de overgang van het agrarisch-ambachtelijk bepaalde naar het stedelijk-industrieël bepaalde maatschappij-type veroorzaakte en nog doorgaat te veroorzaken. Al zijn er in menig opzicht verschillen tussen de bestudeerde locale gemeenschappen, de constatering was, dat in wezen deze verschillen als faseverschillen in eenzelfde ontwikkeling gezien moesten worden. Het modernere karakter, dat Arkel ten opzichte van Kedichem vertoont, werd verklaard uit enkele gegeven omstandigheden, die er toe leidden, dat eerstgenoemde gemeente vroeger en directer in het proces van verandering geraakte dan laatstgenoemde. Tevens werd er op gewezen, dat – zij het misschien op minder opvallende wijze – het nog traditioneler gebleven Kedichem de laatste tijd steeds sterker in het krachtveld van de industriële ontwikkeling getrokken werd.

Zo de locale samenleving veranderde, het gezin deed dit ook. En het is nu essentieel, dat de veranderingen in het gezinsleven parallel lopen met de veranderingen, die wij in breder maatschappelijk verband waarnemen, ja, dat beiden onderdeel zijn van het proces van sociale dynamiek, waarin de Westerse maatschappij na eeuwen van een betrekkelijk statische structuur kwam te verkeren. Reeds is gezegd, dat de samenleving daardoor het agrarisch-ambachtelijk karakter, dat zij tot dan toe vertoonde, verloor om in plaats daarvan een stedelijk-industrieel stempel te gaan dragen. Dit betekent, dat waar vroeger het platteland (het agrarisch element) de toon van het leven aangaf (ook in de stadjes) tegenwoordig de stedelijke levenswijze bepalend is geworden, ook ten plattelande.

Deze gedachte vormde het uitgangspunt van het onderzoek naar de gezinssituatie ten plattelande. Hieraan werd gerefereerd bij het construeren van de ideaal-typen 'traditioneel gezin' en 'modern gezin', ieder passend bij een bepaalde maatschappelijke constellatie. Het nagaan van een groot aantal kenmerken, die betrekking hebben op de positie van het gezin in de institutionele hiërarchie, het huwelijk, de structuur van het gezinsverband en de door het gezin

uitgeoefende functies leerde ons, dat in deze plattelandsgemeenten het wat wij genoemd hebben moderne gezin, dat in de stedelijke middle-classes is ontstaan, gestalte begint te krijgen. Duidelijk kwam voorts tot uiting, dat de realisatie van dit gezinstype in Arkel sterker was dan in Kedichem. Voor nagenoeg alle indicaties gold dat het aantal gezinnen met het moderne karakteristiek in Arkel relatief groter was dan in Kedichem. Waar dit voor enkele kenmerken niet het geval was, kon dat uit de bijzondere aard van de gebruikte indicator verklaard worden (b.v. de opinie omtrent de inwoning; het tutoyeren). Soms waren de verschillen tussen de gemeenten in de mate, waarin de gezinnen bepaalde moderne trekken vertonen, zeer gering of eigenlijk niet aanwezig, meestal waren ze slechts van lichte graad, voor een betrekkelijk klein aantal kenmerken namen zij grotere afmetingen aan. Er trad hierbij ook een samenhang aan het licht met het al of niet agrariër zijn. Want zoals er zich in het algemeen een verschil manifesteerde tussen de beide gemeenten, bleek dit ook te bestaan tussen de door ons onderscheiden twee hoofdberoepsgroepen (agrariërs en niet-agrariërs) met dien verstande, dat weer voor bijna alle kenmerken gevonden werd, dat de niet-agrarische gezinnen moderner ingesteld waren dan de agrarische. Wanneer alle geënquêteerden volgens dit schema gegroepeerd werden, waren de verschillen tussen de twee aldus gevormde categorieën doorgaans groter dan bij de indeling van de ondervraagden naar de gemeente, waar zij woonden. Daar de agrariërs naar verhouding slechts een klein gedeelte van de totale bevolking der gemeenten uitmaken, vervlakken de verschillen bij een vergelijking van beide gemeenten in hun geheel. De tegenstelling tussen agrariërs en niet-agrariërs is echter niet van principiële aard, want ook ten opzichte van deze onderscheiding namen wij geen vast 'agrarisch' en vast 'niet-agrarisch' patroon waar, maar zagen wij, dat de agrariërs soms nauwelijks of in 't geheel niet van de niet-agrariërs afweken in moderniteit, in andere opzichten echter betekenend traditioneler waren. Hoewel hier niet zo'n duidelijke indruk van de verhoudingen verkregen wordt, laat zich toch wel vaststellen, dat er zowel bij agrariërs als niet-agrariërs in Arkel sterker indicaties zijn voor het neigen naar het moderne gezinstype dan in Kedichem. Generaal genomen ontwaren we een toename van trekken, die karakteristiek genoemd kunnen worden voor het moderne stedelijke middle-classgezin, in de volgorde: Kedichem-agrariërs, Arkel-agrariërs, Kedichem-niet-agrariërs, Arkel-niet-agrariërs. De verschillen tussen de gemeenten, waarvoor de ongelijke vertegenwoordiging van de agrariërs in de gehele bevolking (in Arkel 10%, in Kedichem 25%) mede verantwoordelijk is, zijn in het algemeen gering, wanneer het gaat om de oriëntatie op bepaalde gezinswaarden en -idealen. Het sterkst zijn ze, wanneer er sprake is van kenmerken, die beïnvloed worden door in mindere of meerdere mate aan een bepaalde situatie gebonden uiterlijke omstandigheden. Een voorbeeld hiervan vormt de grotere produktie van eigen voedsel door het voorhanden zijn van grond. Dat ook deze omstandigheid tijdelijk/plaatselijk bepaald is, kan eveneens aan dit voorbeeld gedemonstreerd worden. De veel geringere produktie van eigen dierlijk voedsel dan van plantaardig voedsel bij de boeren houdt nl. niet verband met de omstandigheid van het kunnen houden van produktieve

huisdieren. De omstandigheid is geen vast gegeven, dat een ijzeren consequentie heeft.

De mate van moderniteit, met andere woorden hoe dicht het ideaal-type van het moderne gezin benaderd wordt, wisselt naar gelang het gezinsaspect, dat beschouwd wordt en de facetten, die aan dat aspect te onderscheiden vallen. Ziende op de positie die het gezin tegenwoordig inneemt, blijkt van de traditionele situatie zeer weinig teruggevonden te worden. De gezinsindividualisatie is ver voortgeschreden. De moderne idealen van vrijheid en zelfstandigheid worden hier soms bijna volledig benaderd, zoals de data met betrekking tot het inwonen en de vrijheid, die men zich ten opzichte van de familie voorbehoudt, aantonen. In iets mindere mate heeft zich nog het moderne patroon ontwikkeld in de buren- en kennissenrelaties. De traditionele binding aan de kerk is zeer verslapt. Hieraan is echter ook de dominerende richting in de grootste kerk ter plaatse debet. Nochtans hebben zich verschillende religieuze gebruiken en gewoonten stevig weten te handhaven. Meermalen werd dit achterblijven van feitelijke gedragskenmerken bij de opinie en houding ten opzichte van een bepaald punt geconstateerd. Zo viel ook ten aanzien van huwelijk en gezinsvorming vast te stellen, dat in de gedachten van de geënquêteerden de moderne opvattingen een belangrijke rol speelden (vrijheid van partnerkeus, opinie omtrent de huwelijkspartner, ideale gezinsgrootte en echtscheiding) terwijl in feite het in de stedelijke middle-class zichtbare gedrag nog niet in die mate opgang heeft gekregen (ceremonieel bij verloving en huwelijk, feitelijk kindertal, frequentie van het gedwongen huwelijk). Iets dergelijks doet zich voor bij de structuur van het gezin. Het grote merendeel onderschreef de tegenwoordig gangbare democratische opvattingen over de verhouding tussen man en vrouw en tussen ouders en kinderen. Men gedroeg zich hier veelzins ook wel naar (vgl. opleiding der kinderen), maar typisch moderne uitingsvormen hiervan als het geven van zakgeld, de huishoudelijke hulp van de man, de buitenshuis werkende gehuwde vrouw, werden veel minder algemeen aangetroffen. Van de door het gezin uitgeoefende functies kan gezegd worden, dat het sterk gaan overwegen van de consumptieve functie over de produktieve functie voor zichzelf spreekt, dat echter typisch nieuwerwetse consumptiegewoonten nog slechts gedeeltelijk ingang vonden. De houding en het gedrag ten opzichte van risicodekking wordt weer wel door een moderne instelling gekenmerkt. Omtrent de recreatieve functie van het gezin is op te merken, dat er in doorsnee geen uitgesproken moderne wijze van besteding der vrije tijd in ruimste zin waarneembaar was, al moet ook hier – zoals steeds – rekening gehouden worden met boven reeds aangeduide verschillen tussen de beroepsgroepen.

De hier gegeven samenvatting van de resultaten, die het onderzoek heeft opgeleverd, kon slechts een zeer ruwe contractie zijn van alle data, die over het gezin in de betrokken gemeenten ter beschikking kwamen en die in de voorgaande hoofdstukken meer gedetailleerd geanalyseerd zijn. Deze hoofdstukken vormden eigenlijk een doorlopende toetsing van de basis-hypothese van deze studie, in die zin, dat de laatste uiteengelegd werd in een groot aantal onderdelen, die ieder voor zich geverifieerd werden. Het materiaal, dat aldus verzameld werd,

wettigt de conclusie, dat de basis-hypothese bevestigend beantwoord mag worden. Er bestaat, in deze gemeenten althans, geen plattelandsgezin als generaal type, d.w.z. het heeft geen eigen, van het stedelijke middle-class afwijkend waardenstelsel, noch verkeert het in eigensoortige omstandigheden. De theorie, dat het gezin qua type evolueert met de ontwikkeling van de maatschappij van oude naar nieuwe samenlevingsvormen heeft zich hier als vruchtbaar bewezen. De levenswijze ten plattelande, die in de tijd, dat de maatschappij nog een agrarisch-ambachtelijk karakter had, maatgevend was kon in een tijd van industrialisatie en urbanisatie niet meer voldoen aan de eisen, die de stedelijk-industriële verhoudingen aan het leven stelden. Naarmate de modernisering verder voortschreed, en ook het platteland hierin betrokken werd, konden de traditionele levensvormen ook daar hun dominerende bestaan niet handhaven tegenover de opdringende nieuwe denk- en levenswijzen en kregen almeer een recessief karakter. Wij zagen, hoe het gezin in deze gemeenten in zijn overgang van het traditionele naar het moderne type zich reeds vrij ver van het eerste verwijderd heeft en het laatste begint te naderen, zij het in sommige opzichten dichter dan in andere. De richting, waarin het meer verstedelijkte Arkel afweek van het nog sterker agrarisch gebleven Kedichem, evenals die, waarin de niet-agrariërs afweken van de agrariërs, was inderdaad die, welke wij hypothetisch gesteld hadden, nl. als één, bepaald door de intensiteit van het materieel en geestelijk contact met de stedelijke levenssfeer.

De gezinsproblematiek

Het voorgaande is van groot gewicht met het oog op de problematiek, waarvoor het plattelandsgezin zich heden ten dage geplaatst ziet. De bevestiging van de basishypothese heeft immers als consequentie dat het plattelandsgezin geen specifieke welzijnsproblematiek kent. In de aanvang werd bij de formulering van probleemstelling en hypothese reeds gesteld, dat de problematiek van het plattelandsgezin hierin school, dat het ook tracht de gezinsidealen van de stedelijke midden-groeperingen te verwezenlijken, maar hierin soms meer, soms minder gehinderd wordt door uiterlijke factoren. Naarmate de discrepantie tussen de geestelijke verbondenheid met het stedelijk levensmilieu en deze tijdelijk en plaatselijk bepaalde factoren groter is, zou – zo werd verwacht – deze latente problematiek meer manifest worden en scherpere vormen aannemen.

Wat heeft ons onderzoek nu aangaande de eigenlijke welzijnsproblematiek van het gezin aan het licht gebracht? Het eerste, dat we in dit verband moeten opmerken, is, dat het onderhavige onderzoek niet direct was gericht op feitelijk bestaande probleemsituaties. De doelstelling was fundamenteler, nl. de grondvormen van het gezinsleven bloot te leggen om te ontdekken of het plattelandsgezin al of niet een specifieke geaardheid bezit. Hiertoe was een vrij formele benaderingswijze vereist. Heeft deze ons zeker in staat gesteld de objectieve zin van de gezinsrealiteit duidelijk te doen worden, van de subjectieve beleving

hiervan was op deze manier moeilijker een beeld te verkrijgen. Vandaar, dat in de enquête punten als de koesteringsfunctie van het gezin (het 'affektbezogen' karakter van de gezinsfunctie in ruimste zin) en het psychologisch klimaat niet expressis verbis opgenomen konden worden. Een goed inzicht hierin vergt meer benaderingswijzen. Naast hetgeen afgeleid kan worden uit indicaties, die direct meer op de gezinsorde duiden, is een participerend onderzoek en het houden van vrije (informele) interviews hier op zijn plaats. Zolang dit nog niet gedaan kan worden, moeten we volstaan met de beschikbare gegevens uit de gehouden enquête en de indrukken bij de ondervragingen opgedaan, terwijl ook de interviews met de sleutelpersonen hierover wel enig licht verschaffen. Uit het geheel van aanwijzingen, hierin besloten, valt niet op te maken, dat er binnen het gezinsleven, zoals dat in Arkel en Kedichem reilt en zeilt, een conflictsituatie bestaat tussen de waarden, waarop men georiënteerd is en de omstandigheden, waarin men zich hic et nunc bevindt. Al is men in zijn opinies en opvattingen soms dus wel eens wat verder dan in het daarop betrekking hebbende feitelijk doen en laten tot uiting komt, noch in de wijze van reageren van de geënquêteerden, noch in de mededelingen van de geinterviewde sleutelpersonen konden duidelijke blijken van een gefrustreerd zijn van de bevolking dezer plaatsen in het streven moderne gezinsverhoudingen te verwezenlijken, gevonden worden. Het generaliserende karakter wordt aan deze constatering niet ontnomen, wanneer we de verschillende sub-beroepsgroepen, zoals we die tijdens het onderzoek onderscheiden hebben, nader bekijken. Al zijn er soms graduele verschillen in moderniteit waar te nemen tussen de verschillende categorieën arbeiders, de boeren, de oude en nieuwe middenstanders en hogere beroepsgroep, we kunnen niet zeggen, dat bepaalde van deze groepen in het gezinsleven speciaal met bedoelde moeilijkheden te kampen hadden. Het lijkt, dat men zich over de hele lijn aan de overgang naar nieuwere verhoudingen vrij gemakkelijk aanpast. Het moderniseringsproces heeft zich in deze omgeving vóór tientallen jaren reeds ingezet en verloopt geleidelijk. Ook de niet-agressieve, veeleer receptieve aard van de bevolking zal het ontstaan van ernstige knelpunten voorkomen hebben.

Het bovenstaande moet niet in die zin opgevat worden, dat de bevolking van deze plattelandsgemeenten een specifiek 'ländliche' synthese gevonden zou hebben door een geslaagde integratie van oude en nieuwe cultuurelementen in een eigen patroon, zoals WURZBACHER die meent op te merken in zijn studie van een uitgestrekte Duitse plattelandsgemeente nabij Keulen[1]. De druk, die door de stedelijke leef- en denkwijze op het platteland wordt uitgeoefend, lijkt ons, in de Nederlandse verhoudingen tenminste, te zwaar om de plattelandsbevolking hiertoe in staat te achten. Anderzijds moet uit het hier ontbreken van een sterk probleembewustzijn niet geconcludeerd worden, dat een dergelijke problematiek als door ons aan het begin geschetst, in andere gebieden dan ook wel niet zal optreden. Integendeel, verwacht mag worden, dat zij verscherpt aan het licht zal komen, waar de maatschapelijke ontwikkeling veel meer schoksgewijs verloopt en/of de betreffende omgeving meer een achtergebleven gebied vormt.

Wij raken hier echter aan de grens van gefundeerde uitspraken en nieuwe, hypothetische beweringen. De conclusies, die wij getrokken hebben, gelden

rechtens alleen voor ons onderzoekingsveld. Dat zij een bepaalde representativiteit bezitten voor gebieden, die in een gelijksoortige situatie verkeren, is echter wel aannemelijk. Een bewijs hiervan vormen de resultaten, die het van dezelfde probleemstelling uitgegane en methodologisch ongeveer op dezelfde wijze uitgevoerde gezinsonderzoek in West-Duitsland opgeleverd hebben[2]. Daar werd de studie ondernomen in twee plattelandsgemeenten aan de Noordrand van het Ruhr-industriegebied, gekozen aan de hand van dezelfde criteria, die ook de keus van de Nederlandse gemeenten bepaald hebben. Ofschoon er in de verhoudingen binnen het Duitse en het Nederlandse gemeentenpaar bepaalde verschillen bestaan, samenhangend met specifiek Duitse en Nederlandse eigenaardigheden, kan toch vastgesteld worden, dat in wezen door hetzelfde moderniseringsproces de gezinnen zowel hier als daar, naarmate zij er meer in betrokken waren, dezelfde neiging tot het moderne gezinstype vertoonden.

In hoeverre het tot nu toe gevondene gegeneraliseerd mag worden, zal echter nog meer en verder onderzoek in gemeenten met uiteenlopende urbanisatiegraad en in verschillende delen van het land moeten uitwijzen. Het lijkt ons toe, dat voor dit soort onderzoek, waarin het gezin centraal staat, de beide in Nederland en Duitsland uitgevoerde studies een geschikt uitgangspunt bieden. In principe is voor een inzicht in de totale gezinsrealiteit de hier gepoogde integrale benadering de meest geëigende. Methodologisch zal hierbij in de toekomst vooral de zijde van de subjectieve beleving van de gezinswerkelijkheid nadere aandacht moeten krijgen.

DEEL II

1. DE SOCIALE STRUCTUUR VAN DE ONDERZOEKSGEMEENTEN NA 12 JAAR

HET TERREIN OPNIEUW BEZIEN

Na zoveel jaar het in hoofdstuk 2 van het vorige deel beschreven onderzoeksgebied weer doorrijdend, is de eerste indruk: zo te zien is er niet veel veranderd. Komend vanuit het Oosten ziet men vanaf de Noorderlingedijk ter rechterhand de vertrouwde lintbebouwing met daarachter eerst de boomgaarden en dan de weilanden, en ter linkerzijde het nog immer fraaie rivierlandschap van de Linge. In het dorp Kedichem is er een enkel rijtje huizen bijgebouwd en hier en daar is er een boerderij gerestaureerd als woonhuis voor een graag buitenwonende stedeling, terwijl er voorts op en langs de Linge, althans 's zomers, heel wat plezierbootjes zijn aan te treffen. Bij Arkel aangekomen, valt het niet zozeer op dat er een woonwijkje van een paar straten is bijgebouwd – dat is in vele dorpen het geval – maar springt wel het stedelijke element van een paar blokken etagebouw daarbij in het oog.

Maar wat ligt er áchter dit in het algemeen dus maar weinig veranderde uiterlijk van de onderzoeksgemeenten? Welke sociaal-structurele veranderingen zijn er mogelijk toch gaande geweest of nog gaande? Dezelfde soort informatie, die ook bij het eerste onderzoek verzameld werd, kan daarover meer uitsluitsel geven. Die informatie wordt hieronder verstrekt, waarbij we dezelfde volgorde van thema's zullen aanhouden als in hoofdstuk 2 van deel I. Een handicap voor het beschrijven van de ontwikkelingen sinds 1960 is wel, dat van de Volkstelling 1971 nog maar enkele voorlopige uitkomsten per gemeente beschikbaar zijn.

Een globale indicatie voor de ontwikkeling van de gemeenten geeft een eventuele wijziging van hun typering naar urbanisatiegraad. Volgens de typeringscriteria genoemd op pag. 23 was Arkel in 1960 nog een B1 gemeente en bleef Kedichem een A3 gemeente. Voor de situatie in 1972 kan slechts de vermoedelijke typering gegeven worden, omdat er nog geen nieuwe Typologie van Gemeenten naar Urbanisatiegraad aan de hand van de gegevens van de Volkstelling 1971 gereed is. Bij het aanleggen van dezelfde hoofdcriteria als op pag. 23 gedaan is, komt Arkel dan eigenlijk in de categorie C1 gemeenten (dat zijn-meestal oude-plattelandsstadjes met minder dan 10% van de bevolking werkend in de landbouw) en wordt Kedichem een B1 gemeente, omdat de grens van 20% van de beroepsbevolking in de landbouw net niet meer gehaald wordt[1].

Is de geografische ligging van beide dorpen uiteraard dezelfde gebleven, in de verkeerssituatie is wel enige verandering gekomen. Arkel heeft nl. een directe toegang tot de nieuwe vierbaans-autoweg Rotterdam-Duitsland (de zg. Betuweroute) en is via het vlakbij gelegen verkeersplein daarin ten Noorden van Gorkum ook zeer toegankelijk vanaf de eveneens volledig vierbaans gemaakte autoweg Amsterdam-Antwerpen (de E-10). Kedichem profiteert hiervan natuurlijk ook wel, maar heeft zelf geen betere toegangswegen gekregen. Betekenen

deze veranderingen voor het privé-vervoer, m.n. het privé-autovervoer een verbetering, bij het openbaar vervoer is eerder van een verslechtering sprake. De treinuurdienst Dordrecht-Geldermalsen-Arnhem/Nijmegen, die Arkel aandoet, is tot op heden nog gehandhaafd, maar reeds dreigde de opheffing van deze hele – onrendabele – Betuwelijn. De frequentie van de interlocale busdienst Gorcum-Utrecht via Arkel is met een derde verminderd, terwijl de frequentie van de lijn Gorcum-Leerdam, de enige die ook door Kedichem loopt, met tweederde is gedaald. De kleinere lijnen Gorcum-Giessendam en Gorcum-Goudriaan, die beide via Arkel liepen, bestaan in het geheel niet meer. Met een waardering van de reële betekenis van deze veranderingen kunnen we echter beter wachten tot bij de bespreking van de motorisering van de bevolking zelf.

De demografische ontwikkeling

Hoe de gemeenten zich na 1960 demografisch verder ontwikkeld hebben, tonen de grafieken I-bis, II-bis en III-bis, alsook de diagrammen B-bis en C-bis, die allen verlengingen in de tijd zijn van de ermee corresponderende voorstellingen uit hoofdstuk 2 van deel I[2]. De divergentie in ontwikkeling tussen Arkel en Kedichem, die zich in de jaren '50 al zo duidelijk manifesteerde, blijkt zich in het volgende decennium in versterkte mate te hebben voortgezet. Arkel is nog sneller gaan groeien (het overtreft nu ook de groeitrend van Nederland als geheel) terwijl Kedichem zijn inwonertal niet eens helemaal op het peil van 1960 wist te handhaven.

Het is opnieuw de migratiebeweging, die vooral de verschillen in groei tussen de beide gemeenten bewerkstelligt. Het migratiesaldo is in Arkel ook in deze periode positief gebleven en m.n. na 1962, toen de woningbouw een nieuwe stimulans kreeg, weer flink gestegen. In Kedichem daarentegen is het eigenlijk steeds negatiever geworden. De ontwikkeling van het geboorte-overschot vertoont in beide gemeenten wel eenzelfde – teruglopende – tendens, maar het natuurlijke groeisaldo is toch op verschillende wijze tot stand gekomen: in Arkel door een vrij hoog gebleven geboortecijfer en een vrij laag sterftecijfer, in Kedichem juist door het omgekeerde, vandaar dan ook het blijvende niveauverschil van deze saldo's tussen beide gemeenten. De aan elkaar tegengestelde migratiebewegingen in de twee gemeenten zien we ook weerspiegeld in de samenstelling van de bevolking naar leeftijdsgroepen. Kedichem vertoont de verouderings- en vergrijzingstrend, die ook de Nederlandse bevolking als geheel kenmerkt, in de overtreffende trap, terwijl Arkel de laatste tijd juist de andere kant op aan het gaan is (geweest). Het effect van de gesignaleerde migratieverschijnselen is tenslotte eveneens aan te wijzen in de opbouw van de bevolking naar burgerlijke staat. Ook in deze beide gemeenten zien we, evenals in het hele land, duidelijk de toegenomen huwelijksfrequentie. Arkel loopt zelfs op Nederland in zijn geheel flink voor. Kedichem blijft wat het percentage gehuwde vrouwen betreft wel achter bij het hoge Arkelse cijfer, maar is toch Nederland als geheel iets voor. Hoewel de situatie op de laatste peildata wel iets gewijzigd

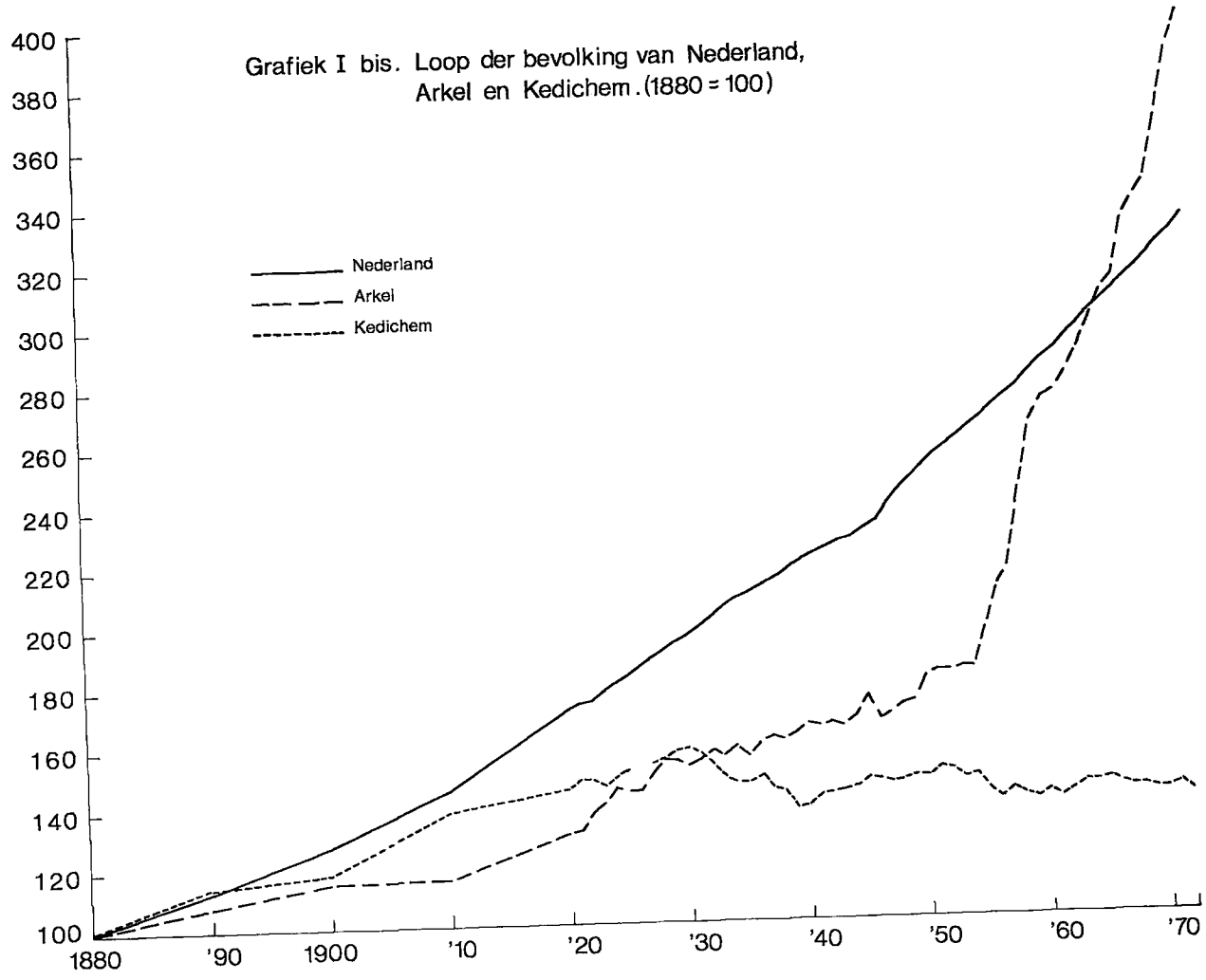
Grafiek I bis. Loop der bevolking van Nederland, Arkel en Kedichem. (1880 = 100)
Nederland
Arkel
Kedichem
400
380
360
340
320
300
280
260
240
220
200
180
160
140
120
100
1880
'90
1900
'10
'20
'30
'40
'50
'60
'70

Grafiek II bis. Geboorte-en vestigingsoverschot en toename van de bevolking van Arkel per 1000 inwoners in 5 jaarlijkse gemiddelden

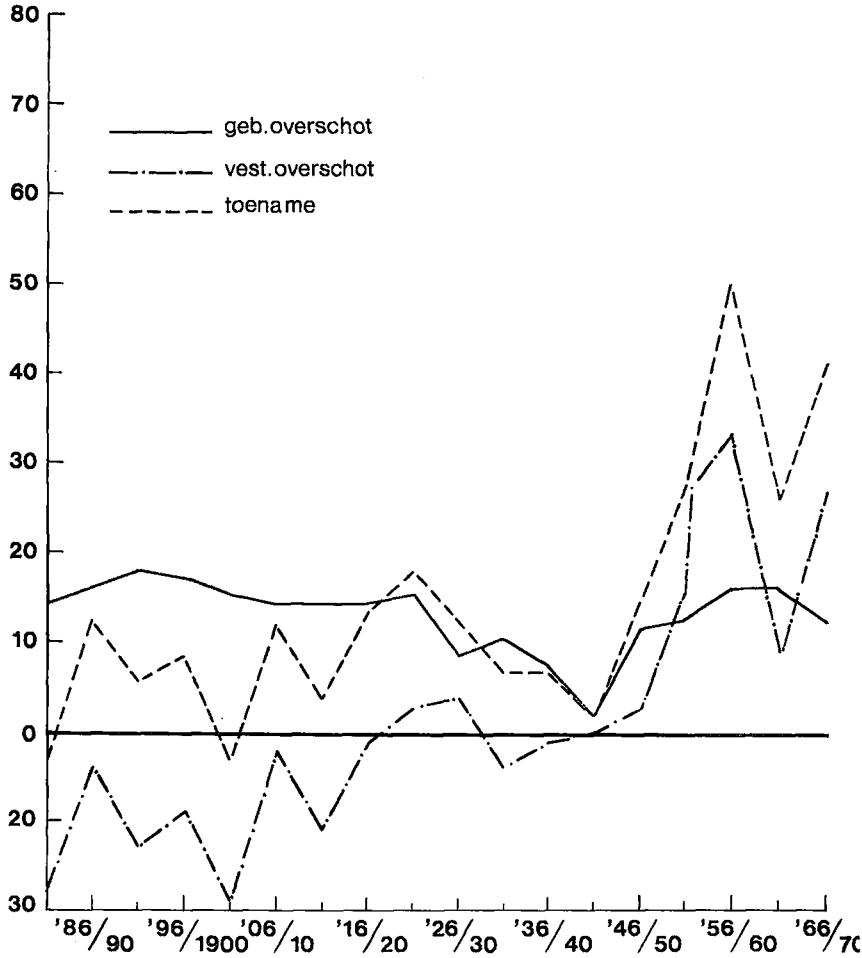

is, blijft Kedichem echter de plaats met het relatief grote aantal oudere vrijgezellen, een kenmerk, waarop ook in het eerste deel (pag. 32) al gewezen werd.

Ofschoon de autochthoniteit en allochthoniteit, zoals die te meten zijn, slechts een ruwe indicatie geven voor een toch van betekenis te achten kenmerk van een bevolking, is het niettemin interessant om te zien, wat voor beeld de beide gemeentelijke bevolkingen, gezien hun verloop in het laatste decennium, in dit opzicht vertonen. Uit tabel 3-bis, die vanwege de snellere vergelijkbaarheid nu

Grafiek III bis. Geboorte- en vestigingsoverschot en toename van de bevolking van Kedichem per 1000 inwoners in 5 jaarlijkse gemiddelden

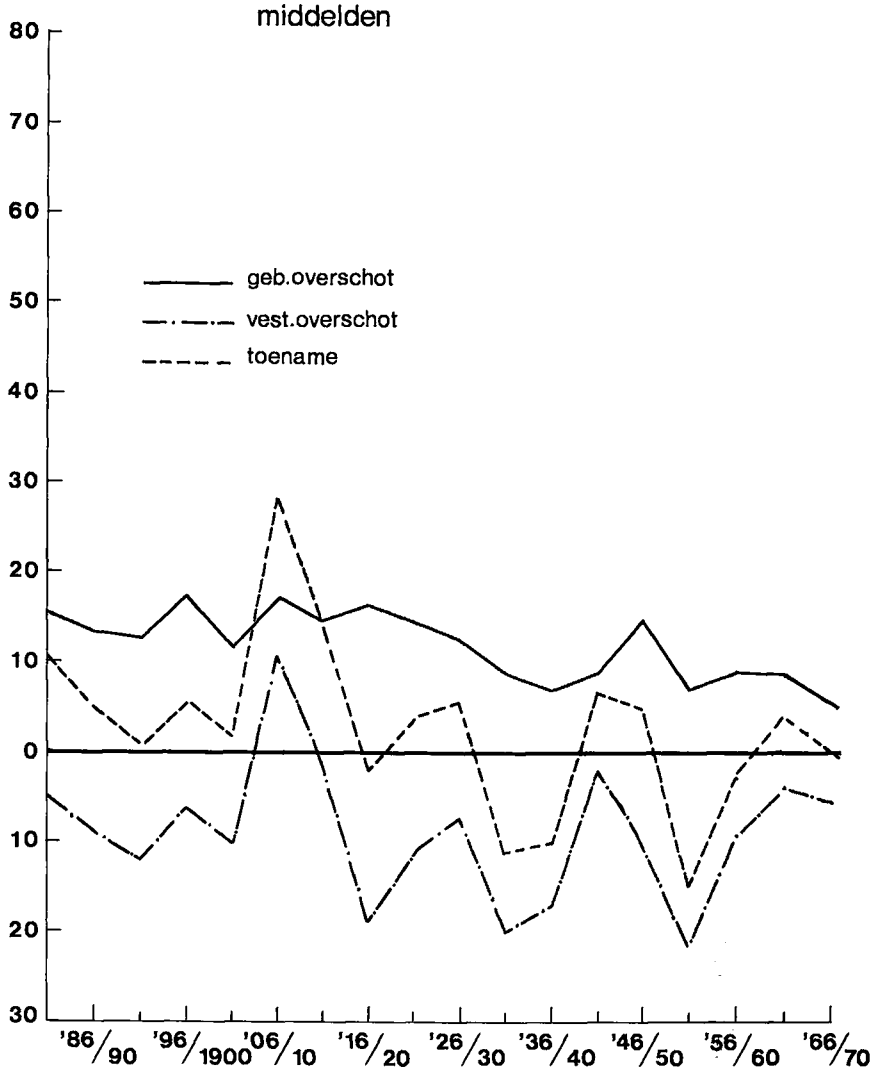

voor beide peildata gebaseerd is op de gegevens uit de enquête-populaties, blijkt dan, dat de mate van allochthoniteit in beide gemeenten is toegenomen, maar dat de grote verschillen in mate van autochthoniteit tussen Arkel en Kedichem duidelijk gehandhaafd zijn gebleven. Het typische allochthone element is in de Arkelse bevolking, zowel in de mannelijke als in de vrouwelijke, flink

Diagram B. bis. Samenstelling van de bevolking van Nederland, Arkel en Kedichem naar leeftijdsgroepen in verschillende jaren in percentages van de totale bevolking in ieder jaar

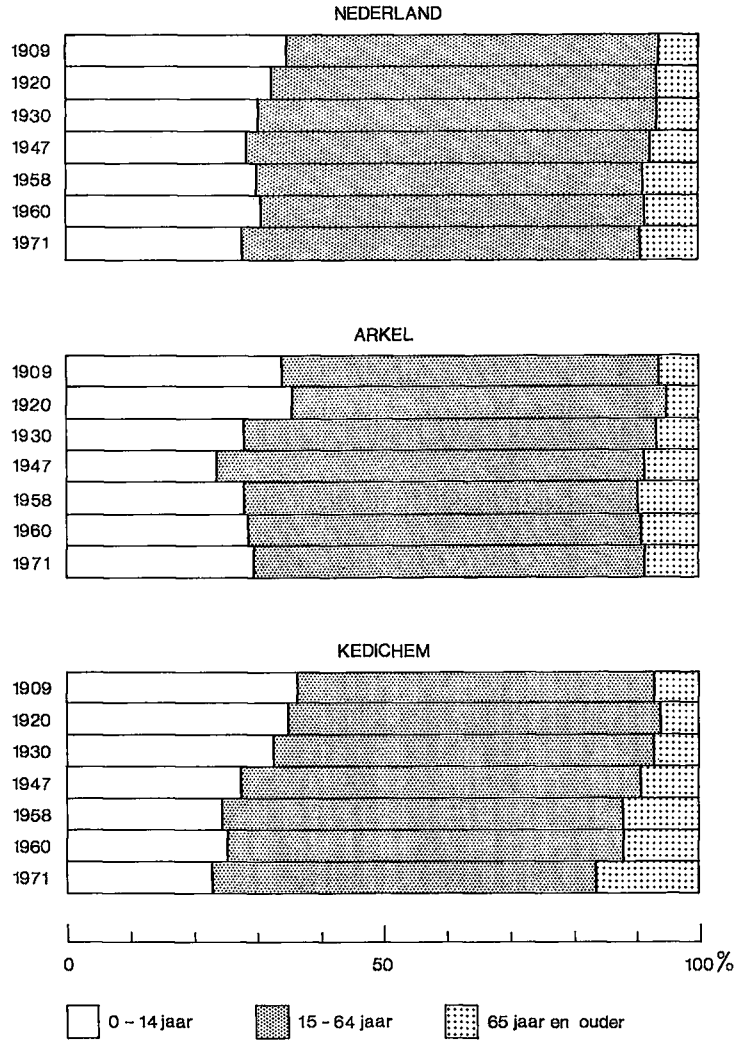

Diagram C. bis. Bevolking van 15 jaar en ouder naar burgerlijke staat

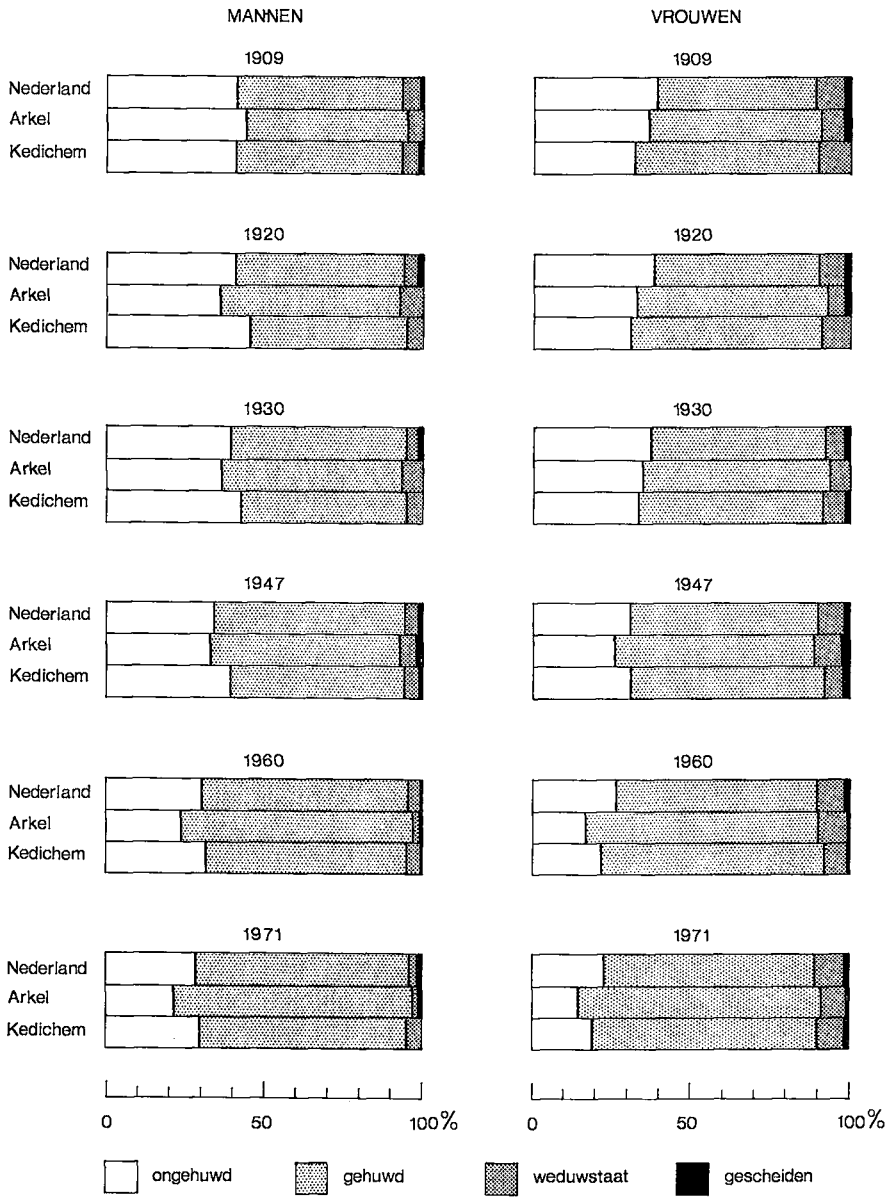

versterkt (zie de veranderingen in de percentages geborenen in de omgeving en verderweg geborenen). In Kedichem heeft zich het verschijnsel van deze 'import van verderaf' ook wel voorgedaan, maar in mindere mate en dan nog vooral in het vrouwelijke deel ervan, waardoor het 'Fremdkörper-effect' kleiner zal zijn.

Voor de volledigheid zij nog vermeld, dat het bewonen van een tweede woning voor recreatieve doeleinden, zonder vestiging in de gemeente, in Arkel en Kedichem niet is toegestaan. Een 'part-time' allochthoon element komt dus in deze bevolkingen niet voor.

TABEL 3-BIS. De autochthoniteit en allochthoniteit van de bevolking in de onderzoeksgemeenten (procentuele cijfers).

Overzicht van de geënquêteerden naar geboorteplaats:

Arkel:	mannelijke bevolking		vrouwelijke bevolking	
	1960	1972	1960	1972
geboren in de gemeente	25,9	20,3	14,2	15,2
geboren in de omliggende gemeenten*	22,3	28,9	31,2	29,9
geboren in de omgeving**	30,5	18,4	36,0	20,0
geboren in verder gelegen gebied	21,3	32,1	19,8	33,4
Kedichem:	**mannelijke bevolking**		**vrouwelijke bevolking**	
	1960	1972	1960	1972
geboren in de gemeente	56,2	44,8	30,5	26,1
geboren in de omliggende gemeenten*	18,1	27,1	21,9	24,2
geboren in de omgeving**	15,2	12,1	24,8	17,7
geboren in verder gelegen gebied	10,5	15,8	21,9	31,7

* zie kaart II op pag. 35 (kleine kring)
** zie kaart II op pag. 35 (grote kring)

DE HUISVESTINGSSITUATIE

Het zal vanwege de gebleken groei van de bevolking geen verwondering wekken, dat de woningvoorraad in Arkel sterk is toegenomen. In feite is deze sinds de eerder gepresenteerde opname van 1956 verdubbeld, althans voor wat betreft de burgerwoningen. Het aantal boerderijen daarentegen is bijna gehalveerd. In Kedichem is het aantal boerderijen met een derde afgenomen. Het aantal burgerwoningen is daar echter met een derde toch ook flink toegenomen. Dientengevolge blijft het percentage na-oorlogse huizen in Kedichem met nu 34% niet meer zó erg achter als eerst bij het Arkelse, dat thans tot 68% gestegen is, maar toch nog aanzienlijk. De verjonging van het woningbestand heeft er in Kedichem toe geleid, dat het gemiddeld aantal vertrekken nu bijna op

dat van Arkel werd gebracht. In Arkel is in dit gemiddelde niet veel wijziging gekomen.

De gemiddelde vertrekbezetting is in verband met de slechts zó ter beschikking gekomen gegevens uit de Volkstelling 1971, voor álle soorten woningen tesamen berekend. Het cijfer hiervan verschoof in Arkel tussen 1956 en 1971 van 0,7 → 0,6 en in Kedichem van 1,0 → 0,7. Een wat royaler bewoning van de huizen m.n. in Kedichem werd dus mogelijk. Een duidelijke verbetering van het woongenot, die echter tot nu toe alleen voor Arkel is weggelegd, betreft de aansluiting op het aardgasnet. Twee derde van de Arkelse woningen is nu van dit gas voorzien. Meer Arkelse dan Kedichemse inwoners (resp. 24% tegenover 10%) kunnen ook profiteren van centrale verwarming van hun huizen.

Beroep en bedrijf

Het overzicht van de mannelijke beroepsbevolking naar bedrijfstakken kan slechts tot 1960 gecompleteerd worden. Dit is gedaan in tabel 5-bis, die echter in verband met de snelle ontwikkelingen van de laatste tijd vooral de recente toestand van de werkgelegenheid in de landbouw niet goed kan registreren.

Wel is het mogelijk aan de hand van de Arbeidskrachtentelling in de landbouw van mei 1970 om het percentage in de landbouw werkzame mannen voor 1970 te schatten. Het bedraagt in Arkel op dat tijdstip ca. 4% en in Kedichem ca. 20%. De teruggang is zodanig, dat het agrarisch element in de bevolking van Arkel nog maar van geringe betekenis is, terwijl het in Kedichem ook duidelijk op zijn retour is. In beide gemeenten is het aantal landbouwbedrijven ongeveer gehalveerd. Er zijn op dat moment nog slechts 18 mensen in Arkel en 41 in Kedichem, die als hoofdberoep landbouwer opgeven. Zij boeren alleen of met hun regelmatig meewerkende vrouw (het laatste in ongeveer een derde

Tabel 5-bis. Mannelijke beroepsbevolking naar bedrijfstakken; verhoudingscijfers voor enkele jaren.

Arkel jaar	landbouw	industrie	handel/verkeer	diensten
1909	47,4	?	?	?
1930	28,4	56,7	11,4	3,5
1947	21,2	57,6	16,4	4,8
1956	14,1	?	?	?
1960	10,1	61,9	17,3	10,7
Kedichem jaar	landbouw	industrie	handel/verkeer	diensten
1909	57,8	?	?	?
1930	46,5	41,5	8,9	3,1
1947	42,2	40,5	10,8	6,5
1956	29,9	?	?	?
1960	30,3	53,1	12,3	4,3

van de gevallen) op het eigen bedrijf. Regelmatig meewerkende zoons zijn bij hen nog maar zeer schaars vertegenwoordigd. Als vreemde arbeidskrachten zijn er in 1970 alleen in Kedichem nog 2 jongere landarbeiders aan te treffen.

Wat de aard van het bedrijf betreft, blijkt de tuinbouw in Kedichem wel aangeslagen te zijn. Het viertal in 1955 aanwezige tuinbouwbedrijven is daar toegenomen tot 7 door het stichten van enkele grotere fruitbedrijven. In Arkel lukte iets dergelijks kennelijk niet. Daar was zelfs een terugval van 12 tot 4 bedrijven, die vooral veroorzaakt werd door het uitvallen van een aantal 'kleintjes'. Vermelding verdient verder nog, dat de agrariciteit in beide gemeenten ook is afgenomen door het steeds meer opgeven van de uitoefening van de landbouw als nevenbedrijfje. Het aantal nevenbedoeninkjes is in Arkel gehalveerd en in Kedichem tot een kwart van het aantal in 1955 teruggebracht.

Door het nog niet beschikbaar zijn van de gegevens van de Volkstelling 1971 kan met betrekking tot de andere bedrijfstakken slechts iets gezegd worden over de ontwikkeling die daarin vermoedelijk heeft plaatsgevonden. Het ziet er dan naar uit – de laatste Bedrijfstelling van 1963 wijst er b.v. op – dat ook in de laatste periode de industrie de teruglopende werkgelegenheid in de landbouw voornamelijk opving. De werkgelegenheid van een stuwend karakter ter plaatse, die eerder alleen in Arkel bestond, vooral door de aanwezigheid van 'Betondak', nam echter af. Na in verschillende handen te zijn overgegaan is 'Betondak' thans als zelfstandig werkend bedrijf, voor buizenfabricage alleen, ondergebracht bij de betondivisie van de projectontwikkelingsmaatschappij Nederhorst, met als gevolg dat er thans nog maar 217 personeelsleden zijn.

Omdat, afgezien van de vestiging van een kleine houtverwerkende industrie in Kedichem-dorp, de weinige bedrijven van een stuwend karakter in deze gemeenten geen opvallende veranderingen laten zien, zal m.n. de snelgroeiende bevolking van Arkel zijn werk veelal buiten de woonplaats gevonden moeten hebben. Inderdaad geven de cijfers over het forensisme in tabel 10-bis hiervoor een duidelijke aanwijzing.

Zoals uit de twee eerste rubrieken van de tabel blijkt, is het percentage woonforensen in het laatste decennium in Arkel nog sterk toegenomen. Zonder zuivere vergelijkingen te kunnen maken met voorgaande opnamen van de situatie mag uit de pendelcijfers van 1971 toch de conclusie getrokken worden dat de korte-afstandspendel, dat wil zeggen met dagelijks heen en weer reizen (waarvan de betekenis op pag. 39 al werd geconstateerd) voor beide plaatsen is blijven prevaleren. De concentratiecijfers uit de derde rubriek doen het vóórkomen alsof Arkel nog meer een 'daggemeente' werd en Kedichem nog meer een 'nachtgemeente'. Deze tendens zal zich echter gedurende de laatste periode voor Arkel, naar wij vermoeden, niet hebben doorgezet omdat het personeelsbestand van 'Betondak' in die tijd zo sterk is ingekrompen. Recente statistische cijfers over de totale werkgelegenheid ter plaatse om dit vermoeden te bevestigen zijn echter niet aanwezig.

Het beeld van de beroepsbevolking wordt gecompleteerd door aandacht te schenken aan de vrouwelijke beroepsbevolking. Het aandeel hiervan in de totale vrouwelijke bevolking van 15 jaar en ouder is wel gestegen tussen 1960 en

TABEL 10-BIS. Het forensisme van de beroepsbevolking.

	I	II	III	IV	V
Arkel 1947	35,4	18,1	93,5	45,4	118,3
1960	49,8	29,5	70,5	51,1	132,8
1971	66,5	38,7	–	–	–
Kedichem 1947	35,2	11,9	83,7	7,0	69,6
1960	62,3	22,6	72,4	5,1	54,5
1971	68,8	38,2	–	–	–

Kolom I: Woonforensen (def. 1947) in %% van de totale beroepsbevollking wonend in de gemeente.
II: Niet dagelijks reizende woonforensen in %% van alle woonforensen.
III: Fietsende en bromfietsende woonforensen in %% van alle dagelijkse reizende woonforensen.
IV: Werkforensen in %% van de totale beroepsbevolking werkend in de gemeente.
V: Ter plaatse werkende beroepsbevolking in %% van de ter plaatse wonende beroepsbevolking.

1971, maar niet spectaculair, nl. van 14,5% tot 19,0% in Arkel en van 13,7% tot 18,8% in Kedichem. De gemeenten ontlopen dus elkaar in dezen niet veel. Wel opvallend is de verandering in de verdeling van de beroepsmatig werkzame vrouwen over de verschillende bedrijfstakken. Tabel 11-bis geeft deze verandering vanaf het eind van de Tweede Wereldoorlog tot 1960.

Hierbij is vooral kenmerkend, dat het traditionele beeld van Kedichem zo sterk gewijzigd is: de grote uittocht uit de landbouw en de huishoudelijke diensten naar de industrie en de – andere – economische dienstensector is scherp

TABEL 11-BIS. Samenstelling van de vrouwelijke beroepsbevolking naar bedrijfsklassen in 1947 en 1960 (procentuele cijfers).

werkzaam	Arkel	
	1947	1960
in de industrie	18,0	20,2
in de landbouw	15,3	–
in winkels	19,8	25,0
in adm. betrekkingen en onderwijs	20,7	27,9
in huishoudelijke diensten	26,1	26,9
werkzaam	Kedichem	
	1947	1960
in de industrie	9,5	44,2
in de landbouw	45,2	3,8
in winkels	7,1	11,5
in adm. betrekkingen en onderwijs	6,1	25,0
in huishoudelijke diensten	32,1	15,4

waarneembaar. Arkel, dat in dit opzicht al moderner was, laat een veel geleidelijker verschuiving zien en daarmee ook een wat andere: er was meer gelegenheid voor meisjes en vrouwen in de winkelsector en (daardoor?) niet zo'n trek naar de industriële arbeid.

Het noemen van de winkelsector brengt ons op het laatste onderdeel van de economische structuur waarover nog iets gezegd dient te worden t.w. de winkelsituatie. De cijfers van de winkeldichtheid (in Arkel thans 10,4 per 1000 inwoners en in Kedichem zelfs 13,8 tegenover resp. 16,2 en 11,2 in 1950) moeten met grote voorzichtigheid beschouwd worden. Voor een snelgroeiend dorp als Arkel is de huidige dichtheid, gezien de algemene tendens tot concentratie en schaalvergroting, zelfs hoog te achten. Ook omdat het winkelbestand een behoorlijke diversiteit naar branches kent, bestaat er in Arkel een goed voorzieningenpeil. Het cijfer voor de gemeente Kedichem moet sterk geflatteerd worden genoemd door de invloed erop van de daar betrekkelijk veel aanwezige detaillisten voor niet-eerste levensbehoeften (brandstoffen-, verf-, en rijwielhandels). Slechts in Kedichem-dorp zijn er nog enige winkels. Voor wat de dagelijkse levens-behoeften betreft, zijn er echter alleen een paar kleine kruideniers en een enkele bakker. Daartegenover staat wel, dat de rijdende winkels van enige zaken uit Arkel (m.n. die voor zuivelproducten, kruidenierswaren en groenten) enige malen per week de verschillende buurtschappen van Kedichem bezoeken.

Kerk en politiek

Twee zaken laten zich uit diagram D-bis, dat de verdeling van de bevolking van beide gemeenten naar kerkgenootschap weergeeft, goed aflezen: ten eerste de sinds 1947 steeds toegenomen onkerkelijkheid, die vooral in Arkel een aanzienlijke omvang heeft gekregen. In Kedichem is de stijging van het percentage onkerkelijken wat minder groot geweest, maar het daar nu bereikte cijfer van 12% is toch ook opvallend veel hoger dan vlak na de Tweede Wereldoorlog. Omdat het aandeel van de andere kerkgenootschappen tezamen nogal is toegenomen, valt het des te meer op – het tweede verschijnsel dat in het oog springt – hoe de Ned. Hervormde Kerk in ledental is teruggelopen.

De eerder aanwezige en genoemde kerkelijke homogeniteit van het gebied is thans wel verdwenen. Door hun groeiende aantal leden hebben de Rooms-Katholieken in Arkel zich ook een kerkgebouwtje weten te verschaffen, waardoor ter plaatse diensten kunnen worden belegd en ook in bijzaaltjes nevenactiviteiten kunnen plaatsvinden. De parochie heeft thans een pastoor, die part-time voor haar beschikbaar is. De vrijzinnige Ned. Hervormde gemeente van Kedichem-dorp is vacant gebleven en vertoont weinig activiteit. De in ledental teruggegane Hervormde gemeente van Arkel is echter onder invloed van enige jonge midden-orthodoxe predikanten die hier na elkaar stonden, meer tekenen van leven gaan vertonen, maar door hen tevens van signatuur veranderd. Hervormd Oosterwijk, dat met de naburige gemeente Nieuwland de predikant deelt, draagt nog steeds het Gereformeerde Bonds-stempel.

Diagram D. bis. Kerkelijke gezindte in procenten van de totale bevolking

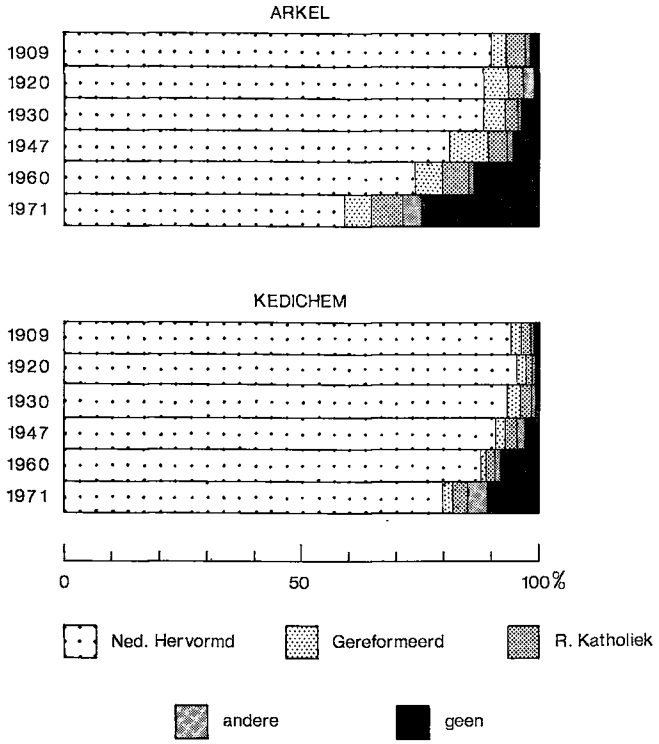

Illustratief voor het levensbeschouwelijke klimaat zijn ook de politieke verhoudingen. Vergelijken we de uitkomsten van de Tweede Kamerverkiezingen van 1959 met die van 1971, dan blijken niet eens zoveel verschuivingen teweeggebracht te zijn in de door ons beschouwde periode. Het confessionele kamp heeft in beide gemeenten zijn stemmenaandeel nagenoeg behouden. Het stemmental van de V.V.D. is in Arkel met 5% afgenomen, maar in Kedichem met hetzelfde percentage toegenomen, ten gunste resp. ten koste van het hier maar even als 'roserood' aan te duiden blok (D'66, DS'70 en P.v.d.A.). Opmerkelijk is dat de Boerenpartij in geen van beide plaatsen is aangeslagen. De lichte verschuiving in de stemmenverhoudingen heeft voor de politieke samenstelling van de gemeenteraden (nog) geen gevolgen gehad. Deze is eigenlijk dezelfde als in 1960. Wel is de samenstelling van de gemeenteraden naar beroep aan veranderingen onderhevig geweest. Het agrarische element blijkt ook in deze colleges sterk teruggedrongen te zijn. Men zie in tabel 12-bis vooral de in Kedichem opgetreden verschillen.

TABEL 12-BIS. Samenstelling gemeenteraad.

Arkel 1960			Arkel 1972		
wethouder	fabrieksarbeider	P.v.d.A.	wethouder	fabrieksarbeider	P.v.d.A.
wethouder	expeditiechef	P.v.d.A.	wethouder	boekhouder	P.v.d.A.
lid	fabrieksarbeider	P.v.d.A.	lid	fabrieksarbeider	P.v.d.A.
lid	boekhouder	P.v.d.A.	lid	fabrieksarbeider	P.v.d.A.
lid	ingenieur	V.V.D.	lid	fabrieksdirecteur	V.V.D.
lid	landbouwer	V.V.D.	lid	drukkerijdirecteur	V.V.D.
lid	landbouwer	A.R.P.	lid	veehouder	Christ.
Kedichem 1960			**Kedichem 1972**		
wethouder	melkhandelaar	P.v.d.A.	wethouder	magazijnbediende	P.v.d.A.
wethouder	landbouwer	A.R.P.	wethouder	gepensioneerde	A.R.P.
lid	fruitteler	P.v.d.A.	lid	dir. constructie bedrijf	P.v.d.A.
lid	fabrieksarbeider	P.v.d.A.			
lid	landbouwer	V.V.D.	lid	monteur	A.R.P.
lid	landbouwer	V.V.D.	lid	veehouder	V.V.D.
lid	landbouwer	Gem. Belangen	lid	aannemer	V.V.D.
			lid	bankbediende	V.V.D.

ONDERWIJS, ONTWIKKELING EN ONTSPANNING

De voorzieningen voor het basis-onderwijs in deze gemeenten zien er nog hetzelfde uit als in 1960: er is één grote negenmans-school in Arkel en in elke buurtschap van Kedichem is er een tweemans-school; die aan de Achterdijk dreigt echter onder het minimum aantal leerlingen voor een tweemans-school te komen. Behoefte aan bijzonder onderwijs van orthodox-protestantse aard, blijkt er ook thans nagenoeg niet te bestaan. Men stelt er zich hier in die kring kennelijk mee tevreden, dat de predikanten school-catechisaties kunnen en willen geven.

Gelegenheid om na de lagere school voortgezet dagonderwijs te volgen is er ter plaatse niet gekomen, maar zoals in hoofdstuk 2 van deel I al gezegd, die is in de nabije omgeving ruimschoots aanwezig. Hiervan is men – zoals tabel 13-bis toont – duidelijk meer gebruik gaan maken.

De verhouding tussen het aantal studerende en het aantal werkende jongeren, die in Arkel 1:3 was, is thans 1:2 geworden, zowel voor jongens als voor meisjes. Kedichem blijft met een overgang van 1:6 naar 1:4 voor jongens nog bij Arkel achter, maar overtreft het zo te zien al voor meisjes. Uit mededelingen van de verschillende schoolhoofden valt op te maken, dat de aspiratie om door te leren zich in Arkel aan het richten is op het algemeen vormend onderwijs en wel op het mavo-niveau, dat psychologisch voor de meesten dichterbij staat dan havo of atheneum. In de gemeente Kedichem is het beroeps- c.q. huishoudonderwijs nog het meest in trek, ofschoon de mavo daar ook in de belangstelling begint te komen in de laatste tijd.

TABEL 13-BIS. Dagonderwijs genietende jongeren en werkende jongeren.

	1947		1960		1971	
	m	v	m	v	m	v
aantal dagonderwijs genietenden ouder dan 14 jaar	30	17	54	24	75	45
aantal beroepspersonen 15–24 jaar	93	54	89	61	100	90

Kedichem

	1947		1960		1971	
	m	v	m	v	m	v
aantal dagonderwijs genietenden ouder dan 14 jaar	12	6	20	16	15	20
aantal beroepspersonen 15–24 jaar	76	36	61	36	60	25

In het snel groeiende Arkel is de diversiteit in het op ontspanning gerichte verenigingsleven nauwelijks toegenomen. Naast de in 1960 bestaande verenigingen, die zich op één zangvereniging na, allen wel handhaafden, is er slechts één kleine hengelsportvereniging en een motor(cross)club bijgekomen. Zeer recent blijkt verder nog een afdeling van de Vrije Jeugdbeweging opgericht te zijn. De harmonie, de sport(= voetbal)vereniging en de gymnastiekvereniging zijn nog steeds de drie 'trekkers' onder de dorpsverenigingen. Van hen kan gezegd worden dat zij groeien. Voor het binnensport-gebeuren en grotere evenementen beschikt Arkel thans over een sporthal, die ook door verenigingen en clubs van buiten gebruikt wordt. De overige uitvoeringen vinden nog steeds in het oude verenigingsgebouw plaats. De zitplaatsencapaciteit daarvan is echter met ruim de helft uitgebreid. Arkel kent tenslotte nog het open jeugdwerk, dat plaats vindt in een daarvoor geschikt gemaakte grote woning (het oude schoolhuis).

Het verenigingsleven in het qua bevolking stationair gebleven Kedichem verdient eveneens de qualificatie stationair. De zangverenigingen in Kedichemdorp en Oosterwijk handhaafden zich, maar het toneelelement is er aan gaan ontbreken. De toneelvereniging aan de Achterdijk is ter ziele gegaan. De Oosterwijkse zangvereniging kreeg een eigen gebouwtje, dat ook verhuurd wordt voor bruiloften en partijen. Die in Kedichem moet tegenwoordig naar het oude leegstaande schoolgebouw, omdat het enige café ter plaatse gesloten werd. Deze sluiting dwong ook de opgerichte biljartclub uit te wijken naar een Arkels café. De oude school in Kedichem is ook de plaats waar de enige verder – althans voor kinderen – nog actieve vereniging, t.w. de gymnastiekvereniging, terecht moet, en is tevens de plaats waar incidentele uitvoeringen als b.v. een feestavond voor bejaarden e.d. moeten plaatsvinden. Wel lijkt er in het dorp Kedichem een voorwaarde voor een opleving van het gemeenschapsleven vervuld te worden, nu de geplande bouw van een dorpshuis doorgang zal vinden. Recentelijk werden er in Kedichem verder ook initiatieven ontplooid door een opgerichte stichting om tot een nieuw zwembad te komen.

MAATSCHAPPELIJKE VOORZIENINGEN

In de overige maatschappelijke voorzieningen, genoemd op pag. 45, is sinds 1960 weinig of geen verandering gekomen. Een aanvulling echter vormen de faciliteiten voor het geldverkeer. In Arkel zijn er nl. sinds kort twee bankvestigingen gekomen en in het dorp Kedichem één; de laatste (nog) in een sta-caravan. Voorts is in beide dorpskommen een telefooncel geplaatst. Vermelding verdient nog wel, dat er bij Arkel in de ten Zuiden van de dorpskern gelegen voormalige jeugdherberg een tehuis voor buitenlandse (meest Turkse) arbeiders is gevestigd, maar tevens dat deze mensen geen relatie onderhouden met de Arkelse bevolking.

Enkele nieuwe voorzieningselementen van grotendeels meer dan plaatselijke betekenis, zijn die op het gebied van de recreatie. Het landschappelijk zeer attractieve gebied van Arkel en Kedichem was er voor de ANWB aanleiding toe de Noorderlingedijk op te nemen in de Lek- en Lingeroute, die vooral in de bloesemtijd druk bereden wordt. De Linge en haar oevers zijn een dankbaar object voor dagrecreanten geworden: het riviertje is 's zomers vol met plezierjachtjes en vissersbootjes. In Arkel is een vis-steiger aangelegd voor invaliden en er bestaan vergevorderde plannen voor een jachthaventje. Ter hoogte van Kedichem is buitendijks een camping met 75 staanplaatsen gekomen en in Oosterwijk is langs de Linge-oever een recreatiestrook met picnicplaatsen aangelegd.

Er is een recreatieschap gevormd door de aan de Linge gelegen gemeenten van Tiel tot Gorcum, behalve de gemeente Leerdam, die uit ongeïnteresseerdheid niet meedoet. De hoofdtaak van dit schap lijkt echter landschapsbescherming te zijn. Men weert de water-recreanten liever dan dat men ze aantrekt. De autoriteiten hebben hierin de bevolking wel mee, zeker de agrariërs, die schade duchten van het recreatief gebruik van hun land, maar ook de winkeliers, die naar hun zeggen nauwelijks enig profijt hebben van de waterrecreatie. Voor het overige is de bevolking hier op haar rust gesteld.

SAMENVATTING EN CONCLUSIE

Wat is er nu per slot van rekening in sociaal-structureel opzicht met en in de twee onderzoeksgemeenten gebeurd sinds zij de eerste keer object van ons onderzoek waren? Arkel, dat zijn gunstige verkeerssituatie en openbare nutsvoorzieningen nog zag verbeteren, is in vergelijking met het eigenlijk stagnerende Kedichem flink verder gegroeid, m.n. door immigratie. Een problematische verhouding met de autochthone bevolking is echter niet ontstaan, waarschijnlijk door de geleidelijke en in absolute aantallen toch niet zo grote influx.

De landbouw is in beide plaatsen zeer duidelijk op zijn retour, ook als element van algemeen maatschappelijke betekenis. In Arkel is er bijna helemaal niets meer van aanwezig in het dorpsleven. In het meer agrarische Kedichem blijkt de teruggang toch ook duidelijk uit de sterke afname van het agrarische

nevenbedrijf, het ontbreken van landarbeiders en de nog maar zeer geringe vertegenwoordiging in het locaal bestuur. Arkel zelf is door de teruggang van de landbouw niet industriëler geworden in die zin, dat het werkgelegenheid in de nijverheid bood. Het heeft meer het karakter van een 'slaap- of nachtgemeente' gekregen, een kenmerk dat vele snelgroeiende plattelandsdorpen in de omgeving van de randstad nog sterker vertonen. Kedichem heeft nog meer het karakter van een autochthone forensengemeente.

Qua winkelvoorzieningen ter plaatse heeft Arkel zich in de laatste twee decennia redelijk goed kunnen handhaven, beter dan Kedichem, dat echter in de laatste tijd door de opkomst van de rijdende winkel althans zijn voorziening met dagelijkse levensmiddelen goed gewaarborgd zag.

Wat de algemene welvaartstoestand betreft, zij de informatie die tabel 14-bis bevat, nog toegevoegd.

Vergelijking van deze tabel met tabel 14 op pag 46 demonstreert dat Arkel in de loop van de aangegeven periode (die eindigt met het laatste jaar, waarover gegevens beschikbaar waren) wat meer boven Kedichem is gaan uitsteken. Ten opzichte van Nederland als geheel blijkt overigens dat zeker Arkel, maar eigenlijk ook Kedichem, niet eens zo'n slecht figuur slaat.

Verdere, meer sociaal-cultureel te noemen veranderingen zijn met de geschetste ontwikkeling gepaard gegaan. De ontkerkelijking is sterk toegenomen, in het bijzonder in Arkel, maar zij is ook in Kedichem beduidend te achten. Verder is de diversiteit van het kerkelijk leven groter geworden door de modaliteitsverschuiving in de Arkelse Hervormde Gemeente en de opbouw van een Rooms-Katholieke parochie aldaar. In politicis zijn deze ontwikkelingen niet zo goed terug te vinden. De geconstateerde lichte tendens naar links in Arkel en naar rechts in Kedichem hangt waarschijnlijk meer samen met de veranderde bezetting van de verschillende sociale strata in de ene en de andere gemeente.

De geneigdheid om de kinderen langer dagonderwijs te laten volgen is duidelijk groter geworden. Arkel overtreft in dit opzicht Kedichem, zeker wat het aspiratieniveau voor de doorlerende kinderen betreft.

TABEL 14-BIS. Inkomensverdeling (1965).

jaarinkomensklasse	Arkel		Kedichem		Nederland	
	% belasting-plichtigen	gemidd. inkomen	% belasting-plichtigen	gemidd. inkomen	% belasting-plichtigen	gemidd. inkomen
minder dan f 2000	12	f 818	14	f 786	15	f 745
f 2000–f 4000	12	f 2944	16	f 3125	15	f 3022
f 4000–f 6000	13	f 5009	17	f 4894	15	f 4974
f 6000–f 8000	18	f 7154	20	f 6973	17	f 7017
f 8000–f 10.000	23	f 8490	18	f 8842	14	f 8920
f 10.000–f 12.000	9	f 10824	7	f 10540	8	f 10896
f 12.000–f 15.000	5	f 13314	2	f 13200	6	f 13296
meer dan f 15.000	7	f 26900	5	f 25846	10	f 30162

Het verenigingsleven heeft zich in Arkel gedurende de jaren '60 en het begin van de jaren '70 ondanks de stormachtige ontwikkeling van de televisie, zeer redelijk staande kunnen houden en op sportgebied zelfs uitbreiding kunnen vinden. In het kleine Kedichem, dat voor het verenigingsgebeuren toch al gehandicapt is door de verdeling in buurtschappen, is het verenigingsleven naar onze indruk moeizamer op gang gehouden en traditioneler van aard gebleven.

In de overige maatschappelijke voorzieningen en faciliteiten is wezenlijk niet veel veranderd. Arkel is bevoordeeld door de aansluiting op het aardgas en is iets ruimer in zijn bankvestigingen gekomen dan Kedichem, maar daar houdt het verschil wel mee op.

Wat de ontwikkeling van de recreatiemogelijkheden van dit gebied aangaat, valt te constateren, dat geen van beide gemeenten deze economisch duidelijk heeft willen uitbuiten. De recreatie als belangrijke factor in het moderne leven is dan ook niet te beschouwen als een interveniërende factor, die de ontwikkeling van deze plaatsen differentieel heeft beïnvloed.

Afsluitend mogen we ten aanzien van het gevondene in zijn geheel concluderen, dat het in hoofdstuk 2 van deel I beschreven proces van fysieke en mentale verstedelijking zich in beide gemeenten heeft voortgezet. Zij zijn hierdoor beide verder gemoderniseerd, maar een faseverschil tussen Arkel en Kedichem lijkt te zijn blijven bestaan. Dit laatste wordt met opzet voorzichtig geformuleerd, omdat zich in het voortgezette proces toch wel enige accentverschuivingen hebben voorgedaan. De geweldige toename in de beschouwde periode van de particuliere motorisering evenals die van communicatiemedia als TV en telefoon – verschijnselen, die veel minder aan locale situaties gebonden zijn – kunnen vertekeningen in het als vrij lineair verlopend voorgestelde proces veroorzaakt hebben. Met het uitspreken van dit vermoeden komen we echter in een vraagstelling, die – zoals aangekondigd – in hoofdstuk 3 nader onderzocht zal worden.

2. DE SITUATIE VAN HET GEZINSLEVEN NA 12 JAAR

KENMERKEN VAN DE NIEUWE POPULATIE

De herhaling van het gezinsonderzoek moet ten eerste zo opgevat worden, dat in 1972 dezelfde soort populatie geinterviewd is als in 1960, d.w.z. weer alle gezinnen met kinderen in de leeftijdsklasse van 6 t/m 20 jaar. Dit totum omvatte nu 350 gezinnen in Arkel en 118 gezinnen in Kedichem. Het percentage bewuste weigeraars onder de respondenten bleef ook ditmaal met 6,0% laag, en dat óndanks de weerstand tegen dit soort enquêtes die door de agitatie bij de Volkstelling 1971 toch wel enigszins is opgewekt. Behalve 22 weigeraars werden door afwezigheid, ziekte e.d. 14 andere gezinnen in Arkel niet bereikt. Naast 6 weigerachtigen in Kedichem konden door dezelfde omstandigheden als in Arkel ook 5 andere Kedichemse gezinnen niet bereikt worden. Uiteindelijk bestond de ondervraagde groep zodoende uit 314 Arkelse en 107 Kedichemse gezinnen. Deze wel-geënquêteerden wijken echter niet significant af van de non-respondenten op de meeste kenmerken die nochtans van hen bekend waren via de 'populatietrekking' uit de burgerlijke stand, t.w. samenstelling van het huishouden, leeftijd van de echtgenoten, duur en al of niet gedwongenheid van hun huwelijk, kerkgenootschap, beroep, woongemeente en vestigingsduur daar. Slechts het aantal gezinnen met één kind en het aantal gezinnen waarvan de man in de omgeving (d.w.z. binnen de kleine kring van kaart II op pag. 35) geboren was, bleken onder de non-respondenten oververtegenwoordigd te zijn. Wederom was het tenslotte zó – tabel 1-bis en 2-bis wijzen het uit – dat de geenquêteerde categorie gezinnen aardig goed overeen kwam met het totaal aantal in de gemeente aanwezige gezinnen c.q. huishoudens voor wat betreft hun spreiding over de kerkelijke gezindten en hun voor 1970 geschatte quanta agrariërs en niet-agrariërs. Ook hun verdeling over de verschillende bewoningskernen binnen de gemeente (met name voor Kedichem van belang) is representatief te achten.

De samenstelling naar beroepsgroepen van de huidige populatie is wel een andere geworden dan die in 1960. Duidelijk valt ook hierin de teruggang van de landbouw op. Het aantal boeren daalde in Arkel van 7% tot 4% en in Kedichem van 19% tot 13%. Landarbeiders komen onder de geënquêteerden bijna helemaal niet meer voor. Er zijn ook iets minder ongeschoolde arbeiders. Daarentegen zijn de lagere administratieve en technische beroepen meer vertegenwoordigd. De oude zelfstandige middenstand is wat in omvang afgenomen, terwijl de nieuwe (loontrekkende) middenstand juist wat toenam.

Herhaald is het onderzoek eveneens in die zin, dat aan de geënquêteerden in ieder geval dezelfde vragen gesteld zijn als bij het eerste onderzoek. Daarnaast echter zijn op een aantal punten aanvullende vragen gesteld; in het algemeen met de bedoeling om op de betreffende zaken, die sinds het eerste onderzoek van groter betekenis werden of sterker in de belangstelling kwamen te staan,

TABEL 1-BIS. Agrariciteit (procentuele cijfers).

	Arkel		Kedichem	
	enquête categorie	totaal*	enquête categorie	totaal*
boeren:	4,1	3,7	13,1	18,3
landarbeiders	–	–	1,9	1,7

* beroepsbevolking: schatting m.b.v. Landbouwtelling mei 1970 en Volkstelling 1971

TABEL 2-BIS. Kerkelijke gezindte (procentuele cijfers).

	Arkel		Kedichem	
	enquête categorie	totaal*	enquête categorie	totaal*
Ned. Hervormd	63,2	59,0	74,6	79,5
Rooms Katholiek	5,4	6,5	3,7	3,0
Geref. gezindten	5,7	5,5	7,4	2,0
Overige kerken	2,5	4,0	–	4,0
Onkerkelijk	22,9	25,0	13,0	11,5

* bevolking (Volkstelling 1971)

verder in te gaan. Bovendien zijn vooral aan het slot van de vragenlijst een aantal vragen opgenomen, die op recentelijk de aandacht trekkende verschijnselen betrekking hebben. In het geheel genomen zijn de aanvullende vragen bewust meer toekomstgeoriënteerd en gesteld vanuit een gezinsconcept, dat in de proloog tot deze studie al aangeduid werd en dat in het laatste hoofdstuk uitvoeriger behandeling krijgt.

Hieronder doen we nu eerst verslag van de resultaten die thans de beantwoording van de ook in 1960 gestelde vragen opleverde. In dit verslag wordt het stramien van de hoofdstukken 3, 4, en 5 van deel I gevolgd. De behandeling zal uiteraard sterk vergelijkend zijn. De rapportage is aanmerkelijk compacter gehouden dan in deel I. Het theoretisch kader hoeft thans niet meer zo uitvoerig geëxposeerd te worden als in het eerste verslag, terwijl de lezer die zich nader wil informeren omtrent de diverse vergelijkingspunten, de betreffende bladzijden uit de genoemde hoofdstukken van deel I zelf gemakkelijk kan terug vinden.

POSITIE VAN HET GEZIN: DE FAMILIE

Bij de bespreking van de positie van het gezin in 1960 werd reeds opgemerkt dat ook voor Arkel en Kedichem al gold, dat het huishouden een gezinshuishouden geworden was. Het reeds hoge percentage huishoudens waarbinnen geen andere personen (wel of niet verwanten) zijn opgenomen, steeg sindsdien nog met 6%. Als inwoning nog voorkomt – en dat gebeurt in de agrarische ge-

zinnen nog steeds wat vaker dan in de overige gezinnen – betreft het bijna altijd alleen een verweduwde ouder van één der echtgenoten. Hoe hoog de gezinsprivacy genoteerd is komen te staan blijkt vooral ook uit het afwijzende oordeel van de respondenten over deze inwoningssituatie. Dit oordeel was bij ruim 80% van de respondenten (zowel bij de boeren als de burgers) duidelijk nog wat negatiever dan in 1960. Veel minder dan toen werd thans verder de restrictie gemaakt, dat men een ouder (paar) wel in huis zou nemen als de omstandigheden daartoe noopten. Een dergelijke dwangsituatie zal tegenwoordig trouwens ook veel minder voorkomen door de toegenomen woongelegenheid in bejaardencentra voor deze categorie mensen. Over de inwoning van andere familieleden, ook van gehuwde kinderen, dacht men nog ongunstiger.

In het contactpatroon met de familie is enige verschuiving opgetreden. Het hebben van regelmatig contact met de ouders van het geënquêteerde echtpaar kwam iets minder voor, misschien ten gevolge van het meer en verder weg wonen van die ouder(s) in een bejaardencentrum. De contacten met broers en zusters waren echter bij ongeveer gelijk gebleven gezamenlijke aantallen broers en zusters van de echtgenoten niet minder intensief, terwijl het zelfs opvallend was, dat men eens zoveel als in 1960 verklaarde ook met verdere familieleden regelmatig contact te hebben. Wellicht speelt bij deze eerder wat toegenomen dan afgenomen contacten met de familie het verderop te bespreken verschijnsel van de grotere motorisering en het meerdere telefoonbezit een rol.

Het bovenstaande wil echter niet zeggen dat de gezinsindividualisering niet verder gegaan is. De wens om onafhankelijk te zijn van de familie is nog meer uitgesproken terwijl ook feitelijk de zelfstandigheid nog groter is geworden. In geval van moeilijkheden vond nu 89% van de gezinnen, dat men zich zelfstandig moest zien te redden, tegenover 72% in 1960. Opvallend was dat thans veel minder mensen met het feit geconfronteerd waren geweest dat zij hulp van familieleden moesten vragen of andere voorzieningen moesten treffen. In het kwart van de respondenten-gezinnen waar dit nodig was, bleek inderdaad de familie minder vaak in te springen dan voorheen en het beroep op de hulpverlening door organisaties aanzienlijk groter geworden te zijn. De Kedichemse boerengezinnen zijn in dit opzicht duidelijk het meest traditioneel gebleven. De helft van hen had wel eens een beroep moeten doen op hulp en had zich in al die gevallen tot familieleden of soms een buur gewend.

Het vragen van advies aan familieleden bij gewichtige beslissingen voor het gezin is kwantitatief even sterk verminderd als de opinie omtrent het vragen om hun hulp bij gezinsmoeilijkheden. Agrariërs blijven zich echter ook op dit punt wat traditioneler opstellen dan de andere respondenten; het zou kunnen zijn dat het bij hen vrij gauw om het al of niet opgeven van het agrarisch bedrijf gaat, wat een zwaarwegende zaak is waarbij de emotionele betrokkenheid, ook van de familieleden, vaak een rol zal spelen.

Op pag. 55 werd over (het recht op) bemoeiingen van familieleden met de opvoeding van de kinderen geconcludeerd, dat het moderne ideaal van zelfstandigheid en onafhankelijkheid ten opzichte van de familie bijna volledig benaderd werd. De op deze materie betrekking hebbende resultaten van de her-

haalde enquête bevestigen dit alleen maar. De percentages van hen, die familieleden recht op inmenging in de opvoeding ontzegden, bleven nagenoeg gelijk, terwijl de percentages van degenen bij wie dit ook feitelijk niet voorkwam nog zodanig opliepen, dat in tegenstelling tot 1960 nu niet meer gesproken hoeft te worden van een zeker achterblijven van de praktijk bij de norm.

Positie van het gezin: buren en kennissen

Omtrent de verzelfstandiging van het gezin ten opzichte van de buurt waarin het woont of de buren waartussen het leeft, valt te concluderen dat deze in het algemeen weer wat verder is toegenomen. Het traditionele 'buurten' bleek weliswaar beduidend meer voor te komen dan in 1960, maar aan deze uitkomst moet niet teveel waarde worden toegekend omdat aan de beschrijving ervan in 1972 – tekenend genoeg! – niet meer de vroegere vrij formele betekenis bleek te worden gehecht. Het gewone dagelijkse burencontact en -verkeer is juist wat minder van betekenis geworden. Het is overal met enige procenten teruggelopen. Bovendien is het áántal buren, waarmee geregeld contact bestaat, kleiner geworden: was dat eerder 3, thans is het 1 of 2. Weer is het beeld van Kedichem en van de agrariërs wat traditioneler dan dat van Arkel en van de burgers. Zoals bij de vroegere bespreking van de burenrelaties reeds werd gezegd is als indicatie voor de selectiviteit, die men bij gezinsindividualisering ten toon spreidt, het criterium van het meevieren van de verjaardagen van de buren toch niet zo veelzeggend. In dit verjaarsbezoek bleken zich sinds 1960 dan ook geen kwantitatieve verschillen van enige betekenis voorgedaan te hebben. Selectiviteit zal zich – zoals toen ook al gezegd – eerder uiten in het hebben van kennissen. Blijkt dat ook thans weer, en duidelijker dan toen? Het cijfermateriaal wees het op het eerste oog niet uit. In de percentages gezinnen, die meedeelden dat zij 'met bepaalde gezinnen in de omgeving veel omgingen' (aldus was de redactie van de vraag) zijn nagenoeg geen verschillen opgetreden. Het enige wat gezegd kan worden, is dat het gemiddeld aantal kennissen per gezin wat toenam voor die gezinnen die deze soort contacten hadden. Vooral die gezinnen daaronder, waarvan we mogen zeggen dat ze een kennissenkring (vijf en meer contacten) bezitten, zijn groter in aantal geworden. In 1960 kwam slechts een enkel gezin tot dit aantal kennissen, nu 20% in Arkel en 10% in Kedichem. Er moet echter op worden gewezen dat niet gevraagd is naar contacten met gezinnen van elders. Weer ten gevolge van de grotere motorisering is het dus mogelijk dat er toch een grotere selectiviteit in het gezellige verkeer is opgetreden dan uit de hier verzamelde gegevens naar voren kan komen. Verder bestaan er ook nu – vooral voor Arkel – enige aanwijzigingen dat zij die weinig bij de buren aanlopen, opgeven iets meer kennissen te hebben. Bij degenen, die de verjaardag van de buren meevieren, is dit verband niet zichtbaar.

Overigens komt uit het materiaal nog dit naar voren, dat er 'op zichzelf zijnde' gezinnen bestaan en 'contactbehoeftigen', zowel ten opzichte van buren als kennissen. Deze indeling blijkt echter geen verband te houden met traditionaliteits- dan wel moderniteitskenmerken.

Juist omdat de in 1972 geënquêteerden aanmerkelijk vaker dan de respondenten uit 1960 meedeelden hun kennissen op een andere wijze te hebben leren kennen dan via het beroep van de man of een jeugdvriendschap, is het interessant om te zien hoe het thans gesteld is met het informele contact tussen de sociale lagen in Arkel en Kedichem. Alvorens dit na te gaan is het nodig eerst een opmerking te maken over de sociale stratificatie in het algemeen in deze gemeenten sinds het houden van het eerste onderzoek. Gezien de sociaalstructurele veranderingen, beschreven in het volgende hoofdstuk, valt al te verwachten dat deze de sociale stratificatie niet onberoerd hebben gelaten.

TABEL 18-BIS. De geënquêteerden naar beroepscategorieën (procentuele cijfers).

beroepsgroep	Arkel		Kedichem	
	1960	1972	1960	1972
boeren	7	4	19	13
landarbeiders	3	–	4	2
ongeschoolde arbeiders	18	14	34	31
geschoolde arbeiders	31	31	18	17
lagere adm. en techn. beroepen	14	22	6	12
oude middenstand	12	11	13	12
nieuwe middenstand	13	15	6	11
hogere (academische) beroepen	2	4	–	2

Het cijferbeeld dat tabel 18–bis laat zien, wijst op een wat gewijzigde opbouw van de sociale gelaagdheid. De basis is iets smaller geworden en de middenlaag is duidelijk anders samengesteld. Datgene wat we de 'lower middle class' zouden kunnen noemen is in omvang toegenomen. Ook de bovenbouw is enigszins toegenomen en wel ten koste van het oude middenstratum van boeren en neringdoenden. In Kedichem heeft zich deze verandering wat sterker voorgedaan dan in Arkel, omdat in Kedichem de uittocht uit de landbouw meer voelbaar is geweest dan in Arkel.

Voorzover dat aan de hand van het beschikbare materiaal te beoordelen is, zijn er in het contactpatroon tussen de sociale lagen geen spectaculaire veranderingen gekomen. Wel valt op, dat een sterk teruggelopen boerencategorie zijn verbindingen nu veel sterker verspreid heeft, zowel naar beneden als meer zijwaarts naar de nieuwe middenstand. Voorts mag toch wel gezegd worden, dat mede door de toegenomen betekenis van de lower middle class er – zeker in het kleinere Kedichem – nu een breder convivium aanwezig is dan in 1960 zichtbaar was. Refererend aan de formulering van de conclusie op pag. 60 zouden we willen stellen dat van de daar genoemde twee grote sociale kringen de bovenste van aard veranderd is. Deze is minder agrarisch en minder 'oud' geworden, waardoor beide elkaar nu verder zijn gaan doordringen, ook in Kedichem.

Bespreken we als laatste aspect van de positie van het gezin die ten aanzien van de kerk. De reeds in het eerste hoofdstuk van dit deel geconstateerde sterk toegenomen onkerkelijkheid is ook in de enquête-populatie duidelijk waarneembaar. De percentages onkerkelijken zijn nu met 23% in Arkel en 13% in Kedichem twee en een half resp. tweemaal zo hoog als in 1960. Omdat de percentages van hen, die behoren tot de Rooms-Katholieke kerk, de diverse Gereformeerde en overige kerkgenootschappen in Kedichem nagenoeg gelijk zijn gebleven en in Arkel zelfs iets gestegen, betekent de toegenomen onkerkelijkheid vooral sterk verlies voor de Ned. Hervormde kerk, vanouds de volkskerk in deze gemeenten. Deze kerk heeft nominaal althans de agrariërs nog weten vast te houden. De geregistreerde onkerkelijkheid komt nl. alleen bij niet-agrariërs voor.

Sprekender echter nog dan de lidmaatschapscijfers, zijn die betreffende de participatie in het kerkelijk leven. Vergeleken met de populatie uit 1960 is het kerkbezoek in de huidige populatie sterk afgenomen. In de agrarische gezinnen is het trouwe kerkbezoek gehalveerd; het nooit of hoogstens bij een officiële gelegenheid ter kerke gaan is verdubbeld. De boerinnen zijn nog wel iets kerkser dan hun mannen, maar het verschil tussen hen is al vrij sterk aan het afnemen. Bijna verdwenen is dit verschil thans in de niet-agrarische gezinnen, waar het in 1960 al in mindere mate bestond. De daling van de kerksheid is overigens bij de burgers niet zo spectaculair als bij de boeren. Het teruglopen van het aantal trouwe kerkgangers evenals het oplopen van het getal dergenen, die nooit meer ter kerke gaan blijft onder de 10%, maar bedacht moet worden, dat de onkerksheid bij deze categorie vroeger al hoger was, zodat grote veranderingen naast de ook al aanwezige onkerkelijkheid niet zo gemakkelijk meer zullen voorkomen. Vergelijken we de beide gemeenten in hun geheel, dan blijkt Kedichem niet zoveel meer van Arkel te verschillen. Enigermate traditioneler is Kedichem, omdat de ontrouw in de kerkgang niet zo volledig is geworden. Een groter aantal mensen dan in Arkel gaat nog naar de kerk bij bepaalde gelegenheden. Ter aanduiding van de mate waarin kerkgang plaats vindt, zij als afsluiting van dit onderdeel globaal gezegd dat thans in ruim de helft van de geënquêteerde gezinnen de man nooit meer naar de kerk gaat en in bijna de helft de vrouw ook niet meer, terwijl min of meer trouwe kerkgang nog bestaat bij 1/5 van de Arkelse en 1/4 van de Kedichemse gezinnen. Deze laatsten zijn overigens voornamelijk in de buurtschappen Oosterwijk en Achterdijk geconcentreerd.

De mate van kerkgang vindt zijn pendant in het feit dat een ongeveer even groot aantal gezinnen min of meer regelmatig door de dominee (of de pastoor) wordt bezocht. Het pastorale bezoek is dus in vergelijking met 1960 zeer sterk afgenomen. De geestelijken concentreren zich thans kennelijk op de kernleden van hun kerkgenootschappen. De verzwakte kerkelijke binding komt ook tot uitdrukking in een afkalving van het catechisatiebezoek. Gepaard met de verzwakte of verbroken kerkelijke band gaat de teruggang van religieuze gewoon-

ten in het gezin, m.n. die van het traditionele tafelgebed. Het bijbellezen aan tafel na de maaltijd(en) dat toch alleen al bij de meer kerksen voorkwam, wordt niet in veel meer gevallen nagelaten, maar wordt wel duidelijk onregelmatiger.

De resultaten van de peiling naar de opinie omtrent de betekenis van kerkgang en geestelijkheid voor het eeuwig heil van de mens laat aan de gesignaleerde tendens tot losmaking van het gezin van het instituut kerk en onttrekking aan het beslag dat dit op het leven kon leggen geen twijfel bestaan. Tabel 20-bis, bevattende de vergelijking met de reeds eerder getoonde tabel 20 (op pag. 63) geeft dienaangaande de cijfers.

TABEL 20-BIS. Opinie omtrent de betekenis van kerk en geestelijke.

	a		b		c		d	
	1960	1972	1960	1972	1960	1972	1960	1972
Arkel agrariërs	21	15	22	13	21	38	16	15
Arkel niet-agrariërs	12	10	23	5	19	57	29	13
Kedichem agrariërs	42	21	25	21	21	36	–	2
Kedichem niet-agrariërs	26	15	16	13	29	47	11	12

a) zij die vinden dat men niet buiten dominee en kerkgang kan om in de hemel te komen
b) zij die daartoe dominee en kerkgang niet absoluut noodzakelijk maar toch passend achten
c) zij die menen dat het leiden van een goed leven daartoe veel belangrijker is
d) zij die het bestaan van een hemel ontkennen of in twijfel trekken, maar desondanks het leiden van een goed leven plicht achten.

Wij vestigen er tenslotte de aandacht op, vooruitlopende op in het vierde hoofdstuk te maken opmerkingen over secularisatie en eventuele nieuwe religiositeit, dat thans m.n. in Arkel minder mensen dan voorheen er behoefte aan hadden zich expliciet uit te spreken over het niet bestaan of in twijfel trekken van het bestaan van een hemel.

HUWELIJK EN GEZINSVORMING

Het recht op eigen partnerkeuze, ook als die keuze tegen de wens van de ouders in zou gaan, wordt in deze gemeenten de jonge mens thans nog meer toegekend dan in 1960, nl. nu door 2/3 van de boeren en 4/5 van de burgers. In het 'ideal-mate concept' komt de geloofsrichting nu veel minder sterk als belangrijkste element naar voren dan in het eerste onderzoek. Dit is niet verwonderlijk gezien de reeds geconstateerde aanzienlijke verzwakking van de kerkelijke binding. Bij alle categorieën staat nu 'flinkheid' het hoogst genoteerd, in ruim de helft van de gevallen bij de niet agrariërs en in bijna de helft van de gevallen bij de agrariërs. Gestegen in waardering is ook het kenmerk 'opleiding' dat nu door 15% van de respondenten als het belangrijkste wordt gezien. Het valt nog op, dat in tegenstelling tot 1960 in 1972 'liefde' spontaan bijna niet genoemd wordt.

Vergelijken we het tot stand komen van het contact tussen de partners bij de

huidige geënquêteerden met de wijze waarop de in 1960 ondervraagden elkaar leerden kennen, dan zien we dat ook hierin enige verschuiving is opgetreden. De traditionele ontmoetingsgelegenheden als ijsbaan, koninginnedagviering e.d. alsmede het elkaar van jongsaf kennen als buurt- en dorpsgenoot wijken iets voor andere ontmoetingswijzen als die via school of beroep en via besloten feestjes, maar de veranderingen zijn van weinig betekenis. De geografisch te localiseren huwelijksmarkt-straat bleek bij deze populatie nog even sterk in trek als die van ruim een decennium geleden.

Het als een uiting van moderniteit opgevatte ceremonieel bij de formele bevestiging van de partnerkeuze, t.w. het zich verloven en het houden van een receptie ter gelegenheid daarvan, alsook het recipiëren op de trouwdag, zomede het formeel aankondigen van verloving of huwelijk is meer 'in' dan in 1960, terwijl de traditionele grote bruiloft verder in onbruik is geraakt.

Hierboven (pag. 141) werd gesignaleerd dat er in het afgelopen decennium wel enige verruiming in het convivium van de standen is gekomen. Geldt dat ook voor het connubium? Het antwoord op deze vraag moet wat genuanceerd worden naar plaats. In Kedichem zijn de sociale sferen wat het huwen betreft zeker zo duidelijk gescheiden als in 1960, zo niet iets sterker. Arkel is de plaats waar het trouwen van mannen met vrouwen uit een sociale laag die de hunne niet (helemaal) is, gemakkelijker is geworden. We zien daar dat de – weinige – boeren en de oude middenstanders nu meer met arbeidersdochters getrouwd zijn of met dochters van vaders met een lager technisch of administratief beroep. Mannen met deze beroepen evengoed als mannen uit de nieuwe middenstand recruteerden hun huwelijkspartner ook vrij vaak uit het arbeidersmilieu. Dit wijst o.i. ook op een stuk eigen sociale stijging van deze mannen. Alleen de academici in Arkel blijken hun vrouw meer binnen de upper middle class gevonden te hebben dan voorheen.

Al met al menen we uit de vergelijking van het huwelijkscontacten -patroon toen en nu te mogen opmaken, dat de in deel I (op pag. 70) getrokken conclusie m.b.t. Arkel, nl. 'dat we in het patroon van de partnerkeuze bij vervaging van de oude grenzen een bredere middle class zien ontstaan' slechts bevestiging kreeg. Deze conclusie is globaal ook in overeenstemming te achten met de bevindingen van VAN TULDER, die de veranderingen in de sociale gelaagdheid en de ontwikkeling van het sociaal gemengd huwen tussen 1952 en 1970 voor Nederland als geheel heeft onderzocht[1].

HUWELIJKSLEEFTIJD

Aan de huwelijksleeftijd in ons land is door de sociologen na 1960 meer aandacht gegeven dan voordien. Een studie van HEEREN e.a. geeft een beeld van de laatste ontwikkelingen en zegt voorzichtig iets over de demografische, sociologische en sociaal-psychologische factoren, die van invloed geacht worden op de daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd[2]. De daling daarvan tussen 1950 en 1970 was voor de man van 30,1 jaar tot 26,3 jaar en voor de vrouw van

TABEL 24-BIS. Gemiddelde huwelijksleeftijd (in jaren)

	m		v	
	1960	1972	1960	1972
Arkel agrariërs	28,4	30,6	26,7	27,5
Arkel niet-agrariërs	26,7	26,9	24,6	23,9
Kedichem agrariërs	29,0	31,7	24,0	25,6
Kedichem niet-agrariërs	27,9	27,4	24,0	24,5

27,0 jaar tot 23,8 jaar, waarbij opgemerkt moet worden, dat sinds het midden der jaren '60 de daling steiler werd. Volgens FRIJLING[3] is de toegenomen urbanisatie een belangrijk sociologisch element in het factorencomplex dat deze daling veroorzaakt.

Kijken we naar tabel 24-bis, dan bevreemdt het op het eerste oog wel, dat de dan ook in Arkel en Kedichem te verwachten daling daar is uitgebleven. De oorzaak hiervan ligt echter aan de meetwijze. In de studie van HEEREN c.s. wordt gewerkt met gegevens van gesloten huwelijken, bij ons tweemaal met die van een populatie van bestaande huwelijken. Verschillen in de tijd zijn in het laatste geval niet zo spoedig waarneembaar. Daarenboven komen juist in de laatste populatie mogelijk nogal veel uitgestelde huwelijken voor, d.w.z. huwelijken die op wat oudere leeftijd gesloten zijn vanwege de oorlogsomstandigheden en de (woning) schaarste periode daarna.

Voorts noteren wij nog dat de verschillen in gemiddelde huwelijksleeftijd voor de vier 'gebruikelijke' categorieën respondenten zijn blijven bestaan. Deze constatering behoudt zijn gelding ook als rekening gehouden wordt met het verschijnsel van het gedwongen huwelijk. De leeftijdsverschuiving die al of niet gedwongen gehuwd zijn teweeg brengt, is van dezelfde grootte als die welke bij de vroegere onderzoekspopulatie ontstond. Wel verdient het vermelding dat het gedwongen huwelijk in de laatst geënquêteerde populatie aanzienlijk minder voorkwam dan in de eerste. Het percentage liep in Arkel terug van 30% tot 19% en in Kedichem van 47% tot 30%. De daling was in alle beroepsgroepen groot behalve in de nieuwe middenstand. Daar kwamen thans zelfs meer 'moetjes' voor dan in 1960. Arkel ligt met zijn percentage gedwongen bestaande huwelijken in 1972 iets boven het landelijk niveau dat KOOY en KEULS in hun statistisch-sociologisch onderzoek over het gedwongen huwelijk vonden voor de rond 1960 gesloten huwelijken[4]. Kedichem beantwoordt meer aan het niveau dat deze auteurs vonden voor de streek, waarin beide dorpen liggen.

HUWELIJKSVRUCHTBAARHEID

'Grote gezinnen vind je bijna niet meer'. 'De mensen nemen steeds minder kinderen'. Ziehier twee veel gehoorde uitspraken, waarvan we het waarheidsgehalte kunnen toetsen voor de onderzoeksgemeenten. Gedurende de door ons beschouwde periode zijn inderdaad veranderingen opgetreden die met deze

uitspraken in overeenstemming zijn. Het twee- en driekindergezin komt bij boeren en burgers in 1972 aanmerkelijk vaker voor dan in 1960 en het grote gezin, d.w.z. het gezin met 5 en meer kinderen, veel minder. Is nog steeds het boerengezin iets groter (met gemiddeld 0,2 kind) dan het burgergezin, verschillen tussen de gemeenten als geheel zijn in dit opzicht thans niet meer aan te wijzen. Wel blijken bij verder onderscheid naar beroepsgroepen de boerengezinnen mét die van de ongeschoolde arbeiders en de oude middenstanders iets groter te zijn dan die van wat de nieuwere middle class is genoemd.

Een specifiekere en zuiverder vergelijkingsmogelijkheid geeft de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid m.n. van de bestaande voltooide huwelijken toen en nu. Het gemiddelde kindertal daarvan is in Arkel met bijna 0,5 teruggelopen en in Kedichem zelfs met ruim 1. Het ligt nu in Arkel nog maar iets lager dan in Kedichem (resp. op 2,8 en 3,0). Voor een niveaubepaling van het gemiddeld kindertal in deze beide gemeenten zij nog vermeld, dat het huwelijksvruchtbaarheidscijfer voor *alle* in 1971 bestaande Nederlandse huwelijken lag op 2,6, een cijfer dat precies overeen kwam met dat voor Kedichem en nog 0,4 hoger was dan dat voor Arkel bij de laatste Volkstelling, die van 1971.

Vergelijking van het feitelijk bereikte kindertal met het als ideaal beschouwde, zoals in tabel 29-bis gedaan, laat zien dat er in tegenstelling tot 1960 nog maar heel weinig discrepantie bestaat tussen wens en practijk of tussen norm en feit in zake het kindertal. In de jongere, nog niet voltooide huwelijken in het meer verstedelijkte Arkel ligt het ideale aantal nog iets lager, maar is het ideaal geachte aantal nu al bereikt of overschreden. Het kost dus wel meer moeite om zo'n ideaal te verwezenlijken; vooral aan ongeschoolde arbeiders en oude middenstanders, naar blijkt uit het gedetailleerder materiaal.

De aangevoerde redenen bij de vraag naar het waarom van het door de respondenten als ideaal beschouwde kindertal liggen bij ruim de helft geheel of mede in het vlak van de opvoeding of het grootbrengen. Tegen de 20% noemt – samen met andere redenen – de gezondheidstoestand en/of de gebondenheid van de vrouw. Een kwart van de huidige geënquêteerden tegenover slechts een enkeling tijdens de vorige enquête wijst (o.a.) op de dreigende overbevolking. De agrariërs en de Kedichemers blijven hierin wat achter bij de burgers resp. de Arkelaars.

Ter afsluiting van dit onderdeel over huwelijk en gezinsvorming nog een opmerking over de huwelijksontbinding. De opvattingen betreffende echtscheiding zijn nog toleranter geworden dan zij al waren. Nu keurt nog slechts één boer en een handjevol burgers echtscheiding absoluut af. Als reden waarom

TABEL 29-BIS. Feitelijk bereikte en ideaal geachte gezinsgrootte (voltooide huwelijken).

	feitelijk kindertal		ideaal kindertal	
	1960	1972	1960	1972
Arkel agrariërs	4,5	2,8	3,6	2,7
Arkel niet-agrariërs	3,1	2,8	3,3	2,6
Kedichem agrariërs	4,3	3,0	3,2	3,2
Kedichem niet-agrariërs	4,0	3,0	4,0	2,7

men tot echtscheiding zou moeten overgaan werd thans door een grote meerderheid een algehele slechte verhouding tussen de echtgenoten opgegeven, en werden veel minder vaak dan in 1960 concrete misdragingen als dronkenschap, overspel e.d. genoemd.

GEZINS-STRUCTUUR: VERHOUDING MAN–VROUW

Een aanwijzing voor een verdere nivellering van het verschil in positie van man en vrouw is, dat het gezamenlijk beslissen over belangrijke gezinsuitgaven met nog weer 6% is toegenomen bij de burgers. Waar gezamenlijk beslissen niet voorkomt (in 1 op de 3 burger- en 1 op de 4 boerengezinnen) blijkt nu duidelijker dan bij de respondenten in 1960 dat de man in dat geval meer het beslissingsrecht toekomt. Ditmaal is echter nog iets verder doorgevraagd naar de wijze van het tot stand komen van de beslissing, waar die naar zeggen gezamenlijk genomen werd. Behalve bij de Kedichemse boeren, bleken in deze gevallen zowel voorstellen in als besluiten na het overleg omtrent een bepaalde zaak even vaak van de man als van de vrouw te komen. De interpretatie van het resultaat dat de mannen nu minder dan bij de vroeger geënquêteerden evenzeer als hun vrouw optreden als bestraffer van de kinderen is, dat ook dit wijst op een verzelfstandigde en gestegen positie van de vrouw in het huwelijk, omdat in de complementaire categorieën de straftoediening thans veel meer aan de vrouw overgelaten wordt. Zij heeft ook veel meer het alleenrecht gekregen op het bepalen van de hoogte van het zakgeld voor de kinderen.

Kenmerkend voor de veranderingen in de man-vrouw verhouding zijn ook de wijzigingen in de maatschappelijke positie van de gehuwde vrouw, die in belangrijke mate wordt geïndiceerd door de betaalde arbeid, die zij buitenshuis verricht. De veranderingen in de toestand met betrekking tot het werken van de gehuwde vrouw sinds 1960 zijn spectaculair te noemen. In de niet-agrarische gezinnen treffen we thans veel meer werkende gehuwde vrouwen aan. In Arkel thans in 30% van de gevallen tegen eerder 12%, in Kedichem 32% tegen eerder 13%. Zij zijn overigens in de kringen van de nieuwe middenstanders veel sterker vertegenwoordigd dan in het arbeidersmilieu. Verder valt te signaleren dat de arbeidsduur van de werkende gehuwde vrouw tegenwoordig langer is. Zij werkt meer hele en halve werkdagen in plaats van incidenteel een paar uur per dag of slechts enkele halve dagen per week. Verder blijkt de moeilijke arbeidssituatie op het boerenbedrijf tegenwoordig er ook hier toe te leiden dat de vrouw ingeschakeld wordt. In Arkel en in Kedichem werken nu bijna alle boerinnen mee, terwijl in 1960 dat slechts door 20% resp. 50% gedaan werd.

Een verschuiving in de man-vrouw verhouding, die een verandering in het rolverdrag van de man inhoudt, vormt de in tabel 31-bis getoonde mate van door hem gegeven huishoudelijke hulp.

Zelfs in de agrarische gezinnen, waar de man zo'n zware arbeidslast in het bedrijf heeft, blijkt de huishoudelijke hulp die hij biedt, behoorlijk te zijn toegenomen, vergeleken met de situatie in 1960. De toegenomen aantallen in

TABEL 31-BIS. Huishoudelijke hulp van de man.

	regelmatig		soms		nooit	
	1960	1972	1960	1972	1960	1972
Arkel agrariërs	5	8	21	30	74	62
Arkel niet-agrariërs	26	42	27	37	47	21
Kedichem agrariërs	–	7	8	28	92	64
Kedichem niet-agrariërs	10	31	36	40	54	29

agrarische kring halen echter nog niet die van de niet-agrarische gezinnen. De Arkelse mannen blijven in hun huishoudelijke activiteiten nog wel iets boven de Kedichemse uitsteken, zoals valt te zien.

GEZINSSTRUCTUUR: VERHOUDING OUDERS-KINDEREN

Als indicatie voor de verhouding tussen ouders en hun jongere kinderen gebruikten we op pag. 87 de soort straf, die aan deze kinderen werd toegediend en de gewoonte hun zakgeld te geven. In wijze van bestraffing is niet zoveel verandering gekomen. De boeren straffen hun kinderen niet meer zoveel lijfelijk, maar toch nog wel meer dan de burgers. Aan een zekere zelfstandigheid en eigen beslissingsruimte voor het kind, die het krijgt door zelf over enig geld te beschikken, hechtten de huidige respondenten kennelijk veel meer waarde dan zij, die in 1960 geinterviewd werden. Zakgeld werd nl. aan hun schoolgaande kinderen gegeven door 90 % van de Arkelse en 60 % van de Kedichemse gezinnen, tegenover 50 % resp. 25 % in 1960; de boeren zijn ook wat dit betreft nog steeds wat traditioneler ingesteld dan de burgers. Tegenover de oudere, reeds verdienende kinderen werd ook een moderner houding aangenomen dan in 1960 het geval was. Thuis afgeven van hun verdiensten behoefden nu nog maar weinig van deze werkende jongeren te doen. Het geven van kostgeld als aandeel van de huishoudkas, dat in 1960 nogal veel voorkwam, m.n. in Kedichem, is ook minder gebruikelijk geworden. In één op de drie gezinnen kan het verdienende kind nu zijn loon voor zichzelf behouden.

Ook bij de thans geënquêteerde populatie is er nog sprake van een grotere beroepscontinuïteit in Kedichem dan in Arkel. Wel is er vergeleken met 1960 in Kedichem meer beweging ontstaan, maar dat geldt ook voor Arkel. In deze laatste gemeente zien we nu nog duidelijker de in 1960 reeds opgemerkte sociale stijging van zoons van ongeschoolde en geschoolde arbeiders. In Kedichem valt die nog alleen voor zoons van geschoolde arbeiders aan te wijzen. De tijdens de eerst gehouden enquête geconstateerde op- en neerwaartse intergeneratie-mobiliteit van de oude middenstanders in Arkel c.q.-continuïteit in Kedichem was ook de tweede keer aanwezig.

Beroepsverandering en sociale stijging uiten zich ook in het opleidingsniveau. Het niveau dat de mannen thans bereikt hebben, is zeker hoger dan dat in 1960. In Arkel komt dit, doordat men thans na de lager school – ook in plaats van

cursussen - verder dagonderwijs, vooral technisch dagonderwijs, heeft genoten. De betere scholing in Kedichem is juist toe te schrijven aan het meer gevolgd hebben van cursussen. Het bezoek aan het algemeen vormend vervolgonderwijs na het basisonderwijs, vaak met aansluitend hoger (beroeps)onderwijs, is in beide gemeenten flink toegenomen, maar Arkel steekt weer boven Kedichem uit.

De vrouwen hebben nog steeds minder opleiding gehad dan de mannen, maar er bestaat een goed zichtbare inhaaltendens. Om de orde van grootte aan te geven: Had in 1960 één van de vier of vijf vrouwen meer dan lagere school, nu heeft in Arkel 2/3 en in Kedichem de helft voortgezet onderwijs ontvangen. Deze voortgezette opleiding betekende voor hen nog wel vaak, maar niet meer altijd (m.n. in Arkel niet) de huishoudschool.

We kunnen niet zeggen dat het meerdere onderwijs dat de huidige respondenten in vergelijking met de eerdere hebben genoten, tot uitdrukking kwam in hun houding tegenover het doorleren van kinderen, zoals die uit het antwoord op een desbetreffende vraag viel op te maken. Maar dat kan ook nauwelijks, omdat op een enkeling na in 1960 al zo positief over dit verder leren werd gedacht. Wel kan echter - weer aan de hand van de vergelijking van het opleidingsniveau van de vader met dat van zijn oudste zoon en/of dochter - vastgesteld worden, dat het ideaal ook in de practijk werd gebracht, ten aanzien van dochters in beide plaatsen nu ook beduidend meer dan in 1960. De reeds gememoreerde inhaaltendens in de opleiding van vrouwen werkt dus verder door. Met betrekking tot de zoons is er thans sprake van een zekere inhaaltendens van Kedichem ten opzichte van Arkel. In Arkel zelf zit er sinds 1960 niet zoveel beweging meer in de verhoging van het opleidingsniveau van de zoons vergeleken met dat van hun vaders, behalve bij zoons van vaders met een lagere vakopleiding. Hier begint zich al het verschijnsel van de afname van het opleidingsverschil tussen ouders en kinderen te manifesteren waarop tegen het eind van pag. 95 gedoeld werd.

De weg naar het algemeen vormend middelbaar onderwijs werd - althans door de oudere kinderen van de ondervraagde populatie in 1972 - nog niet zo gemakkelijk gevonden. Zal dat voor de jongere kinderen anders wezen? Het overleg tussen ouders en kinderen i.z. het door de laatsten te kiezen beroep c.q. de te volgen opleiding is wel meer toegenomen, meer nog in Arkel en bij de burgers dan in Kedichem en bij de agrariërs. Bij laatstgenoemden bestaat naar onze indruk wat meer gelatenheid en steun op de autoriteit van een onderwijzer of testbureau. Maar ook dit overleg zal pas tot het vaker volgen van een hogere opleidingsvorm kunnen leiden wanneer de ouders de noodzaak tot het volgen van de langere weg via het algemeen vormend onderwijs gaan beseffen, of wanneer hun dat duidelijk gemaakt wordt.

GEZINSFUNCTIES: DE ECONOMISCHE FUNCTIE

De gedeeltelijke zelfvoorziening met voedsel door het telen van producten voor eigen consumptie, die in 1960 zeker niet te veronachtzamen was, is sinds-

dien sterk in betekenis afgenomen. Thans bewerkt 65% van de burgers in Arkel en 30% van hen in Kedichem *geen* tuinland meer; in 1960 kwamen deze categorieën nog maar tot 37% en 14%. Het houden van kleinvee voor consumptief gebruik kwam bij hen ook een stuk minder voor. Dit werd in Arkel door 91% en in Kedichem door 71% *niet* meer gedaan. Ook de agrariërs zelf kopen nu veel meer, ja eens zoveel als in 1960, vlees en andere dierlijke producten in plaats van deze te betrekken van de eigen (klein)veestapel.

Voorraadvorming van eigen-teeltproducten komt dientengevolge tegenwoordig minder voor, maar ook die van gekochte aardappels, groenten en fruit is afgenomen. Vooral bij de niet-agrariërs is het telkens kopen van kleine hoeveelheden aanzienlijk toegenomen.

De eetgewoonten hebben zich sinds 1960 sterk gewijzigd. Het eten van vreemde gerechten is bij de boeren toegenomen van een enkeling toentertijd tot twee van de drie in 1972 in Arkel en tot de helft in Kedichem. Het 'chinezen' e.d. is bij de burgers door een stijging van 50% tot 81% in Arkel en van 40% tot 79% in Kedichem inderdaad 'ingeburgerd' te noemen.

Wat de invoering van apparatuur in de huishouding betreft kunnen we zeggen, dat de wasmachine en de stofzuiger nu in de volle zin des woords gemeengoed zijn geworden en dat de electrische koffiemolen thans in driekwart van de gezinnen te vinden is. In plaats van de nu niet meer zo relevante vraag naar warmwaterinstallaties is er in de tweede enquête een vraag opgenomen naar het bezit van pas ná 1960 opgekomen huishoudelijke apparaten als de mixer, de koelkast en de vaatwasmachine. De beide eersten waren in de burgergezinnen in meerderheid aanwezig, de koelkast zelfs bij ruim 90%. In de boerengezinnen kwamen ze echter in veel mindere mate voor, nl. bij zo'n 40%. De – dure – vaatwasmachine was nog niet erg doorgedrongen. Eén boerengezin en 14 andere waren tot aanschaffing daarvan overgegaan.

In de koopgewoonten traden alleen wat betreft Kedichem veranderingen op. Voor het kopen van kleding en meubels gingen de Kedichemers thans ook (wel) meer naar de grote steden Utrecht, Rotterdam en Dordrecht, dusdanig dat er tussen de beide onderzoeksgemeenten in dit opzicht geen verschil meer bestond. Wat de houding inzake financiering betrof, bleef het mentale verzet tegen het kopen op afbetaling van luxe artikelen bijna algemeen, terwijl de minderheid die tegenover het afbetalingsstelsel voor nuttige artikelen een zekere welwillendheid betoonde, nu in vergelijking met 1960 zelfs nog danig geslonken is.

Annex aan de economische functie is de beschermende functie, die zich op een moderne wijze uit in de dekking tegen diverse risico's, door middel van het afsluiten van verzekeringen. Nu zijn er niet veel wijzigingen gekomen in het verzekeringspakket, wanneer de huidige respondenten vergeleken worden met degenen uit 1960. Alleen de WA-verzekering is thans ook bijna algemeen geworden. Verder was men nu ook onder de boeren bijna unaniem in zijn gunstige oordeel over het bestaan van het stelsel van sociale voorzieningen en verzekeringen.

In de recreatieve sfeer zijn diverse veranderingen aan te wijzen. De participatie van de mannen in het verenigingsleven is iets toegenomen (de activiteiten in sportclubs zijn hiervoor verantwoordelijk). De deelname van vrouwen aan het verenigingsleven is aanzienlijk groter geworden. Deze ligt nu op hetzelfde niveau als die van de mannen. De toename bij de vrouwen komt vooral voor rekening van de Bond van Plattelandsvrouwen, die tegenwoordig ook heel wat niet-agrarische vrouwen trekt.

De passieve recreatie in de vorm van het bezoek aan uitvoeringen ter plaatse is teruggelopen van driekwart tot de helft van de respondenten; het bijwonen van voorstellingen buiten de woonplaats (d.w.z. meest van beroepsgezelschappen) in Gorcum, Leerdam en soms verder weg, daalde van ruwweg 60% tot 40%. Deze achteruitgang zal voor een belangrijk deel toegeschreven moeten worden aan de concurrentie van de TV, want die was nu in bijna ieder gezin aanwezig.

De opinie over de ontspanningsgelegenheid ter plaatse was in 1972 veel ongunstiger dan in 1960. De percentages ontevredenen hierover zijn ongeveer verdubbeld: wederom 'kankerde' men niet in het algemeen, maar uitte men in de meeste gevallen zeer concrete klachten als gebrek aan voldoende of geschikte ruimte, gebrek aan een zwembad e.d. De agrariërs verdroegen de situatie overigens nog iets beter dan de burgers.

In de leesgewoonten is niet zoveel verandering gekomen. Alleen de boeren komen er – begrijpelijk – niet erg meer aan toe. Binnen de categorie lezers is wel het aantal regelmatige boekenlezers wat toegenomen. Heeft ook thans elk gezin een krant, opmerkenswaard is dat er een kleine toename van het lezen van de (landelijke) dagbladen te constateren viel en een geringe afname van het lezen van alleen een (minder veelvuldig verschijnend) streekblad. Ook het aantal abonnementen op de damesbladen is iets teruggelopen, evenals het opvolgen van adviezen en raadgevingen daarin door de vele overgebleven lezeressen. Welke invloed de TV op het licht veranderde leespatroon heeft gehad, valt moeilijk precies vast te stellen. Wel kunnen we zeggen dat de gevonden veranderingen goed passen in het geïncorporeerd zijn van het TV kijken in het gezin. Zoals boven al gezegd was de TV thans in bijna alle gezinnen aanwezig en werd er over het algemeen vrij intensief naar gekeken.

Voor de (openlucht)recreatie en de vakantie is de vervoersmogelijkheid waarover men beschikt van belang. De bromfiets had in 1960 al een belangrijke plaats in de gezinnen veroverd. De categorie die toen het meest achterbleef, t.w. de Arkelse niet-agrariërs, is nu bijgetrokken. Thans zijn er globaal genomen in de helft van de gezinnen één of meer brommers aanwezig; bij de boeren zijn zij nog iets vaker aan te treffen dan bij de burgers. De motorisering van het gezin is zeer sterk toegenomen. Het is de opmars van de auto geweest die deze heeft bewerkstelligd, want motoren en scooters werden in 1972 nauwelijks aangetroffen. In de hierboven telkens gehanteerde vier vergelijkingscategorieën is nu in twee van de drie gezinnen minstens één auto aanwezig, dat is ruw genomen een verviervoudiging ten opzichte van 1960. Naar beroepsgroep variëren

de percentages autobezittende gezinnen van 40% en 50% bij de on- en geschoolde arbeiders tot 90% en 100% bij de nieuwe middenstand en de hogere beroepen. Onder deze laatste twee groepen zijn ook voornamelijk de 'two-car-families' te vinden. Bij 'two-car-families', die ca. 8% van de totale populatie uitmaken, zijn hier overigens inbegrepen die gezinnen waarin een oudere thuis wonende zoon of dochter de eigenaar van de auto was.

Bezien we tenslotte de vakantiebesteding zelf. In het patroon daarvan zijn ook heel wat veranderingen gekomen. Het aantal mensen dat in het geheel niet met vakentie ging is ongeveer hetzelfde gebleven. Het vormt bij de agrariërs nog ruim de helft en bij de overigen 1/5 van de populatie. Maar áls men gaat, neemt men het er ook meer van dan in 1960. De percentages van degenen, die naar het buitenland gaan zijn in alle categorieën verdrievoudigd (van 7% tot 21%) terwijl ook de modern te achten wijze van vakantie houden in een betaalde verblijfsaccommodatie in eigen land nogal toegenomen is, dit dus ten koste van het traditionelere dagjes uitgaan en het logeren bij familie of kennissen.

De in het algemeen toch al geringere verschillen tussen beide gemeenten in 1960 wat betreft de recreatieve functie van het gezin, zijn in 1972 nog verder vervaagd.

Samenvatting

Aan het eind gekomen van de beschrijvend analyserende weergave van de resultaten van de tweede enquête, telkens onder referentie aan die van de eerste enquête, kan een voorlopige balans van de bevindingen opgemaakt worden. Ten principale is dan vast te stellen, dat de veranderingen, die zich sinds 1960 in het gezinsleven in Arkel en Kedichem hebben voorgedaan, een voortzetting betekenen van de ontwikkeling, die bij het eerste onderzoek werd geconstateerd, nl. dat naarmate de samenleving op het platteland meer verstedelijkt, de gezinnen aldaar steeds meer de trekken gaan vertonen van het stedelijke gezin, zoals dat ideaal-typisch geschetst werd. Met het verder verstedelijken en onder invloed geraken van de stedelijke levenswijze ten gevolge van communicatie- en transportverbeteringen valt op bijna ieder onderzocht aspect en kenmerk van het gezinsleven én in alle vier onderscheiden categorieën respondenten een verdere voortschrijding in de richting van de moderne pool van het continuum traditioneel-modern waar te nemen. Ook ten opzichte van een aspect als de positie van het gezin, waarop in 1960 de moderne pool al dicht genaderd werd, blijken de uitingen van moderniteit zich nog geprononceerder voor te kunnen doen.

In overeenstemming met het in de basishypothese op pag. 17 gestelde is eveneens, dat er nog steeds in allerlei kenmerken van het gezinsleven graduele verschillen blijven bestaan tussen Arkel en Kedichem, evenals tussen burgers en boeren. Deze verschillen zijn bij de laatste tweedeling vaak nog markanter dan bij de eerste. Wel doet zich bij de Kedichemers resp. de agrariërs een inhaaltendens voor. Deze inhaaltendens blijft niet beperkt tot een enkel aspect van het gezinsleven, maar is op diverse punten aan te wijzen. Zij is zichtbaar

bij het convivium, bij de onkerksheid, bij de gezinsgrootte, bij het opleidingsniveau, bij de vervoersmiddelen, dus bij een verscheidenheid van facetten. Een uitspraak over de vraag welke van de beide factoren 'localiteit' of 'agrariciteit' nu het zwaarst weegt in zijn invloed op het gezin zullen we moeten uitstellen tot na de diepergaande analyse in hoofdstuk 3. Wat nog wel vermelding verdient in het geheel van veranderingen sinds 1960 is het feit, dat er in 1972 minder discrepantie bestaat tussen de antwoorden op de vragen naar opinies en houdingen en die naar feitelijke handelingen en gedragingen. Het elkaar meer naderen van ideaal en practijk kwam op een breed front van gezinsverschijnselen voor, eigenlijk bij al die hoofdaspecten van het gezin en de onderdelen daarvan, waarvoor in de samenvatting van het eerste onderzoek nog een afstand werd geconstateerd.

Met betrekking tot de hoofdaspecten van het gezinstype mag nog aangetekend worden dat de positie van het gezin ten opzichte van de relevant geachte maatschappelijke instituties, die het omgeven, dermate verzelfstandigd is, dat er in dit opzicht eigenlijk overal van modern zijn gesproken kan worden. Positie is dus een aspect van het gezin waarvan de continuum-kenmerken weinig onderscheid meer tussen de respondenten opleveren. Bij het aspect 'huwelijk en gezinsvorming' valt het meest op de mate waarin steeds meer de sexualiteit in menselijke regie genomen wordt, om een uitdrukking van KOOY te bezigen. Wat de gezinsstructuur aangaat is het van belang te wijzen op de duidelijk waargenomen verzelfstandiging van de positie van de vrouw in het huwelijk. Ook in maatschappelijk opzicht komt deze iets meer in beweging. Met zelfstandigheid van de jongere generatie, althans een duidelijker gerichtheid daarop, is ook de ontwikkeling in de verhouding tussen ouders en kinderen in dit decennium het best te karakteriseren. In het complex van gezinsfuncties trekt de aandacht, dat sommige functies of onderdelen van functies sterk aan verandering onderhevig zijn geweest gedurende het laatste decennium. We wijzen op de sterke reductie van de productieve functie die gepaard ging met een toename in betekenis van de consumptieve functie. Hoewel het – behalve misschien in de recreatieve functie – verder niet zo sterk tot uiting komt, is het niettemin onze indruk dat door de motorisering en door de communicatiemedia als televisie en telefoon via de gezinsfuncties als het ware 'onderhuids' meer veranderingen in het gezinsleven zijn ontstaan dan aan de 'oppervlakte' in een survey onderzoek als dit waarneembaar zijn. Bij het noemen van deze media en middelen moet nog bedacht worden, dat de meeste in de verschillende beroepsgroepen in gedifferentieerde mate voorkomen. Dit geeft ons aanleiding tenslotte nog te wijzen op de sociale stratificatie die op meerdere plaatsen in de analyse genoemd is als een ook werkzame factor in het teweegbrengen van veranderingen in het gezinsleven. Voorlopig moet met het noemen van mogelijke specifiekere factoren in het proces van gezinsverandering of – modernisering aan het eind van dit hoofdstuk volstaan worden. In een volgend hoofdstuk zullen we trachten op deze en dergelijke factoren en hun onderlinge krachtsverhouding meer greep te krijgen door de beloofde nadere en verdiepte analyse.

3. EEN NADERE ANALYSE VAN DE GEZINSVERANDERINGEN

MET HET OPNIEUW GESTELDE PROBLEEM NAAR DE LITERATUUR

Op het punt aangekomen, waar een nadere bezinning op datgene wat het onderzoek tot nu toe heeft opgeleverd op zijn plaats is, eist naar ons gevoel één ervaring al direct de aandacht op en wel deze: de bij de herhaling van het onderzoek verkregen resultaten zijn wel plausibel, ook in het licht van het eerste onderzoek en op grond van de gehanteerde theorie, maar toch blijft er een gevoel van onbevredigdheid over. Na de schets van alles wat er in de 'roaring sixties' is gebeurd op het terrein van sex, huwelijk en gezin, zou men van de beschreven veranderingen van het gezinsleven in Arkel en Kedichem zeer wel kunnen zeggen: Is dat nu alles? Hebben wij er dan wel een goed zicht op gekregen? De in de proloog opgesomde veranderingen in het genoemde decennium moeten toch volgens de gebezigde theorie veel duidelijker terug te vinden zijn? De vraag is: Waar ligt het aan, als dit niet zo het geval is? Als vanzelf brengt dit ons bij de aanpak en de methodiek van het onderzoek. Zitten daarin mogelijk problematischer plekken dan aanvankelijk gemeend?

Nu is in het voorafgaande al herhaaldelijk opgemerkt, dat de wijze waarop de invloed van de maatschappij op de traditionaliteit dan wel moderniteit van het gezin werd geoperationaliseerd, nl. via het begrip 'verstedelijking' of nog scherper 'urbanisatiegraad' eigenlijk te globaal was. In feite hebben andere categorieën in de descriptieve analyse al mede een rol gespeeld, zoals het al of niet boer zijn en soms zelfs al een zekere beroepshiërarchie.

Minder dringen zich in eerste instantie de moeilijkheden op met betrekking tot datgene, wat als de afhankelijke variable werd beschouwd, t.w. de gezins-traditionaliteit dan wel -moderniteit. Hier rijst het probleem m.n. door het herhalen van het onderzoek. Het is tweeledig van aard: a. ten eerste doet zich de vraag voor of het door ons geoperationaliseerde begrip 'gezin' wel een coherent iets is, of het op een samenhangend geheel van elementen betrekking heeft; b. daarnaast moeten we ons afvragen hoe 'vast' het begrip modern eigenlijk is. Aan de vraag onder a. gesteld kunnen we op zichzelf wel aandacht schenken in dit hoofdstuk. Ten aanzien van de vraag onder b. genoemd zitten we met de complicatie van de factor of het element 'tijd', een complicatie die overigens ook in de problematiek van de als onafhankelijk geponeerde variabele 'urbanisatiegraad' een rol speelt. De termen modernisering en urbanisatie, zelf uitdrukkingen van een proces, wijzen daar al op. Wat is eigenlijk de betekenis van de tijd in dit dubbelproject, dat juist aan het tijdsverschil zijn karakter ontleent. Pregnant geformuleerd is voor ons de vraag deze: Is de tijd een factor of een dimensie, een vraag, die wellicht filosofisch is, maar voor ons uit methodologisch oogpunt in verband met het leggen van causale relaties van eminent belang. Een antwoord op deze laatste vraag zal in dit hoofdstuk gegeven (moeten)

worden; de consequenties ervan voor de als onafhankelijk gepostuleerde variabele(n) worden tegelijkertijd mee in beschouwing genomen, maar de behandeling van de consequenties voor de – ingewikkelder – materie van de moderniteit als afhankelijk gedachte variabele zullen we grotendeels moeten uitstellen tot het volgende hoofdstuk. Enig vóórwerk zal echter in dit hoofdstuk vanwege de logische verbondenheid van begrippen of concepten niettemin nodig blijken.

De eerste taak die wij ons stellen is om te zien welke informatie en welk inzicht de literatuur ons aangaande de opgekomen vragen kan verschaffen. Mede aan de hand daarvan zullen we vervolgens trachten de reeds uitgevoerde analyse te verfijnen en te vervolledigen. De literatuur is selectief onderzocht, dat wil zeggen vanuit de behoefte aan meer duidelijkheid in en greep op de theoretisch-methodologische aspecten van het onderzoek, zoals het tot nu toe verricht werd. In dit opzicht kunnen de volgende literatuurcategorieën als relevant aangemerkt worden:

1. de direct aan ons project gelieerde parallel-onderzoeking in West-Duitsland en één in Zuid-Afrika; voorts een in Engeland uitgevoerd onderzoeksproject in twee plattelandsplaatsen, dat zonder speciaal gezinsgericht te zijn toch een analoge opzet heeft als ons project; terwijl vanwege zijn bijzondere opzet één bepaalde, Franse, gemeentestudie hier nog aan wordt toegevoegd.
2. die publicaties, welke zich m.n. bezig houden met het gezinsleven in sociale verandering, waarbij we ons nog beperken tot diegene, die voor de theorievorming van betekenis leken te zijn. We steunen hier sterk op één bepaald Amerikaans werk, maar vinden een nuttige aanvulling in enige recente studies op het Europese gezins-toneel.
3. een aantal publicaties, dat zich expliciet richt op de betekenis die aan de sociologische (standaard)variabelen toegekend moet worden. Onder deze rubriek rangschikken we ook de haast beruchte 'rural-urban continuum' discussie.
4. enkele van de recentere geschriften van theoretisch-methodologische aard. Daaronder raadplegen we vooral werk, dat zich bezig houdt met de verhouding tussen of het grensgebied van theorie, methodiek en statistiek.

LITERATUURCATEGORIE 1: ANALOGE ONDERZOEKINGEN

Omdat VAN DEENEN en VALTMANN in hun West Duitse studie van dezelfde hypothesen en toetsingswijze uitgingen als wij, valt er uit hun werk niet veel andere informatie te verkrijgen over de variabelen en begrippen[1]. Van belang is nog wel, dat zij *in hun rapportage* nog sterker dan wij het al of niet agrarisch beroep beklemtonen als belangrijke factor, waarbij ook al gauw de term 'Schichtenspezifisch' wordt gebruikt om waargenomen verschillen in bepaalde gezinsaspecten (als b.v. grootte) aan te duiden. Zeer algemene omschrijvingen van de onafhankelijke variabele als 'verschiedene Soziale Strukturprinzipien und Verhaltensnormen' of 'unterschiedliche Wirkkräfte der Stadt oder des Landes

in Struktur und Verhaltensweisen' waarbij sprake is van 'Sogwirkung der städtisch-industriellen Ballung', worden in feite al snel geoperationaliseerd als 'berufliche Differenzierung'. Wat de afhankelijke variabele betreft, zijn – waarschijnlijk ten gevolge van het verrichten van het onderzoek zelf – VAN DEENEN en VALTMANN wat meer inductief tot gezinstype-vorming overgegaan. In plaats van het moderne gezin als door ons getypeerd, hetgeen zij o.i. teveel als 'isolierte Kleinfamilie in der Städtische-industriellen Gesellschaft' afschilderen, onderscheiden zij als Leitbild (dat lijkt bij hen te betekenen: Extreme Erscheinungsform) een 'direkt-lineare mehr-generative Familie', die zij positief waarderen omdat deze beter in de maatschappelijke context geïntegreerd zou zijn dan de 'isolierte Kleinfamilie'. Zij zeggen echter dat wat zij typen noemen geen 'Typen im Sinne eines logischen Ordnungsbegriffes sind', daarmee iets verder suggerend dat er geen dwingende samenhang tussen de aspecten of dimensies van het door ons gevormde soort type hoeft te bestaan. Overigens zijn wij van mening dat de Duitse auteurs – vanuit hun situatie misschien begrijpelijk – toch 'die lineare mehrgenerative Familie' teveel geidealiseerd hebben. Wij vinden voor onze opvatting steun bij KOOY, die in een samenvattende bespreking van de verschillende onderzoeken van dit vroege trans- nationale gezinssciologische project voorzichtig opmerkt: 'One can only speculate, but there are some sound reasons to believe that the direct-linear multi-generational family is only a transitional stage in a process towards full nuclear individualisation'[2].

In vergelijking met het eerste Nederlandse en het Duitse heeft het Zuid-Afrikaanse onderzoek, dat in 1964 plaats vond, in twee richtingen een uitbreiding gekregen. Enerzijds is er meer diversiteit gebracht in locale maatschappelijke situaties op het rural-urban continuum, doordat de Zuid-Afrikaanse onderzoeker VAN DE MERWE behalve twee plattelandsmilieus ook twee stedelijke milieus heeft bestudeerd, zodat hier nu ook de beide pooltypen zuiverder aanwezig waren[3]. De beide nagenoeg volledig agrarische onderzoeksgebieden zijn echter in verschillende mate ontsloten en hebben ook een 'verskil in sosioeconomische status'. De beide stedelijke milieus zijn wijken van Pretoria. Zij verschillen eveneens naar sociaal-economisch niveau c.q. stand: de ene is een villa-achtige middle-class buitenwijk, de andere is duidelijk een (blanke) arbeiderswijk. (Het onderzoek is op alle plaatsen alleen onder de Afrikaans sprekende blanke bevolking gehouden).

Uitbreiding kreeg het Zuid-Afrikaanse project anderzijds omdat er – door KOOY – in één van de plattelandsgebieden van onderzoek, t.w. het in Z.O. Transvaal gelegen Ermelo, vooral ook een historische studie van het gezin in zijn maatschappelijke omgeving gemaakt is[4]. KOOY heeft bij het traceren van het gezinsleven in het verleden vast kunnen stellen dat ondanks de eigenheid van de situatie waarin zich het Zuid-Afrikaanse Boerengezin bevond, de 'Europese' kenmerken van het traditionele gezinstype ook daar een eeuw geleden uitgesproken aanwezig waren. Sindsdien echter zijn de gezinnen in Ermelo dusdanig gewijzigd dat zij op vergelijkbare punten zeker zo dicht tot de moderne pool zijn genaderd als de plattelandsgezinnen die wij in Arkel en Kedichem

onderzochten en zijn zij daar soms al wat dichterbij dan laatstgenoemde gezinnen.

De bevindingen van VAN DE MERWE, berustend op een groter aantal qua maatschappelijke context verschillende milieus, zijn wel verrassend in die zin, dat in verschillende opzichten (zoals b.v. keuze van de huwelijkspartner en houding tegenover echtscheiding) grotere verschillen in moderniteit optreden wanneer de onderzoeksgebieden naar sociaal-economisch niveau gegroepeerd worden dan naar hun mate van landelijkheid dan wel stedelijkheid, en wel aldus dat in een omgeving met hoger sociaal-economisch peil de gezinnen moderner zijn. 'Konsekwente' verschillen – om een waarschijnlijk theoretisch bedoelde term van VAN DE MERWE te bezigen – tussen stads- en plattelandsgezinnen treden meestal niet op. De slot-passage van VAN DE MERWE's studie, waarin even gewezen wordt op het verschil dat er bestaat tussen het ideaal-typische moderne gezin en het stedelijke gezin wijst o.i. impliciet op de noodzaak van een verdere doordenking van de afhankelijke variabele.

De Engelse studie – RADFORDS' 'The New Villagers'[5] – is verricht in twee kleine dorpen, Martley en Kempsey, in de omgeving van de stad Worcester, die zelf weer binnen het bereik van de conurbatie Birmingham ligt. Deze dorpen waren in eerste instantie geselecteerd op grond van hun verschillende bevolkingsgroei en -samenstelling, maar bleken ook verder typische verschillen te vertonen, waarop wij het begrip verschil in urbanisatiegraad zouden toepassen. Martley, het meer traditionele dorp (met bijna 1000 inwoners, nog 12% van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw en wat meer geïsoleerd gelegen) en het modernere Kempsey, (met 1700 inwoners, zonder agrarische bevolkingsgroep en beter ontsloten) komen gezien deze typering, wel overeen met Arkel en Kedichem.

Het ging in deze studie overigens niet zozeer om de bestudering van het gezinsleven als wel om de sociaal-structurele veranderingen, die beide plaatselijke gemeenschappen ondergingen ten gevolge van wat door RADFORD genoemd wordt: 'an overall trend' in Engeland, t.w. de trek van de middle-class bevolking uit de stedelijke centra naar die plattelandsgebieden, waarvandaan men nog dagelijks naar zijn werk kan pendelen. Hiermee raken we tegelijk de specifieke variabele die in dit onderzoek centraal stond, nl. de autochthoniteit dan wel allochthoniteit van de bewoners. De onderzoekers werkten met contrastgroepen van nieuwkomers en langdurig gevestigden, waarbij de eersten in Martley 28% van de bevolking vormden tegen 40% in Kempsey.

De uiteindelijke indruk, die we overhouden na kennisname van de wat onoverzichtelijke rapportage van dit nogal haperend verlopen onderzoek is, dat zeker wat enige meer op het gezinsleven betrekking hebbende aangelegenheden betreft, de autochthoniteit/allochthoniteit contrastering een werkzame variabele betekende. Tegelijk echter komt daarbij de vraag op of de 'besmetting' van deze variable met die, welke als sociaal-economische status (verder S.E.S. te noemen) aangeduid kan worden, dit niet meegebracht kan hebben. Het zou eveneens mogelijk kunnen zijn dat het leeftijdsverschil van de gezinshoofden (dat ook een duidelijke correlatie lijkt te vertonen met het al dan niet allochthoon zijn)

daarvoor mede verantwoordelijk was. Een verdere theoretische complicatie komt overigens in deze situatie nog naar voren, waar vastgesteld werd, dat de nieuwkomers lang niet altijd als vreemdelingen aangemerkt moeten worden, aangezien velen onder hen te beschouwen waren als 'essentially *local* newcomers with Worcester roots'.[6]

Als laatste in deze categorie van publicaties voeren we de studie op van de Franse gemeente Plodémet door MORIN[7]. De reden van het beschouwen van juist deze éne community-study is, dat hierin bewust een extreem geval wordt beschreven en geanalyseerd, nl. een locale gemeenschap in het uiterste Westen van Bretagne en daarmee van Frankrijk, dat wil zeggen zover mogelijk weg van de stedelijk-industriële maatschappij, en voorts, dat de studie zeer uitvoerig, langdurig (nl. vijf jaar, van 1960–1965) en multi-disciplinair is geweest. In ons verband is deze studie alleen al van veel betekenis, omdat zij een aspect raakt, wat in onze studie en in die van VAN DEENEN en VALTMANN zowel als die van van VAN DE MERWE niet of slechts zeer indirect aan de orde kon komen, nl. de belevingskant oftewel het sociaal-psychologische klimaat van het gezinsleven en het locale maatschappelijke milieu. Het dagelijks participerende onderzoek, het houden van veel zogenaamd indirecte interviews en het scheppen van situaties die voor de bevolking (m.n. voor de jongeren) een uitdaging schiepen, zorgden hiervoor. Opvallend is hoe sterk toch in het psycho-culturele vlak moderniteit als houding en moderne aspiraties zelfs in dit zo geïsoleerd lijkende milieu aanwezig leken. Wat de specifieke variabelen, die dit veroorzaken betreft, valt uit het – semiliteraire, maar daardoor wel meeslepende – verslag van MORIN op te maken dat de vlucht die het modern-technisch denken er genomen heeft zijn take-off vindt in bepaalde groeperingen, waaronder in het bijzonder op vrouwen en jongeren wordt gewezen. Opmerking verdient nog dat bij MORIN het begrip moderniteit zelf ambigu blijft. Het wordt niet duidelijk of hij bedoelt, dat bepaalde verschijnselen de moderniteit veroorzaken dan wel zelf uitmaken. In een kortere weergave van doel, opzet en resultaten van zijn onderzoek komt deze ambiguïteit b.v. tot uitdrukking in een formulering als: 'Ce changement, nous avons voulu le saisir dans sa materialité objective pour mieux pénétrer dans la conscience et le sentiment du changement et pour mieux pénétrer dans les changements de la conscience et du sentiment. Nous avons cherché à considerer la production, l'utilisation, la consommation d'objets comme indicateurs, tests, *autant que* comme déterminants des changements de mentalité.[8]

LITERATUURCATEGORIE 2: HET GEZINSLEVEN IN SOCIALE VERANDERING

Het is goed om bij dit soort theoretisch-methodologische moeilijkheden over te stappen naar de tweede literatuurcategorie, die van het gezin in het algemeen in sociale veranderingen. Degene, die zich vanuit theoretisch-methodologisch oogpunt sterk met de onderhavige materie heeft beziggehouden, is vooral J. N. EDWARDS geweest. Wij maken hier gebruik van zijn publicatie 'The Family & Change', een door hem verzamelde en van een in- en uitleiding

voorziene bundel van nogal bekendheid gekregen hebbende en zelfs enkele befaamde Amerikaanse artikelen over het veranderende gezin[9]. Hij maakt in de review-achtige gedeelten van het boek een aantal voor ons zeer terzake doende opmerkingen. Een zeer fundamentele is al direct dat het de vraag is of het gezin in de context van veranderende verhoudingen in de maatschappij wel altijd als de afhankelijke variabele gezien moet worden. Zijns inziens is de studie van het gezin in zijn rol als 'change-agent', waar zeker aanwijzingen voor zijn, teveel verwaarloosd. Onduidelijkheid constateert hij verder door de verschillende niveaus waarop en eenheden waarbinnen het gezin geanalyseerd wordt. Sommige onderzoekers werken op een zeer globaal niveau en met ruime kaders, terwijl anderen met concretere variabelen werken en zich met specifieke gezinsaspecten of -verschijnselen bezighouden. In het eerste deel van het boek, dat handelt over industrialisatie, urbanisatie en het gezin, wijst EDWARDS erop dat eigenlijk alle drie deze begrippen als variabelen veel te vaag en te weinig specifiek zijn gebruikt in het verrichte empirisch geheten onderzoek, met als gevolg dat de onderzoeksresultaten tegenstrijdig (kunnen) zijn. Verder signaleert hij dat uit de onderzoekswaarnemingen wel samenhangen blijken, maar dat daarmee nog geen oorzaak-gevolg relaties zijn aangetoond (wij zouden daaraan willen toevoegen: omdat de verbindingen tussen de concepten zo moeilijk liggen of zo poly-interpretabel zijn). Als zodanig helpt deze conclusie ons niet veel verder, maar geeft wel stof tot nadenken. In het deel waar hij het onderzoek met specifieke variabelen bespreekt, merkt Edwards bij diverse auteurs wel een convergentie op, in die zin dat voor hen veel gezinsveranderingen, die gaande zijn, zich bewegen in de richting van de verwezenlijking van het democratisch gezinstype. Op die plaats zegt hij over de onafhankelijke variabelen die hierop inwerken minder, maar uit zijn samenvatting komt naar voren dat 'social class' nogal eens differentiërend werkt. In zijn epiloog, die hij bewust richt op het geven van een aantal suggesties ten behoeve van verder onderzoek, dat gezinsveranderingen theoretisch verklaren wil, waarschuwt EDWARDS nog eens tegen het gebruik van te algemene concepten als 'het gezin' en tegen determinisme en 'uni-directionality'. Hij onderstreept nogmaals de betekenis van de S.E.S.-variabele en – belangrijk! – stelt zich op het standpunt (onder referentie aan MOORE) dat tijd op zichzelf geen verandering bewerkstelligt maar dat dit gebeurt door wat er in door de mens gespecificeerde tijdsintervallen plaatsvindt, soms onder diens perceptie zelf daarvan. Zijn aanbeveling tenslotte voor onderzoek, dat een zekere pretentie tot predictie heeft, om het tijdsinterval waarbinnen men de veranderingen bestudeert duidelijk te specificeren, lijkt een wegwijzer naar een bekende weg, maar blijkt toch vaak nog ter harte te moeten worden genomen.

Als recente overzichten over de situatie van het plattelandsgezin en die van het stadsgezin in het algemeen in West-Europa zijn vooral enige Duitse publicaties van belang[10]. PLANCK geeft zo'n overzicht voor het eerste. Het blijkt daaruit, dat PLANCK – zich gesteund voelend door KÖNIG, die ook de causale werking van industrialisatie en urbanisatie betwijfelt – enigszins vasthoudt aan de eigen kenmerken, die het gezin ten plattelande zou vertonen. Hij hanteert in zijn schets

prestige en succes gerealiseerd worden. Gemeten aan beroep, opleiding en inkomen zowel als aan geuite gevoelens van vervreemding en anomie (die operationeel gedefinieerd werden) tracht SCANZONI via de instrumentele/expressieve rolverdeling tussen man en vrouw in het huwelijk (de 'goede' vervulling van welke rollen hij volgens de 'exchange theory' beschouwt) de 'sociaal economic opportunity structure' te relateren aan huwelijkscohesie en vanwege het centraal staan van het echtpaar ook aan het ruimere gezinsfunctioneren. Voor ons doel is op het ogenblik het vaststellen van SCANZONI's aandacht voor de S.E.S.-variabele voldoende. Wij zullen nog aanleiding vinden later op SCANZONI's theorievorming, ook zijn verdere theorievorming in een tweede werk, terug te komen, mede omdat zijn bijdragen conceptueel goed uitgewerkt zijn en zij ook beleidsrelevant zijn.

LITERATUURCATEGORIE 3: SOCIOLOGISCHE STANDAARDVARIABELEN

Overgaande tot de derde literatuurcategorie, steunen we in hoofdzaak op twee Engelse publicaties die er speciaal op gericht zijn, de betekenis van een aantal geselecteerde onafhankelijke variabelen voor het menselijk gedrag in het licht te stellen. Dit zijn ten eerste een door BARKER gebundelde artikelenserie uit 'New Society": 'A Sociological Portrait,' en vervolgens een in het kader van een census-werkgroep van de British Sociological Association tot stand gekomen rapport met aanbevelingen van de hand van GITTUS: 'Key Variables in Social Research' geheten[14]. In het bijzonder met betrekking tot de rural-urban continuum-discussie zullen we echter ook nog enkele andere stemmen laten meespreken.

We beginnen de bespreking van deze litertuur door aan te sluiten bij de hierboven al ruimschoots de aandacht gekregen hebbende variabele 'class', om daarmee de behandeling van deze variabele dan ook áf te sluiten. Zowel BARKER in zijn introductie als PAHL in zijn concluderend hoofdstuk van 'A Sociological Portrait' argumenteren waarom zij 'class' als zodanig geen variabele achten. De eerste is van mening dat class een te vaag koepelbegrip is, waarvan zinniger de componenten inkomen, beroep en opleiding op zichzelf kunnen worden beschouwd in hun werkzaamheid, waarbij hij het – zoals hij zelf zegt – aan de lezer-onderzoeker overlaat of deze de onderscheiden componenten wil samenvoegen. PAHL is van oordeel dat de (culturele) betekenis-lading van deze variabele te vaag en te ambivalent is en stelt voorts dat 'class' meer een product van sociale ongelijkwaardigheid is dan een bron ervan. Hij wil er daarmee tevens op wijzen, dat class als variabele niet descriptief genoeg is en eigenlijk niet indicatief bij gebruik als operationele variabele. Deze opvatting is wel wat bevreemdend, gezien het feit dat PAHL in een vroegere studie juist het classconcept als onafhankelijk variabele sterk op de voorgrond plaatste in zijn betekenis voor veranderende structuren van locale gemeenschappen[15].

Voorlopig houden wij het na dit overzicht toch op het toekennen van veel betekenis aan een 'synthetische' factor 'S.E.S. of 'class' zoals die door PEARLIN

en door SCANZONI wordt opgevat, ook omdat andere bijdragen aan de bundels van BARKER en van GITTUS, handelend over specifiekere variabelen die in dezelfde sfeer liggen (nl. die over inkomen, opleiding en beroep) geen aanleiding geven op deze opvatting veel correctie toe te passen: inkomen alleen preciseert niet genoeg waarvoor het staat, opleiding lijkt andere variabelen vooral te versterken, terwijl van beroep juist weer gezegd wordt, dat het een efficiënte of 'compacte' indicator is voor een aantal kenmerken als levensstandaard, persoonlijke situatie, levensstijl – ook die van het gezin – waarmee we weer raken aan de moeilijkheid van het onderscheid tussen onafhankelijke en afhanlijke variabelen, dat verderop nog uitvoeriger ter sprake komt.

Zetten we ons vervolgens aan de literatuur met betrekking tot de ook door ons al van een vraagteken voorziene eigen betekenis van de factor urbanisatiegraad, of beter 'localiteit', dan blijkt dat er hierover al zeer veel gezegd en geschreven is. De discussie wordt op twee niveaus gevoerd. Op een algemeen vlak gaat het om de betekenis van de ruimte als element dat invloed uitoefent op het menselijk gedrag (de ecologische factor); specifieker bestaat er de reeds langlopende discussie over het rural-urban continuum. Het lijkt ons het meest juist, om in ons geval de bespreking te beginnen met het vermelden van enkele inzichten die uit de rural-urban discussie te winnen zijn. Dat is hierom van belang, dat daarmee direct aansluiting gekregen wordt op het globale theoretische raamwerk van ons eigen (eerste) onderzoek. Een sleutelpublicatie in deze discussie vormt o.i. GANS' artikel 'Urbanism and Suburbanism as Ways of Life', waarvan de ondertitel 'A Re-evaluation of Definitions' ons de aard van zijn bijdrage aldra onthult[16]. GANS begint zijn op de Amerikaanse situatie afgestemde, maar ruimer gelding hebbende betoog met een hem thans mogelijke evaluatie van de oorsprong van het debat, die ligt bij WIRTHS klassieke uit 1938 stammende artikel 'Urbanism as a Way of Life'[17]. Het denken van WIRTH over stad en platteland, dat duidelijk op de nog oudere Gemeinschaft-Gesellschaft dichotomie van TÖNNIES stoelde, bleef nog lang leidraad voor anderen en werd pas in de jaren '50, toen een aantal na-oorlogse ontwikkelingen in het stedelijk leven in de U.S.A. zich manifesteerden, aangevochten. WIRTH stelde – in de samenvatting van GANS – dat 'number, density, and heterogenity created a social structure in which primary-group relationships were inevitably replaced by secondary contacts that were impersonal, segmental, superficial, and often predatory in nature. As a result, the city-dweller became anonymous, isolated, secular, relativistic, rational, and sophisticated. In order to function in the urban society, he was forced to combine with others to organize corporations, voluntary associations, representative forms of government, and the impersonal mass media of communications. These replaced the primary groups and the integrated way of life found in rural and other pre-industrial settlements'[18].

Een groot aantal empirische onderzoekingen, die door GANS worden aangehaald, wees uit dat WIRTHS weergave van het stedelijk leven veel te simplistisch was en ook principiële correcties behoefde. Wat WIRTH signaleerde was slechts zeer ten dele waar en wat hij constateerde vond veel meer zijn oorzaak in 'residential instability' dan in 'number, density and heterogenity'. Door zijn

aandacht niet alleen te richten op de binnenstad maar ook op de buitenwijken en villacomplexen (suburbs) kan GANS concluderen dat zeker in de beide laatste milieus een veel stabieler levenswijze bestaat dan WIRTH van de stad meende, waarbij hij aantekent dat economische voorwaarden, culturele karakteristieken, gezinscyclus waarin de bewoners verkeren en migratiefrequentie de levenswijze en het gedrag veel bevredigender verklaren dan de drie door WIRTH genoemde factoren. Fysieke verschillen tussen stad en buitenwijk hebben daarbij weinig of geen betekenis meer. De zaak theoretisch-methodologisch stellend zegt GANS dat de concepten 'rural en 'urban' descriptieve kenmerken zijn (evenals WIRTHS drie factoren) die op zichzelf geen sociale verschijnselen verklaren of althans dat zeer onvoldoende doen. Dit soort ecologische concepten is te beschouwen als hulzen, die min of meer stringente condities aanduiden voor het menselijk kiezen en handelen, dat mede omgevingsgeoriënteerd is. Menselijk keuzegedrag en menselijke behoeften moeten echter allereerst begrepen worden in termen van kenmerken van de betrokken mensen zelf. Daarom wijst ook GANS terug naar de ook z.i. belangrijke variabelen als 'class' en leeftijd. Hij schuift als het ware het 'ecologisch' moment naar een secundaire plaats. Het wordt pas relevant in geval menselijk gebruik of belang erop inspeelt, zoals b.v. bij grondgebruik en bij huisvesting. Hoe gecompliceerd de materie is, blijkt wanneer we vervolgens GANS horen zeggen dat deze menselijke of sociale karakteristieken geen causale verklaring voor het gedrag bieden, maar slechts aanwijzingen vormen voor sociaal-culturele roldefinities, keuzen e.d. Causale analyse moet de onderzoeker volgens GANS terug brengen tot het ruimere sociaal-economische en politieke systeem dat uiteindelijk de rollen, de keuzen en de 'opportunities' bepaalt. Aldus komt de verhouding onafhankelijk-afhankelijk met betrekking tot de variabelen echter wel op losse schroeven te staan. GANS geeft in dit verband enkele voorbeelden van concrete onderzoekingen – overigens zonder dat hij ze als bewijs voor zijn stelling aanvoert – waarin urbanisatie geïndiceerd wordt aan gezinskenmerken!

De rurale pool van het continuum komt bij GANS vanwege diens benadering niet zo naar voren. Door verschillende Europese auteurs wordt deze echter wel duidelijk in de beschouwing betrokken. In een publicatie van LIJFERING die ook de rural-urban discussie samenvat en evalueert[19] komt daarbij tevens aan de orde het voor onze thematiek van veel belang geachte vraagstuk of het rural-urban continuum behalve een ruimtelijke ook een historische categorie is, of het een tijdsdimensie heeft, waarin zich sociale veranderingen afspelen. LIJFERING signaleert terecht een nogal eens gemaakte conceptuele fout, die veel verwarring in de discussie brengt – zoals b.v. in die tussen PAHL en LUPRI –[20] nl. dat men in naam gelijkluidende, maar in feite verschillende concepten hanteert om dezelfde (soort) verschijnselen te ordenen en te verklaren. Uit de balans, die LIJFERING van de discussie opmaakt, valt naar onze mening methodologisch de lering te trekken, dat er, om te beginnen, een momentane vergelijking gemaakt moet worden met betrekking tot kenmerken van groepen, die volgens een territoriaal criterium onderscheiden worden, waarbij een continuum als hulpconstructie goede diensten kan bewijzen, maar dan een continuum

van nederzettingen als sociale systemen. In verband met de bespreking van onze onderzoeksopzet, i.c. de bepaling van de onafhankelijke variabelen, onderstrepen wij het 'om te beginnen' nog eens. Vooral déze conclusie van LIJFERING's balans moet echter ter harte worden genomen: 'Het is denkbaar dat processen van sociale verandering zich voltrekken langs lijnen die samenvallen met één der genoemde typologieën. Hiermee introduceert men evenwel een geheel ander probleemcomplex, dat niet direct verband behoeft te houden met de beschrijvende indelingen waarover hiervoor werd gesproken'[21]. Een tijdsverschil – zoals bij ons tussen 1960 en 1972 – kan hoogstens wijzigingen in de kenmerken van de maatschappelijke context op dat territorium aantonen. Dat is overigens belangrijk genoeg, omdat slechts zó (dat wil zeggen door meermaals te vergelijken) gedemonstreerd kan worden dat bepaalde variabelen *in* de maatschappelijke context verdwijnen (of verzwakt werken) en andere toegevoegd moeten worden. Bij de laatste valt bv. te denken aan PAHL's oriëntatie-niveaus (locaal versus nationaal), ETZIONI's subcollectivities, DE HOOG's sociale grondvlakken e.d.[22].

Het aandacht vestigen op deze elementen is een geschikt punt om de hierboven algemener genoemde bijdragen tot de discussie over 'locality' als sociologische variabele bij de bespreking te betrekken, want juist op dit punt sluit althans de opvatting van CHISHOLM in 'A Sociological Portrait' goed aan[23]. Ook hij wijst voor het stedelijk woonmilieu WIRTHs these af, deelt wel GANS opvattingen, maar hecht ook waarde aan de toenemende betekenis van oriëntatie- en referentiekaders, (die hij met het ontlenen van de termen aan WEBSTER) vertaalt als 'personal mobility, better communication without geographical propinquity'. In 'Key Variables in Social Research' wordt de onafhankelijke variabele 'location' door FILKIN en WEIR aan de hand van een groot aantal community-studies geïnventariseerd op zijn kenmerken[24]. Beroep en demografische samenstelling van de bevolking komen daarin weer vaak voor en worden als belangrijk aangemerkt. Verder onderscheiden deze beide auteurs als een aspect van deze variabele een 'relational networkstructure', hetgeen overeenkomt met een communicatie -of relatiepatroon van families, buren en kennissen. Dit laatste is door ons beschouwd – wij brengen het nog eens in herinnering – als een element van de áfhankelijke variabele. FILKIN en WEIR zeggen overigens wel dat deze communicatiepatronen een weerspiegeling van de door auto- en telefoonbezit gegeven mogelijkheden zijn. Tenslotte halen zij de (subjectieve) perceptie van de 'locatie' en de identificatie ermee naar voren, die een eigen invloed zouden uitoefenen, hoewel de laatste door sommigen ook wel als een aspect van traditionaliteit in de zin van houding gezien wordt. Dit soort onduidelijkheden doet de auteurs concluderen dat het werk in het nagaan wat nu eigenlijk de betekenis van de 'locality' variabele is, zich nog in de verkennende fase bevindt.

Wellicht is het nuttig in dit verband te wijzen op een niet in de bijdrage van FILKIN en WEIR besproken, hoewel toch in Engeland verrichte studie van ELIAS en SCOTSON 'The Established and the Outsiders'[25], waarin uitvoerig wordt aangetoond dat in twee ongeveer gelijke sociaal-ceonomische en sociaal-

geografische situaties toch een verschil makende variabele aanwezig was, die bestaat uit een historisch gegroeide en subjectief beleefde configuratie van de bevolking in een bepaalde woon-ecologische setting. ELIAS en SCOTSON spreken daarbij over de betekenis van het sociologisch 'old' zijn: 'gezeten zijn' is een goede Nederlandse vertaling van dit begrip. Het voorstel dat FILKIN en WEIR tegen het eind van hun artikel formuleren, komt erop neer, dat zij de factor ruimte splitsen in of terug brengen tot – in hun termen – 'resource-allocation, accessibility, communications and symbolisation'. De eerste drie komen nauw overeen met wat wij onder S.E.S. en relatief isolement verstaan, terwijl de laatste een synoniem is voor de door ELIAS en SCOTSON omschreven variabele.

Ter bespreking resteren nog twee variabelen uit de categorie van de algemene literatuur betreffende sociologische variabelen. Het zijn variabelen, die wat losser staan van de boven behandelde, maar voor ons toch van betekenis lijken, nl. godsdienst en leeftijd.

Over godsdienst als een tot nu toe belangrijk gebleken cultuur- of zingevingselement ook voor het sociaal-wereldlijke gedrag is veel gezegd en geschreven, ook vanwege het wijdverbreide verschijnsel van de secularisatie en de invloed daarvan op allerlei sectoren van het menselijk (samen)leven. De godsdienstsocioloog ROBERTSON noemt in 'A Sociological Portrait' deze variabele 'fuzzy'[26]: 'Ook deze alweer', kunnen we wel verzuchten. Geldt de wazigheid vooral wat godsdienstigheid vóórstelt (hoe deze als afhankelijke variabele is te indiceren), ten aanzien van godsdienst als onafhankelijke variabele – hetgeen ook een zienswijze is – lijkt de indicatie misschien wat lichter te vallen door daarvoor kenmerken als kerkgenootschapstype en -toebehoren en participatie in het godsdienstig en/of kerkelijk leven te nemen, waarbij overigens nog onderscheid in betekenis te maken valt tussen feitelijke sociale interacties op godsdienstige grondslag en het culturele waardenelement, waarop het godsdienstig gedrag sociologisch gesproken georiënteerd is.

Uit de wijze waarop KRAUSZ deze variabele behandelt in 'Key Variables in Social Research' blijkt, dat hij veel waarde hecht aan de genoemde participatie bij het hanteren van godsdienst als explanans[27]. Wij sluiten ons straks bij de verdere analyse van ons eigen materiaal bij deze opvatting aan, mede omdat er uit een klein deel-onderzoek in ons project, dat in het bijzonder op het godsdienstig leven gericht was, dezelfde indruk van de betekenis die participatie heeft, verkregen werd[28]. Het is niet doenlijk hier de veelomvattende en gecompliceerde problematiek te bespreken, die aan het begrip secularisatie vastzit. In het kader van onze thematiek volstaan we met te zeggen dat de toenemende mate van non-participatie en niet meer gericht zijn op specifieke godsdienstige inhouden operationeel als secularisatie aangemerkt worden. Daarbij hebben we het er nog moeilijk mee om vast te stellen of we deze in onze conceptualisering tot een onafhankelijke dan wel afhankelijke variabele moeten rekenen, zeker wanneer we bv. een zo helder en degelijk over urbanisering en modernisering schrijvende auteur als GERMANI zien poneren dat deze begrippen eigenlijk dezelfde inhoud als secularisatie hebben, een inhoud die hij dan nog eens overbrengt in termen van sociologische processen als sociale differentiatie, institu-

tionalisering en interinstitutionele wisselwerking[29].

Tenslotte is er nog een variabele te beschouwen, die in de algemene gezinssociologische literatuur veel aandacht heeft gekregen en die zelfs aanleiding is geworden tot het ontwerpen van een heel conceptueel kader ter bestudering van gezinsverschijnselen, nl. de leeftijd. In dit 'conceptual framework', de gezinsfasen-benadering genoemd, richt men zich op de specifieke verschijnselen en kenmerken, die het gezin (of het huwelijk) vertoont in de verschillende perioden die het in zijn ontwikkelingsgang doorloopt[30]. Eigenlijk gaat het daarin om de gezinsleeftijd en niet direct om de leeftijd van de individuen, die in dat gezin leven, hoewel uiteraard die gezinsleeftijd doorgaans nauw gekoppeld is aan de leeftijd van de gezinsstichters oftewel de huwelijkspartners. Voor ons is deze laatste het meest van belang als onafhankelijke variabele die gezinsverschijnselen differentieel beïnvloeden kan. Wij hebben daarbij vooral op het oog de betekenis die aan een bepaalde biologische leeftijd van de echtgenoten gegeven moet worden. Het is deze 'social meaning of age' die ook voor b.v. gedragingen in politicis als stemmen van veel belang leek. In de politieke sociologie is aan dit vraagstuk veel aandacht besteed. ABRAMS vermeldt hierover het een en ander in zijn bijdrage tot de bundel 'A Sociological Portrait'[31]. Een bepaalde conclusie uit de bevindingen van onderzoek in de politieke sociologie lijkt ook voor onze materie zeer de moeite waard. Als aanvulling op of liever in plaats van de bekende vaak als vanzelfsprekend aangenomen eigenschap dat jong progressief betekent en oud(er) zijn conservatieve houding impliceert, is de notie ontstaan dat een zelfde 'personal time' (individuele leeftijd) in verbinding met 'social time' (de tijdsomstandigheden in de zin van de maatschappelijke situatie) mensen uit een aantal jaren of lichtingen tot een generatie vormt, deze mensen als het ware sociaal kleurt of stempelt, iets wat m.n. gebeurt in die socialisatieperiode van deze mensen, die met puberteit en adolescentie aangeduid wordt. Om ABRAMS te citeren: 'Crucial here is not how old you are, *but when you were young*.' Juist de generatie die in kritische fasen van de geschiedenis van een samenleving groot wordt, draagt bij uitstek een bepaald éénmaal verkregen generatiestempel in latere levensfasen mee.

Het indelen van bestaande leeftijdsklassen in op vrij vage sociaal-psychologische kenmerken gevormde generatietypen is echter een hachelijke zaak, en een moeilijker zaak dan de complicatie die nog rijst bij huwelijks- en gezinsverschijnselen omdat daar rekening gehouden moet worden met de leeftijd van *twee* huwelijkspartners, want gemiddeld genomen blijven de leeftijden van beiden wel binnen zo'n zelfde generatie in sociologische zin. Nog moeilijker wordt het wanneer ook nog de eigen definitie van individuele mensen, wat behoren tot een generatie betreft, in aanmerking blijkt te moeten worden genomen als relevant voor hun gedrag. Wij zullen bij onze voortgezette analyse niet verder kunnen gaan dan te proberen iets van de 'algemene' generatie-notie mee te laten spelen.

Voor een afdoend antwoord op de hierboven aan de orde gestelde vragen met betrekking tot de opstelling en werking van de variabelen zouden we uitvoerig te rade moeten gaan bij de 'officiële' sociologische theorie en methodiek als gespecialiseerd onderdeel van het vak. Dit zou ons echter veel te ver voeren. Wij zullen ons moeten beperken. Deze beperking wordt hierin gezocht, dat we ons voor de voornaamste vragen met betrekking tot de begripsvorming wenden tot enige auteurs, die zich in enkele recente geschriften ten doel stellen wat directer voor het feitelijke sociologische onderzoek te onzent behulpzaam te zijn, t.w. BOESJES-HOMMES en SWANBORN[32].

Beiden maken onderscheid tussen twee typen van onderzoek, die in ons verband relevant zijn, nl. in descriptief en theoretisch-verklarend onderzoek. Beiden ook houden zich uitvoerig bezig met het vertalen van theoretische termen en begrippen in de taal van het concrete, empirische onderzoek en de problemen die daarbij rijzen. Zoveel wordt dan bij hen wel duidelijk ten aanzien van het theoretisch-verklarend onderzoek – waar wij ons in hun typologie ook aan gewaagd hebben – dat de onderzoeker zelf, intuïtief, vermoedend, volgens subjectieve ervaring of interesse bezig zijnde, voor zijn geval al aan theorievorming doet. Zijn theoretische constructa (gedachtenconstructies, door mensen ontworpen om utilitaire redenen) zijn stukken betekenisverlening, die als definiëring ontstaan en m.n. op het niveau van abstracte relatering (oorzakelijke verklaring) erg 'open' en 'instabiel' zijn. De onderzoeker heeft op dit soort conceptualisering het volste recht, kan in wezen ook niet anders, maar is daarin niet volledig vrij. Er zijn wel plausibele redenen te noemen die zijn vrijheid inperken, eigenlijk zijn dat 'de regels van het onderzoeksspel' om tot intersubjectief bedoelde inzichtelijkheid te komen. Zo vestigt SWANBORN er de aandacht op, dat er een ordening van te onderscheiden variabelen bestaat, of mogelijk is, op een continuum, dat z.i. het beste primair-secundair kan heten: het is een rangschikking van onderlinge beïnvloedingswijzen (richting en kracht) van verschillend te classificeren of te typeren variabelen, waarbij het zin heeft enkele niveau's te onderkennen. De invloeds*richting* is vooral tussen variabelen op verschillend niveau niet zo vrij vaststelbaar. In de algemene causaliteitsketen, die dit continuum eigenlijk voorstelt wordt de 'ligging' van een variabele in feite bepaald door de volgorde in de tijd waarop hij (voor het individu) ten opzichte van andere relevant geachte variabelen optreedt en door de statistische variantie in andere relevant geachte variabelen, die hij weet te binden.

Bij het maken van verklarende modellen in het begrips- en theorievormend onderzoek moet met deze inzichten wel rekening gehouden worden. Voor ons geval doen we er goed aan te letten op het feit, dat vaak als achtergrondsvariabelen aangeduide variabelen als sexe, leeftijd, urbanisatiegraad, kerkelijke gezindte, sociaal-economische status e.d. – waarmee wij ook nogal werken – vanwege de zojuist genoemde argumenten op één niveau dichtbij de primaire pool van dit continuum gedacht worden, terwijl een houdings- en gedragspatroon als gezinstraditionaliteit dan wel -moderniteit meer secundair te

achten is. Wij komen dan met betrekking tot verder verklarend onderzoek en analyse voor ons geval terecht in wat SWANBORN a-symmetrische analyse-procedures noemt en wel meer gespecificeerd in de multipele correlatie- en regressie-analyse.

Het is verder vanwege de vrij complexe secundair geplaatste of afhankelijke variabele 'gezinstype' die wij hanteren, nodig ook daaromtrent alvast een enkele opmerking te maken. Dit kan ondanks het feit dat het ruime sociologische begrip waar deze variabele voor staat, pas in het volgende hoofdstuk behandeld wordt. Wederom een spoor van SWANBORN volgend met betrekking tot de sociologische begripsvorming,[33] zijn wij ons ervan bewust geworden, dat onze type-vorming behoort tot de ordeningscategorie van de taxonomieën, waarbij het construct een eenvoudige (additieve) aaneenschakeling van bouwstenen in een kenmerkenruimte is, die plaats vindt vanuit een globaal sociologische notie van het gezin als institutie, als combinatie van 'bijeengedachte' structuur- en cultuur-elementen. Het construct krijgt naar ons gevoel een zekere validatie, wanneer het onderling verband tussen de kenmerken in de vorm van statistische correlatie aan de dag treedt bij het hanteren van het construct in een empirisch onderzoek en zodoende het bestaan van een gebinte aantoont.

Het hier gestelde ten aanzien van de conceptualisering en modellering van de sociale werkelijkheid vindt steun in het moderne denken in de sociologie, dat zich voegt in de kaders van de algemene systeem-analyse en -theorie. In een principiële en heldere uiteenzetting over modellengebruik in de sociologie op systeem-theoretische grondslag beginnen BLACK en BRODERICK ook met het onderstrepen van de keuzevrijheid van de socioloog in zijn conceptualisering of modelvorming[34]. De keuze wordt bepaald door zijn waarden of doelstellingen, maar kent ook naar hun mening een zekere inperking vanwege inter-subjectief plausibele regels met betrekking tot adequaatheid van de middelen om de doelstelling te bereiken. Zo onderscheiden BLACK en BRODERICK drie hoofdtypen van modellen, het conceptuele, het kwantitatieve en het cybernetische, bij ieder van welke een eigen wijze van analyse behoort. In het eerste gaat het om 'logical constructs' als elementen, die als systeemcomponenten ten opzichte van elkaar 'Inter'-gedefinieerd worden, maar die niet direct iets *doen*. Dit laatste, het uitoefenen van een invloed, is het niveau van de variabelen (in de zin van kenmerken die elkaar beïnvloeden) terwijl op een derde vlak sprake is van 'operations', kenmerkende gedragswijzen of -processen, die als de elementen worden aangemerkt. Ook op deze wijze gezien, vallen wij met de conceptualisering en relatie-legging met betrekking tot ons hoofdthema, de beinvloeding van het gezin door zijn maatschappelijke context, in de tweede rubriek waarvoor als analysemethode ook door BLACK en BRODERICK de multipele regressie-analyse geëigend wordt geacht. BLACK en BRODERICK wijzen er tevens op, dat het toch mogelijk is het bestaan (viability) van een bepaald 'logical construct' plausibel te maken, nl. door er variabelen uit af te leiden, die dan met behulp van een '*non-directional*' kwantitatief model toch op hun correlatieve samenhang beschouwd kunnen worden, eigenlijk dus zoals hierboven al gesteld.

Voordat we deze paragraaf afsluiten moet nog van één iets ander theoretisch-methodologisch probleem gewag worden gemaakt, dat bij de verdere analyse wel onderkend moet worden. Het is het vraagstuk van de operationalisering zelf. Theoretische begrippen en concepten zijn meestal niet direct bruikbaar in het empirische onderzoek, ze behoeven doorgaans een vertaling in termen, die in een onderzoek gehanteerd kunnen worden. Deze overzetting komt tot stand in de indicator(en) van de begrippen of variabelen. Bij deze overzetting kunnen zich verschillende moeilijkheden voordoen. Wij hebben hier weer van doen met een soortgelijke situatie als ten aanzien van theorie of modelvorming. Er wordt veel gevraagd van de eigen inventiviteit en creativiteit van de onderzoeker, die ook hierbij een grote vrijheid heeft. Deze laat zich echter eveneens inperken door bepaalde spelregels, die een inter-subjectieve plausibiliteit bezitten. Eén hiervan regardeert ons in dit kader speciaal[35]. Aangezien één indicator voor meer begrippen gebruikt kan worden evenals meer indicatoren vaak dienst moeten doen om één begrip te representeren, is het geraden om bij de indicering zo zuiver en eenduidig mogelijk tewerk te gaan, opdat bij het bepalen van de relatie tussen en de invloed op elkaar van theoretische begrippen geen contaminatie ontstaat. Meer gespecificeerd zullen we er op dienen te letten dat niet eenzelfde indicator gebruikt wordt voor meer dan één concept c.q. variabele uit een causaal geachte relatie (keten). Dit lijkt een eenvoudig voorschrift, maar wij zullen straks zien, dat b.v. bij godsdienst en bij gezinsmoderniteit er – misschien op arbitraire wijze – knopen moeten worden doorgehakt.

Wij naderen met deze laatste opmerking het einde van deze paragraaf. Het heeft niet zoveel zin de hier compact besproken literatuur nog eens te gaan samenvatten. In plaats daarvan zullen we het volgende onderdeel, waarin de verdiepte analyse van onze data verricht wordt, aanvangen met het trekken van enkele conclusies uit de geraadpleegde literatuur, die voor de verdere conceptualisering en operationalisering van belang zijn.

Enkele conclusies uit het literatuuronderzoek

De eerste conclusie uit het voorgaande literatuur-onderzoek, die voor de nieuwe operationele fase van het onderzoek van betekenis is, achten we het feit, dat impliciet en expliciet blijkt, dat de factor 'maatschappelijke context' (tot nu toe als urbanisatiegraad gemeten) uiteenvalt of opgedeeld moet worden in een aantal factoren of variabelen waarvan gezegd wordt – en ook aangetoond is – dat zij duidelijker (plausibeler) zijn en een sterkere verklarende kracht hebben. Als een zodanige factor bleek telkens terug te keren een factor of groepering van overlappende factoren, die wij ook verder als social class of Socio-Economic-Status (S.E.S.) zullen aanduiden en die door middel van een samengestelde indicator gehanteerd kan worden. Een volgende factor, die in het urbanisatiegraad-complex aanwezig bleek met een zekere eigenheid, is wellicht toch herkomst in de zin van autochthoniteit dan wel allochthoniteit. Met het

onderkennen van een restfactor als 'localiteit', die zich niet zo gemakkelijk laat duiden, (moet het accent liggen op de aard van het historisch bestaande sociale netwerk in een 'espace vecu' of meer op de psychologische doorléving van de laatste?) is 'urbanisatiegraad' tenslotte voldoende uiteengerafeld. Het toevoegen van een nieuwe factor in deze sfeer als PAHL's oriëntatieniveau stuit enerzijds op de moeilijkheid, dat wij er geen operationele indicatoren voor hebben, terwijl het anderzijds misschien zo is, dat hieronder eerder een voor ons afhankelijke variabele als gezinsmoderniteit mede te rangschikken valt. Wel doen we er goed aan een tweetal niet zo direct met de vorige verbonden factoren als leeftijd en godsdienst vanwege de aangeduide verklarende betekenis die ze volgens de literatuur voor sociaal gedrag blijken te hebben, expliciet te laten meespelen in de analyse.

Een tweede conclusie van globaal theoretisch-methodologische aard ontlenen we voornamelijk aan de 2e en 4e door ons onderscheiden literatuurcategorie. Het betreft de duidelijke toekenning aan de onderzoeker van het recht en de vrijheid op de door hem gekozen wijze zijn concepten te vormen, deze aan elkaar te relateren in model- of theoriebouw en daarbij indicatoren te zoeken of te maken, dit alles uit voorlopig intuïtief vermoedend of creatief inzicht, zij het dat om wetenschappelijke communicatie mogelijk te maken het in acht nemen van bepaalde spelregels vaak (niet altijd) wenselijk en kennisbevorderend is. Hoewel dit een zeer algemene conclusie is, onderstrepen we deze vanwege de principiële betekenis ervan toch graag nog eens.

In ons geval moeten we beide conclusies confronteren met datgene wat in feite al gedaan is in het eerste onderzoek: een zekere gebondenheid daaraan is geboden, wil er sprake zijn van verdieping of verfijning van de analyse. In concreto betekent dit, dat wij als onafhankelijke variabelen diegene uit de literatuur poneren, welke ten gevolge van de door ons gedane populatiekeuze en de door ons gebruikte vragenlijst voorhanden zijn, terwijl we – voorlopig in dit hoofdstuk – als afhankelijke variabele handhaven het gezinstype als een geaggregeerd geheel van elementen, waarvan de kenmerken kunnen variëren onder invloed van eveneens variërende attributen van de er conceptueel aan gerelateerde onafhankelijke variabelen.

VOORTZETTING VAN DE STATISTISCHE ANALYSE

Na deze opmerkingen vooraf kunnen we dan overgaan tot het methodisch-technische gedeelte van de analyse. Voor de afhankelijke variabele, het complex van gezinskenmerken is moderniteit (mate van modern zijn) als variërend attribuut gebruikt. Er is als uitvloeisel van de gezinstypering op pag. 18 nu een viertal moderniteitsschalen geconstrueerd, voor ieder van de daar onderscheiden aspecten van het gezin één. Deze schalen worden hier benoemd als de positieschaal, de huwelijksschaal, de (gezins)structuurschaal en de (gezins)functieschaal. De huwelijksschaal meet vooral de normatieve instelling tegenover het huwelijk als instituut en de aard van dit instituut, terwijl met de structuurschaal

naast de verhouding tussen ouders en kinderen ook naar de feitelijke rol- en machtsverdeling tussen de echtgenoten wordt gepeild. Gegevens over de constructie van de schalen zijn te vinden in bijlage 2. Op déze plaats zij daarvan nog gezegd, dat niet alle relevant lijkende vragen als item voor de schalen gebruikt zijn, deels omdat zij niet pasten in onze conceptie ter zake van wat als afhankelijke en wat als onafhankelijke variabele aangemerkt wordt (zoals b.v. enkele vragen met betrekking tot kerkelijk en godsdienstig gedrag) deels omdat zij niet voldoende discriminerend waren (de grens daarvoor werd gelegd bij een frequentie van 90% in één van de itemscore-categorieën). Wat betreft de itemscore-toekenning bleek een overal volgehouden driedeling een logische en bevredigende antwoordengroepering op te leveren. Een laatste opmerking in dit verband betreft de lengte van de schalen. Afgezien van de functieschaal zijn de schalen ongeveer even lang. Dit is min of meer een gelukkig toeval. De functieschaal is veel langer. Maar dit hangt samen met het feit dat voor een representatief beeld van dit 'brede' aspect van het gezinsleven veel informatie nodig was.

Alvorens de eigenlijke statistische analyse aan te vatten, is het uit een oogpunt van vergelijking zinvol ook de informatie van de eenvoudige frequentietabellenanalyse uit 1960 en 1972, getransformeerd in de veel compactere schaalvorm, nogeens te presenteren. Wij doen dit met behulp van een ruwe en eigenlijk inadequate maat, nl. de centrummaat rekenkundig gemiddelde onder de aanname dat een meetwijze op interval-niveau voor deze gegevens een toelaatbare benadering is. Tabel 43 vat de aldus verkregen informatie samen.

Slechts de verschillen tussen Arkel en Kedichem en binnen Arkel en Kedichem tussen de peildata mogen bij het trekken van een vergelijking geïnterpreteerd worden, niet de afstand tot de extrema van de schaal, omdat de conclusies met betrekking tot de afstand tot de uitersten (de polen van het continuum) in deel I mede gebaseerd zijn op informatie uit antwoorden op vragen die in deze schalen niet zijn opgenomen. De tabel demonstreert ten eerste nog eens overzichtelijk dat op alle aspecten van het gezin Arkel in 1960 (iets) moderner was dan Kedichem behalve ter zake van de positie van het gezin. Ten tweede merken we op dat dit verschil in mate van moderniteit in 1972 is blijven

TABEL 43. Rekenkundig gemiddelden van de frequentieverdeling van de scores op de moderniteitsschalen, voor Arkel en Kedichem, 1960 én 1972.

Schaal	1960		1972	
	Arkel	Kedichem	Arkel	Kedichem
Positie (12–36)*	27,4	28,0	28,2	28,2
Huwelijk (11–33)	23,2	22,6	25,2	24,0
Structuur (10–30)	21,0	19,8	23,2	22,0
Functie (29–87)	58,0	52,1	63,3	58,0

* Deze getallen geven de theoretische minimum- en maximumscore per schaal aan, waarbij het hoogste de meeste moderniteit aangeeft.

bestaan. Ten derde valt te constateren dat in beide gemeenten met verloop van tijd de gezinsmoderniteit ongeveer in dezelfde mate is toegenomen.

Het gehalte van de aldus bewerkte informatie is, naar al gezegd, niet beter dan de oorspronkelijk verkregene uit de rechte tellingen, maar met de schaalvorming zaten eigenlijk ook andere, verdere bedoelingen voor: deze is nodig voor het kunnen toepassen van de correlatierekening. Wij maken daarvan vooreerst gebruik om te testen of de door ons in een bepaald type gecombineerde gezinsaspecten inderdaad een gerelateerd geheel vormen op het kenmerk traditionaliteit/moderniteit. De resultaten van deze test zijn afleesbaar uit de in tabel 44 weergegeven associatie-matrices.

TABEL 44. Associatie-matrices van de moderniteitsschalen onderling; voor 1960 en 1972.

	(correlatie coëfficiënten)							
	1960				1972			
	positie	huwelijk	structuur	functie	positie	huwelijk	structuur	functie
postie	–	–	–	–	–	–	–	–
huwelijk	0,00	–	–	–	0,01	–	–	–
structuur	0,01	0,21	–	–	0,03	0,26	–	–
functie	0,04	0,39	0,29	–	0,01	0,33	0,31	–

Deze tabel laat zien dat er wel samenhang is, maar geen volledige. Verband bestaat er wel tussen de gezinsaspecten huwelijk, structuur en functie onderling, maar niet tussen ook maar één van deze en de positie van het gezin, zoals zowel de bewerking van het materiaal uit 1960 als die uit 1972 aantoont. Deze bevinding zal ons later nog reden tot verder theoretisch commentaar geven; voor het ogenblik betekent zij methodologisch-technisch, dat het gerechtvaardigd is het drietal samenhangende schalen bijeen te voegen tot een algemenere gezinsmoderniteitsschaal, een instrument waar we vooral in het volgende hoofdstuk mee zullen moeten werken. Hier vermelden we alleen nog hoe de globale gezinsmoderniteitsschaal correleert met de verschillende aspectschalen. De coëfficienten van de globale schaal met de positieschaal, de huwelijksschaal, de structuurschaal en de functieschaal bedragen resp. 0,03; 0,63; 0,52; 0,93 in 1960 en 0,01; 0,61; 0,57 en 0,91 in 1972[36]. Voor de volledigheid geven we dan ook nog de rekenkundig gemiddelden van de score-verdeling op de globale schaal voor gezinsmoderniteit, die theoretisch loopt van 50 tot 150. Voor 1960 is dit voor Arkel en Kedichem resp. 103,0 en 94,4. In 1972 zijn deze waarden gestegen tot resp. 111,7 en 104,0. Verrassingen brengen deze data overigens niet met zich mee.

De nieuwe onafhankelijke variabelen en hun betekenis: een eerste beschouwing

Wij komen dan thans toe aan de eigenlijke bedoeling van de in dit hoofdstuk geplande analyse, het onderzoek naar de invloed van de als nieuwe onafhankelijke variabelen ingevoerde factoren op de mate van gezinsmoderniteit. Een specificatie van de operationalisering van deze variabelen is te vinden in bijlage 2. Hier verantwoorden we wel enkele keuzen of delingen, die bij de gevolgde werkwijze nodig waren en die theoretisch-methodologisch een iets principiëler betekenis hebben.

Voor de S.E.S.-variabele is een vierdeling ontworpen. Bij de plaatsing van de respondenten daarin werd primair naar het beroep gekeken, waarbij het genoten hebben van een hogere opleiding dan voor het betreffende beroep gebruikelijk, in voorkomende gevallen zonodig verhogend werkte. Bij de variabele leeftijd is gekozen voor de leeftijd van de man als criterium voor een indeling. Dit is in zekere zin arbitrair, ook die van de vrouw had genomen kunnen worden, maar de man is doorgaans wat ouder dan zijn vrouw, zodat van zijn absolute leeftijd het gemakkelijk aftellen was voor generatie-indelingen. Zodoende is deze ook als uitgangspunt voor categoriegrenzen genomen. Ook hier is een vierdeling gemaakt van respondenten: zij die in twee veelvoorkomende opéénvolgende 5 jaren-klassen vielen (de 40–45 jarigen en de 45–50 jarigen), zij die zich onder de laagste van deze twee bevonden en zij die boven de hoogste uitkwamen. Wij zouden voorzichtig kunnen zeggen, dat in 1960 de oudste categorieën de crisisgeneratie vormden en de twee jongsten meer de oorlogsgeneratie, terwijl in 1972 naast een crisis- en vooral een door de oorlog gestempelde generatie al meer een na-oorlogse generatie verschijnt, waarvan vooral de jongste categorie in de beginnende welvaartssfeer valt. Met betrekking tot autochthoniteit of allochthoniteit leek ons het beste gegeven te zijn om een indeling te maken naar plaats c.q. streek van herkomst (de kringen van kaart II op pag. 35) zijnde nog een 'vaster' gegeven, ook meer tekenend voor het individu dan b.v. vestigingsdatum in de gemeente. Ook hierbij is weer de geboorteplaats van de man aangehouden, waarbij heeft voorgezeten, dat eventuele migratie of mobiliteit vooral door het beroep van de man ontstaat. Op die wijze is het eventueel karakteristieke van het allochthoon-zijn nog het beste te begrijpen. Voor wat betreft kerk en godsdienst is, mede op grond van de indrukken uit de genoemde deelstudie van Kroodsma in ons project over de (veranderingen in) kerkelijke modaliteit en kerkelijke couleur locale, gekozen voor het criterium van de betrokkenheid bij kerk en godsdienst, waaruit de participatie-index resulteerde. Tenslotte is er nog geprobeerd de 'rest factor' van het urbanisatiegraad-complex, de 'espace vecu' (van een sociaal netwerk) te operationaliseren, en wel door middel van een eenvoudige dichotomie op bebouwingswijze.

In tabel 45 zijn voor beide onderzoeksjaren de resultaten te vinden, die een eerst uitgevoerde bi-variate statistische analyse van de nu in één massa samengenomen populaties van de beide gemeenten heeft opgeleverd, en wel in de vorm van correlatiecoëfficienten tussen telkens een andere onafhankelijke

TABEL 45. Enkelvoudige correlaties tussen de onafhankelijke variabelen en de afhankelijke variabelen voor 1960 en 1972 (PEARSON's r).

1960	S.E.S.	herkomst	leeftijd	godsdienst	locatie
positie	0,01	0,10	–0,07	0,20	0,04
huwelijk	0,32	0,06	0,25	0,24	–0,18
structuur	0,16	0,16	0,14	0,12	–0,22
functie	0,29	0,21	0,24	0,31	–0,45
globaal	0,35	0,21	0,29	0,33	–0,44
1972	**S.E.S.**	**herkomst**	**leeftijd**	**godsdienst**	**locatie**
positie	0,05	–0,06	–0,09	0,23	0,04
huwelijk	0,22	0,12	0,19	0,11	–0,14
structuur	0,26	0,12	0,07	0,07	–0,17
functie	0,26	0,16	0,15	0,19	–0,39
globaal	0,33	0,18	0,19	0,19	–0,37

variabele en de afhankelijke variabele, welke laatste voor het verkrijgen van gedetailleerder inzicht nog uiteen is gelegd in zijn deel-aspecten. De gebruikte associatiemaat is de r van PEARSON. Het gebruik daarvan werd door de wijze waarop wij de variabelen hebben geoperationaliseerd, verantwoord geacht.

De volgende conclusies zijn uit deze tabel te trekken of kunnen er uit afgeleid worden:

1. Alle door ons geselecteerde en te gebruiken onafhankelijke variabelen blijken invloed uit te oefenen op de gezinsmoderniteit in het algemeen, en wel in de veronderstelde richting, nl. hoe hoger de S.E.S., hoe lager de leeftijd, hoe meer allochthoon, hoe minder godsdienstig en hoe minder 'historische' locatie, des te groter is de gezinsmoderniteit[37]. De sterkte van de invloed der afzonderlijke onafhankelijke variabelen op de afhankelijke is niet zo groot, maar toch duidelijk aanwezig: S.E.S. en godsdienst zijn relatief van veel betekenis, maar de als 'rest variabele' opgevatte locatie vertoont toch de sterkste werking. De moeilijk te duiden en nogal arbitrair geoperationaliseerde variabelen herkomst en leeftijd blijken verhoudingsgewijs de minste invloed uit te oefenen.
2. Opvallend is, dat in 1972 de sterkte van de invloed, zoals die verondersteld werd, nogal verminderd is in vergelijking met 1960, een verschijnsel dat zich met name bij de variabele godsdienst en in iets mindere mate bij leeftijd voordoet.
3. Inspectie van de correlatie-coëfficienten op de deelschalen laat zien, dat de positieschaal, die eerder al een buitenbeentje bleek te zijn, het niet 'doet', dat er dus geen specifieke invloed uitgaat van de genoemde factoren op de wijze, waarop het gezin zich verhoudt tot de buitenwereld. Godsdienst maakt hierop een uitzondering, maar dit kan wel eens het gevolg zijn van de operationaliseringsmoeilijkheid, dat hetgeen eigenlijk godsdienstig te achten gedrag is, deels in de onafhankelijke en deels in de afhankelijke variabele ondergebracht is, waardoor zich meer een zekere tautologie manifesteert dan een zuivere relatie.

Voorts blijkt de beïnvloeding van de gezinsfuncties het sterkste te zijn, die van de huwelijksopvattingen bijna even groot en die van de structuur hier en daar toch wel geringer.

Wij moeten voorlopig echter voorzichtig zijn met het toekennen van al te veel waarde aan de verschillen in hoogte tussen de correlatie-coëfficienten. Die voorzichtigheid is geboden, omdat de analyse-wijze nog vrij grof was. Er werd per onafhankelijke variabele nl. telkens gekeken naar de invloed die deze uitoefende op de gezinsmoderniteit, doende alsof er geen anderen in het spel waren. Het laatste wordt echter in onze modelvoorstelling wel het geval geacht. Adequater is daarom het toepassen van een multivariate analyse-procedure en meer in het bijzonder de multipele correlatie- en regressieanalyse, waarin zo zuiver mogelijk de bijdrage wordt bepaald, die verschillende onafhankelijke variabelen toevoegen aan de verklaring van de variantie in de afhankelijke variabele.

De nieuwe onafhankelijke variabelen en hun betekenis: een nadere beschouwing

Een verklaring als hierboven bedoeld geschiedt met behulp van de berekening van partiële correlatie-coëfficienten van zo hoog mogelijke orde (door telkens alle andere in het spel zijnde variabelen te controleren oftewel constant te houden). Wat deze werkwijze heeft opgeleverd wordt getoond in tabel 46.

Wij beginnen met de interpretatie van de aldus verkregen resultaten bij de globale schaal voor gezinsmoderniteit. Kijken we eerst naar 1960, dan zien we dat de in de bi-variate analyse reeds opgevallen variabelen S.E.S. en locatie inderdaad de belangrijkste bijdrage leveren tot de modernisering van het gezin, waarbij locatie echter niet zo prominent voor de dag komt als eerder leek. Desalniettemin is deze uitkomst belangwekkend genoeg. Kennelijk valt de betekenis van het historisch-geografisch gesitueerd zijn niet te verwaarlozen, hoewel nog onduidelijk blijft, of daarin het ruimtelijke dan wel het sociale element overweegt. Het is ook een variabele die met verloop van tijd zijn verklaringskracht blijkt te behouden. Dit ligt anders bij S.E.S. en godsdienst. S.E.S. heeft in 1972 slechts iets aan betekenis ingeboet, maar het is opvallend hoe sterk de invloed van godsdienst in deze 12 jaar is afgenomen. Kwam aan de toch al moeilijk operationaliseerbare variabelen herkomst en leeftijd in 1960 nog enige verklarende betekenis toe, in 1972 blijkt dat zij – althans op de wijze waarop wij hen konden meten – eigenlijk nauwelijks meer iets zeggen.

Een iets andere wijze van kijken naar deze resultaten is die, waarin de aandacht gevestigd wordt op de multipele correlatie-coëfficienten, en de daaruit afgeleide porties verklaarde variantie in de afhankelijke variabele gezinsmoderniteit ten gevolge van de werking van de onafhankelijke variabelen samen. Deze portie bedroeg in 1960 38 %, maar is in 1972 teruggevallen tot 25 %. Een percentage van 38 % verklaarde variantie mag voor een sociologisch onderzoek in het algemeen niet onbevredigend geacht worden, en in dit geval zeker niet, gezien de globale opzet en ook beperkte uitvoeringsmogelijkheden waarover in 1960 beschikt kon worden. Commentaar verdient echter in het bijzonder de

TABEL 46. Multipele en partiële correlatie-rekening (1960 en 1972).

1960	S.E.S.	herkomst	leeftijd	godsdienst	locatie	
positie	0,02*	0,10	0,08	0,23	0,10	0,07***
	0,00**	0,01	0,01	0,05	0,01	
huwelijk	0,30*	0,03	0,18	0,20	–0,07	0,19***
	0,08**	0,00	0,03	0,03	0,00	
structuur	0,13*	0,12	0,08	0,06	–0,16	0,09***
	0,02**	0,01	0,01	0,00	0,02	
functie	0,26*	0,16	0,13	0,22	–0,36	0,34***
	0,05**	0,03	0,01	0,03	0,10	
globaal	0,33*	0,22	0,18	0,25	–0,34	0,38***
	0,08**	0,02	0,02	0,04	0,08	
1972	**S.E.S.**	**herkomst**	**leeftijd**	**godsdienst**	**locatie**	
positie	0,07*	–0,05	–0,10	0,24	0,06	0,07***
	0,01**	0,00	0,01	0,06	0,00	
huwelijk	0,17*	0,05	0,14	0,08	–0,09	
	0,03**	0,00	0,02	0,01	0,01	0,09***
structuur	0,23*	0,05	0,00	0,03	–0,14	
	0,05**	0,00	0,00	0,00	0,02	0,09***
functie	0,23*	0,07	0,04	0,14	–0,35	
	0,04**	0,00	0,00	0,01	0,01	0,23***
globaal	0,29*	0,08	0,07	0,14	–0,33	
	0,07**	0,01	0,00	0,01	0,09	0,25***

* r part.
** fractie variantie verklaard per variabele.
*** fractie variantie verklaard door alle variabelen (multipel).

terugval tot 25%, waartoe een op dezelfde wijze opgezet en uitgevoerd onderzoek 12 jaar later slechts kon leiden. Wij zijn geneigd de oorzaak hiervan in eerste instantie te zoeken bij de verandering, i.c. vermindering in normerende betekenis die althans sommige van de hier gehanteerde onafhankelijke variabelen in de loop der jaren hebben ondergaan onder invloed van fundamentelere wijzigingen in de structuur en cultuur van onze samenleving. Deze kunnen moeilijk kernachtig aangeduid worden, maar impliceren dat men losser is komen te staan van traditioneel gedragsregulerende kaders, waarin men zich vroeger als persoon moest voegen. Dit geldt b.v. voor de godsdienst, die vroeger meer dan nu het gedrag ook in andere levenssferen vrij direct en moeilijker te ontgaan voorschreef en die dientengevolge een goede predictor was. In zekere mate gaat het gestelde ook op voor S.E.S., nu met een relatieve vervaging van standstoebehoren grotere diversiteit in de levensstijl gepaard gaat. Iets dergelijks geldt voor de betekenis van een streek of plaats van herkomst. Eigenlijk had dit verschijnsel zich ook via de ingang van de leeftijd in ons onderzoek moeten manifesteren, omdat iets van het emancipatoire dat hierin tot uitdrukking komt ook een generatiekenmerk zal zijn. De vertroebeling ten gevolge van het vage generatiecriterium, de wel wat arbitraire indeling in jaarklassen en de meetonnauwkeurigheid aan één sexe kan echter te groot geweest zijn om het te herkennen.

Een tweede mogelijkheid ter verklaring van de terugval ligt aan de 'andere kant', bij de afhankelijke variabele. Men zou zich nl. kunnen afvragen of de validiteit van de afhankelijke variabele wel gehandhaafd bleef over een periode van iets langer dan een decennium. Is datgene, wat modern geacht werd in 1960, dat ook altijd in 1972? Wij menen dat ten aanzien van de gezinsverschijnselen die wij hier onderzochten, dit wel volgehouden kan worden, maar raken hier aan het vraagstuk van de moderniteit als zodanig, waarvan al eerder is gezegd dat het apart aan de orde gesteld zal worden. Dit zal in het volgende hoofdstuk gebeuren, waarbij we de zojuist uitgesproken mening in een breder kader zullen plaatsen en beargumenteren. Met betrekking tot de terugval in percentage verklaarde variantie van 1960 tot 1972 kunnen we in ieder geval veilig zeggen, dat er veel – en in toenemende mate – 'verklaringsruimte' overblijft voor andere onafhankelijke variabelen, die wij in onze opzet niet mee konden nemen, zoals b.v. PAHL's oriëntatieniveaus of verbeterde versies van wel door ons gebruikte variabelen als b.v. SCANZONI's 'opportunity-structure'.

De laatste opmerking die wij in het kader van de interpretatie van de data uit tabel 46 willen maken heeft betrekking op de aard van de modelvoorstelling van het gezin als 'logical construct'. Hierboven is daaromtrent alleen maar het loutere bestaan van een samenhang tussen de onderscheiden elementen plausibel gemaakt. Bestudering van de partiële correlatie-coëfficienten m.n. die op de deelschalen geeft ons enigszins de indruk dat er bij de 'bouw' van de institutie gezin sprake is van een structurele kern (bestaande uit de feitelijke relatiekoppels man-vrouw en ouders-kinderen) die vrij 'vast' is, dat wil zeggen niet zo gemakkelijk te beïnvloeden van buitenaf. Daaraan of daaromheen gebonden zit als het ware een functie-pakket, dat zogezien als een meer buitenwaarts zich bevindend element gevoeliger is voor externe beïnvloeding. Een doorgaans als diepliggende waardenuitdrukking beschouwd element als 'huwelijk' (bij ons vooral als normatieve instelling opgevat) vertoont deze gevoeligheid deels ook, m.n. voor de belangrijke invloedsfactoren als S.E.S. en godsdienst. Het zou echter kunnen zijn dat hierin een andere 'doorsnee' van het begrip institutie zichtbaar is of liever van institutionalisering, nl. het reeds in deel I (pag. 113) gesignaleerde vóórijlen van een veranderende normatieve instelling op het feitelijk veranderde gedrag.

De klaarblijkelijke onverbondenheid van het element positie met de overige elementen van het gezinstype suggereert dat in de modernisering van het gezin de plaats die het inneemt tegenover relevant geachte groepen en instituties in zijn omgeving geen rol speelt. Nu bestaat de positieschaal bijna geheel uit gedrags- en meningsitems die betrekking hebben op familie en buren en kennissen, terwijl voorts een aantal items uit moest vallen omdat zij niet discrimineerden tussen de respondenten. Deze situatie zou op zich al beschouwd kunnen worden als een stuk modernisering van allen, in die zin, dat de verzelfstandiging van het gezin algemeen als recht erkend wordt en ook feitelijk blijkt. Het gezin zit dus niet meer zo vast in een institutioneel web van familie en buurt. Anderzijds mag – juist op grond van het 'niet-werken' van de positieschaal – ook niet geconcludeerd worden, dat het gezin nu als het ware los zweeft. Hoe

het dan wel 'ligt' ten opzichte van de familiale en 'social network'-sector van de buitenwereld, is zonder raadpleging van verder onderzoek moeilijk te zeggen.

In zijn grote overzicht van het – voornamelijk Amerikaanse – onderzoek over 'kinship' in de jaren '60 komt overigens ook ADAMS[38] niet tot uitspraken van een zekere stelligheid met betrekking tot deze materie: de resultaten van verschillende onderzoekingen zijn nogal eens strijdig met elkaar, mede omdat vaak op verschillende facetten van de verhouding tussen gezin en familie c.q. buurt gelet wordt en aan 'zuivering' van de diverse onafhankelijke standaardvariabelen kennelijk nog niet veel gedaan is. Met betrekking tot een zo belangrijke variabele als class kan ADAMS daarom uiteindelijk niet zoveel zeggen. Recenter heeft SELIER[39] in een algemeen informerend artikel over het huidige Westerse gezin er aan de hand van de literatuur nog eens nadrukkelijker dan ADAMS op gewezen, dat in veel gevallen de kern-gezinnen in een relatie-netwerk met familie, buren, vrienden en kennissen staan, dat echter het relatiepatroon en de -inhoud verschillend is voor de 'middle-class' en de 'working class': in de eerste minder frequente, maar wel regelmatige contacten en minder zichtbare hulp in de financiële sfeer, bij de laatste frequenter contacten en hulp in de meer alledaagse en huishoudelijke sfeer.

Beter licht op de positie van het gezin kan slechts worden geworpen door een verdere bestudering van het gezin als instituut dat tevens in relatie staat met andere institutionele sectoren van de maatschappij (als b.v. de medische en de juridische sector alsook de directe arbeidswereld) dan de éne hier beschouwde, buiten welke het onderzoek niet vaak ging. Wij raken daarbij echter aan de institutionele opbouw van de maatschappij en de concepties daaromtrent, een terrein dat de gezichtskring van ons thema verre te buiten gaat. Toch moet erop gewezen worden, dat wij voor een goed begrip van het gezin als institutie of sociaal systeem en van de waarderingstendenties in de elementen daarvan niet geheel voorbij kunnen gaan aan een bezinning op vrij fundamentele uitgangspunten van de begripsvorming daaromtrent, een bezinning waartoe recentelijk vanuit neo-critische hoek door ROSENBAUM een nieuwe bijdrage is geleverd[40]. Het volgende hoofdstuk is echter een meer geëigende plaats om daar bepaalde aandacht aan te geven.

Het statistisch-analyserende gedeelte van dit hoofdstuk behoeft tenslotte niet veel samenvatting: Wij constateren nog eens dat het uiteenleggen van de maatschappelijke context van het gezin, die eerst alleen met graad van urbanisatie getypeerd werd, in een aantal specifiekere factoren zeker zinvol is geweest. Met name de uit de literatuur als belangrijk naar voren komende variabelen S.E.S. en godsdienst bleken ook wat betreft de gezinsmoderniteit een belangrijke rol te spelen, hoewel hun verklaringskracht – m.n. die van godsdienst – met verloop van tijd aanzienlijk verminderde. Daarnaast bleek 'locatie' een blijvend werkzame factor te zijn, waarvan de aard echter nog niet geheel duidelijk is. Tenslotte moet met betrekking tot de modelvoorstelling van het gezin als institutie, van de positie die het inneemt in zijn maatschappelijke omgeving, gezegd worden, dat deze nog niet erg opgehelderd is.

4. HET GEZINSPROSPECT

HET BEGRIP MODERNITEIT TER DISCUSSIE

Zoals aangekondigd komt in dit hoofdstuk het begrip moderniteit centraal te staan, waarbij het nog toegespitst wordt op het verschijnsel gezin. In de analyse zoals die tot nu toe uitgevoerd is, ook in het vorige hoofdstuk, is aan een bepaalde kenmerkencombinatie van de elementen van het gezin het etiket modern gehecht. Uit conceptueel-methodologisch oogpunt – het zij met nadruk gezegd – is de omschreven kenmerkencombinatie, die uit 1960 stamde, ook voor 1972 gehandhaafd. Gezien de opsomming van de veranderingen in de jaren '60 in de proloog, wisten we echter al, dat er tussen 1960 en 1972 iets dusdanigs aan de hand is geweest, dat de omschrijving 'modern gezin' uit 1960 voor 1972 – om het zacht te zeggen – onvolkomenheden vertoonde. Hoe is nu de moeilijkheid te ondervangen om zonder de analyse onzuiver te maken door b.v. een andere inhoud aan de moderniteitspool te geven en daarmee het traditionaliteit-moderniteitcontinuum te vervormen, toch recht te doen aan de zich kennelijk voordoende 'nova' met betrekking tot sexualiteit, huwelijk en gezin?

Wij menen hier op een fundamenteel vraagstuk te stuiten, dat niet te gauw operationeel opgelost kan worden, maar diepere doordenking vergt, een doordenking die gaat tot het ter discussie stellen van het tot nu toe gebezigde conceptuele kader van ons onderzoek zelf. De omschrijving, plaatsing en hantering van het begrip moderniteit nemen daarbij een belangrijke plaats in. Wij zullen ook voor dit vragencomplex eerst ons licht opsteken bij de daarvoor relevant lijkende literatuur.

Ons startpunt vinden we bij wat tegelijk het uitgangspunt van ons hele onderzoek was, de gezinstheorie van KOOY. Omdat er specifiek over gezinsmoderniteit verder nauwelijks theoretisch-methodologische literatuur bestaat, zoals uit een inventarisatie van STRAUS blijkt[1], wenden we ons vervolgens tot het dicht bij huis (eigenlijk in eigen huis) verrichte, nl. Wageningse, sociologische onderzoek naar het traditionele en modern-dynamische cultuurpatroon en de daarover gevoerde discussie. De resultaten en conclusies hieruit plaatsen we vervolgens tegen de achtergrond van het onderzoek dat in het buitenland is verricht en de discussie die internationaal is gevoerd, een discussie die langer duurde dan de binnenlandse en waaraan juist in de allerlaatste tijd door een bijdrage van het bekende theoretische auteurstrio de BERGERS en KELLNER o.i. weer een flinke impuls is gegeven[2]. Met name door hun inbreng worden we erop gewezen, dat het voor een adequater conceptueel kader van ons onderzoek nodig is ook de futurologische literatuur te raadplegen, hetgeen op twee wijzen gedaan wordt, ten eerste door een aantal futurologische publicaties te beschouwen, en ten tweede door toekomstbeschouwingen van gezinssociologische auteurs de revue te laten passeren. We zullen er naar streven de literatuurbespreking dusdanig compact en overzichtelijk te houden, dat zo scherp mogelijk

uitkomt, waarmee wij in het conceptuele kader van ons eigen onderzoek geconfronteerd worden.

MODERNITEIT: KENMERK VAN INSTITUTIE OF INDIVIDU

Omdat KOOY in zijn voorwoord tot zijn laatste algemene beschouwing over het gezin, getiteld 'Het modern Westers gezin', zelf zegt, dat hij qua theoretische instelling in de tijd die verstreek sinds zijn eerste algemene beschouwing over 'Het veranderend gezin in Nederland' zichzelf getrouw gebleven is, zodat 'Het modern Westers gezin' conceptueel tamelijk veel gemeen heeft met 'Het veranderend gezin' baseren wij ons voor onze verkenning ter zake van gezinsmoderniteit op dit laatste werk[3]. KOOY wordt door VAN LEEUWEN[4] terecht ingedeeld bij de vertegenwoordigers van de institutionele benaderingswijze in de gezinssociologie. Voor dezen is een institutie een min of meer duurzaam geheel van cultuur- en structuurelementen, gericht op de vervulling van een bepaalde behoefte, die in de maatschappij bestaat. Het gezin is een dergelijke institutie ten behoeve van de reproductie van het menselijk geslacht en de socialisatie van het kind. De 'gezins-institutionalisten' zien instituties als veranderbaar, afhankelijk van plaats en tijd, dat wil zeggen van maatschappelijke context of omstandigheden (zo gezien is hét gezin dus als een afhankelijke variabele aan te merken). Zij neigen er daardoor toe in hun conceptuele kader diachronisch en 'cross-cultural' te werk te gaan. SIRJAMAKI[5] stelt dat de institutionele benadering eigenlijk geen zelfstandig conceptueel kader biedt, maar de concepten van het a-historische structureel-functionalisme hanteert. Wij menen dat dit in dié zin waar is, dat er vaak met dezelfde termen gewerkt wordt. Toch zijn er in de werkwijze wel duidelijke verschillen. Institutionalisten als KOOY werken meer globaal ordenend en relaterend met behulp van descriptieve klasseringen en typeringen, terwijl het structureel-functionalisme op formelere wijze de 'variate language' hanteert om sociale verschijnselen en hun inter-relaties te doorgronden. Het complicerende echter is, dat de institutionalisten soms structureel-functionalistisch concepten én resultaten in hun benaderingswijzen inbouwen. Ook KOOY doet dit, b.v. waar hij wél zegt het Mertoniaans functiebegrip te hanteren, maar in zijn descriptieve analyse het begrip functie eigenlijk slechts typerend-ordenend gebruikt, in overeenstemming overigens met zijn verklaring in het voorwoord, dat hij een meer macro-sociologische situatieschets van hét Westerse gezin (slechts globaal gezien dus) nastreeft[6].

Wat KOOY met het modern-Westers zijn van het gezin bedoelt, is een typering van het instituut gezin zoals het er momenteel in 'het Westen' uitziet, in tegenstelling tot een vroegere fase in deze cultuurkring. In het hoofdstuk waar hij zich naar zijn zeggen zet tot de strikt sociologische occupatie met het gezin, vat KOOY zijn institutionele zienswijze erop nog eens samen en komt via een uiteenzetting van de noodzaak tot verhoging van abstractie-niveau onder zoveel mogelijk behoud van explicatie-niveau tot wat hij dan het Modern-Westers gezins*model* noemt. In onze theoretische terminologie zouden we hiervoor liever het

woord type gebruiken. Inhoudelijk komt het overeen met de omschrijving die wij ervan gaven op pag. 18. KOOY noemt zijn model een min of meer hypothetisch model, omdat onze kennis nog zo onvolledig is, en voorts een tendentiemodel: 'Voor het Modern-Westers gezinsleven geldt echter onmiskenbaar dat het niet *is*, maar dat het wordt. Het reflecteert in zijn aard het karakter van de maatschappij, waarvan het deel is en daarmee is het geen kristallisatie van een toestand, maar een tenderen naar, waarbij vanzelfsprekend een omslag van gegeven tendenties en een optreden van nieuwe tendenties beide mogelijk zijn. Deze voor de lezer op zichzelf niet meer onthullende opmerkingen hebben hier dit belang, dat zij verwijzen naar de noodzaak, het model van het modern Westerse gezin steeds te concipiëren als een tendentie-model'[7]. Deze opvatting ervan laat nogal wat veranderingsruimte open, maar verderop lijkt de schrijver met dit tendentie-model toch bedoeld te hebben het op weg zijn of het streven naar wat hij samenvattend noemt gezinsindividualisering, gezins-egalitarisme en het gezin als koesteringsinstituut.

Aan het begrip 'modern' als zodanig wijdt deze Wageningse gezinssocioloog geen expliciete beschouwingen, maar uit zijn breed opgezette analyse van de gezinscontext valt duidelijk de type-correspondentie daarvan met die van het gezin op: modern (Westers) zijn bij hem die karakteristieke tendenties of factoren, die hij globaal aanduidt als technisering, secularisatie, differentiatie en individuatie, maar die hij soms detailleert in: 'industrialisatie, migratie, urbanisatie, wijziging van de posities der elites, massaficatie, toenemende verticale sociale mobiliteit, verandering in de aard der sociale controle, uitbreiding van het onderwijs, de groeiende invloed der 'diesseitig' gerichte politieke ideologieën, de 'vulgarisatie' van het sociaal-darwinisme en de ontkerkelijking'[8]. KOOY spreekt echter ook hier en daar over de moderne Westerling, als individu dus. Dan heeft het begrip betrekking op een mengsel van gedragswijzen, die voortvloeien uit twee tegenstrijdige normen-categorieën: 'Bepaalde gedragswijzen lijken te zijn georiënteerd aan normen, wier gelding leidt tot conservering van het bestaande. Andere gedragswijzen lijken zich te richten naar normen, wier gelding leidt tot verandering van het bestaande'[9]. De implicatie is echter dat de tweede categorie het kenmerk van modern-zijn is.

MODERNITEIT: CULTUURPATROON OF MENTALITEIT

Explicieter beschouwingen over de aard van het begrip modern(iteit) vinden we in de agrarisch-sociologische hoek van Wageningen. Daar is het samen met de term dynamisch als bijvoegelijk naamwoord gekoppeld aan het begrip cultuurpatroon, met de bedoeling om te fungeren als de ene pool van een continuum, waarvan de andere pool door het traditionele cultuurpatroon wordt gevormd. Het hechten van de begrippen traditioneel en modern aan het begrip cultuurpatroon is ongelukkig geweest, omdat het de theorievorming met betrekking tot oorzaken en verloop van sociale veranderingen heeft bemoeilijkt. In de laatste meer uitvoerige discussie over het modern-dynamisch cultuurpa-

troon (M.D.C.P.), gevoerd in de Sociologische Gids[10], komt dit b.v. tot uitdrukking in HOFSTEE's verweer tegen de critiek op deze concepten door OP 'T LAND. Het bleek nl. dat in feite niet een bepaalde structurele en culturele kenmerken-combinatie van een groep of als instituut werd bedoeld, maar een bepaalde kenmerkende attitude, die op het niveau van individuen aanwezig is, welke laatsten daardoor in principe slechts een statistische categorie vormen. Modern zijn is dan deze attitude, dat men een principiële bereidheid vertoont om veranderingen te overwegen. De overdracht van het in beginsel psychologische concept attitude op het sociologische concept cultuurpatroon is voor de Wageningse onderzoekers BENVENUTI en BERGSMA, die het begrippenpaar als analytisch instrument wilden hanteren bij het verklaren van sociale veranderingen ten plattelande een hinderpaal geweest[11]. Geen van beiden kon de concepten nl. goed hanteren, zeker niet toen zij hen op een meer structureel-functionalistische wijze wilden operationaliseren en meten: ze bleken ongrijpbaar. Zelfs lukte het niet over zulk een belangrijk ding als het hoofdschema van relaties tussen de verschijnselen die men onderzocht voldoende klaarheid te verkrijgen. Zo stond (en staat in feite nog) b.v. ter discussie of contact c.q. communicatie met de buitenwereld een element van het M.D.C.P. is of een causaal werkzame factor (één die het teweeg brengt). OP 'T LAND ziet bij HOFSTEE het volgende schema aanwezig: 'milieufactoren' bepalen het cultuurpatroon, dat van doorslaggevende betekenis is voor de economische activiteit van de boer[12] (de agrarische sociologen interesseert als gedrag uiteraard vooral het economisch bezigzijn in het landbouwbedrijf) maar merkt op dat bij BERGSMA cultuurpatronen zich als afhankelijk-veranderlijken typeren, iets waarvan HOFSTEE in een repliek op een andere critiek in dezelfde discussie (die van DROOGLEVER FORTUYN en KRUYER) zegt zich dat theoretisch ook wel te kunnen voorstellen. Uit HOFSTEE's verweer tegen de nogal fundamentele critiek van OP 'T LAND blijkt, dat hij in sociaal-structurele factoren (in onze termen S.E.S.) wel degelijk belangrijke condities of oorzaken ziet, met name voor wat hij de kern van het M.D.C.P. acht, nl. 'het nieuwe denken', hoewel hij deze uitspraak hier en daar weer vergezeld doet gaan van opmerkingen die (ook) een andere richting van het verband plausibel willen maken. Overigens onderscheidt HOFSTEE 'het nieuwe denken' nog van allerlei concrete gedragswijzen die er een uitvloeisel van zijn en die bij aanwezigheid van dit denken zich niet altijd hoeven te manifesteren. Dit laatste onderscheid maakt het operationaliseren en toetsen van de hier gehypothetiseerde verbanden echter nauwelijks doenlijk.

Het is op zichzelf niet onjuist om in een sequentieel proces van sociale veranderingen een tussen-variabele als 'het modern denken' of M.D.C.P. te onderscheiden, maar o.i. is de sociologische ónderzoekspraktijk er niet zo mee gediend. Daarvoor ware het beter wanneer het begrip moderniteit zelf voor een herkenbare kenmerkencombinatie bij sociale groepen stond, die als explanandum dan gerelateerd zou moeten worden aan eveneens aan te wijzen oorzakelijke factoren. Enigszins in deze richting gaat VAN DEN BAN, die in zijn studie over de relatie van de boer met de landbouwvoorlichting[13] door de keuze van drie verschillende onderzoeksterreinen (een Drents, een Brabants en een Zeeuws

dorp) nuanceringen aanbrengt in wat modern of vooruitstrevend eigenlijk is. Hij bindt het cultuurpatroon ook weer meer aan 'dragende' sociale groepen, en – belangrijk – wijst naar het meer gedifferentieerde waarden-oriëntatieschema dat de cultuur-anthropologen KLUCKHOHN en STRODBECK hebben opgesteld. Het begrip modern is hierin inderdaad onder te brengen, zo niet op te lossen.

Vanuit Wageningen is het vooral CONSTANDSE geweest, die in een hoofdzakelijk theoretische, maar ook enigszins aan de praktijk getoetste studie, zich critisch heeft beziggehouden met het M.D.C.P.[14]. Ook hij (jammer genoeg bij handhaving van het begrip) onderscheidt binnen de kern ervan verschillen, die hij meestal grondhoudingen noemt, maar waarvoor ook basic personality zou kunnen staan. Daarmee gaat ook hij in de richting van bepaalde waarden-oriëntaties, waarvoor door hem ook naar een 'Gestaltung' gezocht wordt en wel door hem als agrarisch socioloog naar een 'Gestaltung' met betrekking tot het landbouwbedrijf als sociale institutie in een bepaald gebied. De door CONSTANDSE gestelde vraag naar een 'Leitbild' is er één naar de kenschetsing van een institutionele vormgeving, die ideaal of, bescheidener, leefbaar geacht mag worden in een situatie als de huidige met nogal conflicterende waarden. Dat is iets anders dan het opsommen van een aantal toch als bijeenbehorend gepresenteerde individuele kenmerken en gedragingen, die als uitdrukking van moderniteit worden gezien, en waarvan het culminatiepunt van de omschrijving ligt in het volgende citaat van HOFSTEE met betrekking tot de moderne boer: 'Het is geen onplezierige figuur, hij voldoet in het algemeen aan de eisen die wij in deze tijd aan onze medemensen menen te mogen stellen. Hij is een man, die in zijn bedrijfsvoering probeert eruit te halen wat erin zit en onder overigens dezelfde omstandigheden produceert hij per jaar dan ook aanzienlijk meer dan de traditionalistische boer. Als boer houdt hij zeker van zijn bedrijf en misschien werkt hij er zelfs met meer plezier dan de traditionalistische boer, niet in de laatste plaats omdat hij resultaat van zijn werk ziet. In tegenstelling tot de laatste is voor hem het boer-zijn echter niet iets vanzelfsprekends. Zou hij voor zijn zoon geen behoorlijke toekomst in het boerenbedrijf zien, dan zou hij het natuurlijk vinden, dat deze iets anders zou kiezen. Hij is een man, die niet zoals de traditionele boer zich, wat zijn belangstelling betreft, beperkt tot de kleine levenskring, waarin hij dagelijks werkt. Hij is geïnteresseerd in de grote wereld en weet wat daarin omgaat. Hij neemt er actief in deel en bepaalt zijn standpunt ten aanzien van de problemen, die daar spelen. Hij is dan in het algemeen ook geïnteresseerd in de politiek. Als kerkelijk mens is hij een actief lid van zijn kerk en geen sleurlid, zoals vele van de traditionalistische boeren. Hij is in hoge mate geïnteresseerd in onderwijs en voorlichting en volgt de onderwijsresultaten van zijn kinderen met grote belangstelling. Hij is actief in het verenigingsleven met inbegrip van de coöperaties en vervult daar naar verhouding veel bestuursfuncties. Ondanks zijn veel hogere economische prestaties weet hij veel meer vrije tijd te scheppen dan zijn traditionele collega. Hij gaat veel mee op excursie, houdt veelal regelmatig vacantie en ontvangt gasten bij zich thuis. Hij zal steeds openstaan voor veranderingen'[15].

Tot zover de bijdragen 'uit eigen huis' over het vraagstuk van de moderniteit.

Komen we met de internationale literatuur veel verder? Wie hieraan begint staat voor een 'mer à boire' omdat deze literatuur grotendeels bestaat uit de snel groeiende en al omvangrijke hoeveelheid publicaties over de ontwikkeling van de niet-westerse wereld: het betreft dus vooral modernisatie als proces, ook wel westernization genoemd. Het is niet doenlijk om hieraan op deze plaats zelfs maar een oppervlakkige bespreking te wijden. Slechts lichten we uit twee sleutelpublicaties op dit terrein, een bibliografie van BRODE en een reader van WEINER, de hoofdzaak van datgene, wat zij onder moderniteit verstaan[16].

BRODE laat de definiëring eigenlijk over aan INKELES, die in zijn voorwoord tot BRODES werk zegt: 'Modern is WEBERS 'rational' as a way of characterizing the predominant tone or ethos of relations in the contemporary industrial world', hetgeen hij vervolgens uitwerkt in een aantal weer veelal individuele eigenschappen, kenmerken en gedragingen, die vanuit de 'ingevoerde' of opgedrongen Westerse arbeidsverhoudingen uitstralen in andere sectoren van de niet-Westerse samenlevingen. Het lijstje daarvan komt sterk overeen met de dingen, die HOFSTEE noemt in het hierboven weergegeven uitvoerige citaat. Zo prijken er op tijdsindelingsbesef en planningshouding, technische bekwaamheid en efficiency, geneigdheid tot gebruik van externe informatie, aspiratie tot positieverbetering via opleiding en in het algemeen bereidwilligheid tot verandering en mobiliteit.

WEINER zegt in de introductie tot de door hem bijeengebrachte bijdragen dat de definitie van moderniteit nogal eens afhangt van de discipline van de wetenschapsbeoefenaar: economen benadrukken er organisatorisch-technologische toepassingen in (b.v. verhoging bruto nationaal product per hoofd van de bevolking), sociologen het differentiatieproces dat in een maatschappij optreedt, (sociaal)psychologen individuele kenmerken als de dispositie om nieuwe ideeën te accepteren en de wil om die toe te passen. Ten aanzien van de plaatsing van moderniteit als variabele in een relatieschema van verschijnselen zegt WEINER, dat er twee scholen te onderscheiden zijn: de eerste, waarin veel economen vertegenwoordigd zijn, ziet moderniteit als afhankelijke variabele, als gevolg van een bepaald institutioneel raamwerk van een maatschappij, dat als 'opportunity' fungeert. Anderzijds zijn er nogal eens sociologen en psychologen die min of meer á la WEBER moderniteit vooral als individuele houding, dus als causale factor werkzaam zien in het proces van sociale verandering en ontwikkeling. Het op zijn beurt traceren van de herkomst van deze houding leidt echter bij zodanig ingestelde auteurs ook weer tot het wijzen op sociaal-structurele condities, óf op (vaak godsdienstige) waarden en overtuigingen. Ook bij WEINER blijft onduidelijk, hoe intermediaire variabelen als b.v. communicatie bezien moeten worden: óf als voornamelijk tot de sociaal-structurele context behorend, óf als meer individuele uiting van een grondhouding.

Methodologisch scherper omlijnd vinden we deze thema's terug in een recent artikel van PORTES, waarin hij behalve zijn eigen onderzoek terzake, tevens een aantal andere op veldwerk berustende methodologisch belangrijke studies

van de laatste tijd in de beschouwing betrekt[17]. PORTES wijst bij zijn definiëring al op het verschil in analyse-niveau waarop de discussie plaatsvindt. Als structureel fenomeen wordt moderniteit volgens hem vaak als een overkoepelende term gebruikt voor urbanisatie, alfabetisering, democratisering, industrialisatie en economische ontwikkeling, en is daarmee analytisch niet zo waardevol als de specifiekere concepten zelf. Cultureel echter is moderniteit z.i. wel een belangrijk concept, nl. als een 'consistent set of values and general oriëntations permeating a society'. Deze krijgen op samenlevingsniveau gestalte in de door PARSONS als pattern variables onderscheiden kenmerken: een universalistische cultuur, specifieke rollen, beloning op basis van verwerving. De *reflectie* daarvan op individueel niveau is mentale flexibiliteit én het aan deze kenmerken aangepaste handelen. PORTES weet uit eigen factor-analytisch onderzoek in overeenstemming met dat van anderen aan te tonen, dat er inderdaad één 'basic' moderniteitsdimensie bestaat. De belangrijkste component van dit moderniteits-syndroom, zoals het ook wel genoemd wordt, is in PORTES' onderzoek egalitarisme in gezinsverhoudingen. Voorts maakt PORTES duidelijk dat de conceptie van moderniteit als afhankelijke variabele, m.n. afhankelijk van S.E.S. en 'locatie' bij verificatie bewijst een terechte opvatting te zijn.

Nu al vast vestigen wij er de aandacht op, dat ook door PORTES eigenlijk eenzelfde bezorgdheid tentoongespreid wordt als bij CONSTANDSE te constateren is over het feit, wat moderniteit op zijn beurt uitwerkt of uitwerken kan gezien het inconsistente Westerse waarden-systeem, dat er in wezen 'achter zit'. Daarop zal verderop nog teruggekomen worden. Op dit moment stellen wij na deze rondblik in de literatuur vast, dat het begrip moderniteit zoals door ons gehanteerd voor aanduiding voor een gezinstype vooral overeenkomst vertoont met PORTES opvatting van moderniteit, waarvan hij de geldigheid ook aantoonde. Eveneens bestaat er overeenkomst tussen ons relatieschema van onafhankelijke en afhankelijke variabelen in deze materie en de voorstelling die PORTES daarvan heeft, welke hij ook kon waarmerken.

Deze twee constateringen brengen ons echter inzake de problematiek waarvoor wij ons gesteld zien, niet veel verder. Dusdanige nieuwe verschijnselen en opvallende veranderingen met betrekking tot sexualiteit, huwelijk en gezin als in de proloog van onze studie gesignaleerd werden, kunnen niet geplaatst worden in het typeringsschema traditioneel-modern en het moderniteitsconcept dat wij tot nu toe gebruikt hebben en dat we in wezen dus bij PORTES gevalideerd vonden. Wat is hier dan aan de hand? Aanzetten tot een antwoord op deze vraag waren bij CONSTANDSE en bij PORTES al enigszins aanwezig voorzover zij wezen op het onder het concept moderniteit liggende – inconsistente – waardensysteem. Veel scherper en centraler komt de bij hun aanwezige idee bloot te liggen in een recente analyse van moderniteit door BERGER c.s., die moderniteit een historisch begrensd verschijnsel achten, dat als zodanig een begin en zeer waarschijnlijk ook een eind heeft[18].

Hun analyse is in drieërlei opzicht van belang: 1. Zij brengen moderniteit weer expliciet in verbinding met de maatschappelijke instituties. Modern zijn achten zij vooral getypeerd door het tot ontwikkeling zijn gekomen van de

instituties voor de technologische productiewijze en de organisatie daarvan (bureaucratie) die zij de primaire dragers van overige daarmee gepaard gaande ontwikkelingen achten. 2. Zij durven dit in principe als relatieschema vol te houden, (de genoemde instituties zijn de 'engine' voor sociale veranderingen), hoewel zij ook het bestaan van terugstootkrachten en -factoren erkennen. 3. Als essentiële aanvulling op hun voorstelling tot nu toe poneren zij de dialectiek die bestaat tussen de meer objectieve gegevenheden en de subjectieve betekenis, die er door de betrokkenen aan gehecht wordt. Trachtend tussen de Scylla van een Freudiaans getinte sociale psychologie van de persoonlijkheid en de Charybdis van een Marxistische onderbouw-bovenbouw ideologie door te zeilen, pogen zij eigenlijk de vrijheidsruimte vast te stellen voor het denken over en vorm geven aan de mede-menselijke situatie.

De voor ons belangrijke – nieuwe – stap, die deze auteurs zetten, en waarmee ook ons probleem vooruit te brengen valt, is deze dat de huidige technologisch geïnduceerde inter-institutionele ontwikkelingen in de maatschappij aanzien geven aan twee verschijnselen, die beiden fundamentele nieuwe ervaringsfeiten voor de mens zijn. De eerste is de verscherping van de maatschappelijke differentiatie in een dichotomie tussen leidende en volginstituties, die kortweg als het ontstaan van een publieke sector tegenover een private aan te duiden is. Het bijzondere is nu h.i., dat deze laatste, waartoe ook het gezin behoort, als restsector onder-geïnstitutionaliseerd raakt: 'a kind of do-it-yourself universe'. Het tweede verschijnsel is als het ware de zwarte schaduw van het eerste: de vooral op het individuele vlak ervaren desoriëntatie, onzekerheid en onmacht temidden van een verwarrende hoeveelheid keuzemogelijkheden voor het gedrag in de privé-sector, waarvoor de term vervreemding een koepel is. Zij beklemtonen echter de ontoereikendheid en de fragiliteit van allerlei concurrerende oplossingen daarvoor met hun vaak ten gevolge van de schaalvergroting ook ingebouwde kansen op ontpersoonlijking en bureaucratisering. Critisch, hoewel niet onwelwillend bespreken zij de door hen als dé-modernisatie aangemerkte pogingen die b.v. in de jeugd- en contracultuur zichtbaar zijn om de situatie te veranderen. Nochtans biedt ook dit auteurstrio zelf weinig meer dan een scherpe diagnose.

Het is overigens de vraag of wat BERGER c.s. hier schetsen, zich inderdaad zó aan het afspelen is. Vergelijking met wat andere beschouwers over deze problematiek zeggen, zou daarvoor minstens nodig zijn, maar zou ons tot cultuursociologische beschouwingen voeren, die ons bestek ver te buiten gaan. Wij menen op deze plaats slechts te moeten zeggen wat de zienswijze van BERGER c.s. impliceert voor onze conceptuele modelvoorstelling. Dan is o.i. dit in ieder geval van gewicht, dat wij een verschijnselenruimte kunnen blijven concipiëren, die zodanig 'gevuld' is, dat de kenmerken, welke de zich verder ontwikkelende economisch-technologische institutionele sectoren gaan vertonen bepaalde vormgevingscondities, maar ook kansen verschaffen aan gedragingen of gedragswijzen in de sfeer van persoonlijke betrokkenheid van mensen op elkaar, mede zich uitend in sexualiteit, socialisatie en 'gewone' zorg voor elkaar. Onze hoofdgedachte is deze dat de 'economic opportunity-structure' in de toekomst

een typerende ontwikkeling krijgt, die ook algemener culturele kenmerken met zich meebrengt, waardoor het gezinsconcept dat tot nu toe modern werd genoemd, bewerkt wordt of kan worden, zodanig dat ook dit een andere typering gaat of moet gaan verkrijgen. De hier gebruikte alternatieve persoonsvorm dient ervoor om niet de indruk te wekken dat wij terzake een te mechanistisch-deterministische opvatting huldigen. Wij stellen het ons veeleer zo voor dat een op de opportunity-structure rustende én die tegelijk doordringende waardencombinatie kansen heeft op een Umwertung, die zich in de sfeer van sexualiteit en huwelijk en gezin, als die thans verzwakt geïnstitutionaliseerd zijn, het eerst of het sterkst zal kunnen meedelen. Of en hoe aan deze voorstelling enige verdere inhoud gegeven kan worden, moeten we ons nu dan afvragen. Daartoe zullen wij ons toch een excursie in de futurologische literatuur moeten veroorloven om de betekenis van toekomstige ontwikkelingen met betrekking tot wat wij de onafhankelijke en de afhankelijke variabele genoemd te hebben, te taxeren dan wel te verkennen.

EEN VERKENNING VAN DE TOEKOMST: ALGEMEEN FUTUROLOGISCHE LITERATUURGEGEVENS

Vanwege de reeds grote hoeveelheid geschriften beperken wij ons inzake deze futurologische literatuur op operationele wijze tot een selectie van publicaties, die voldoen aan de volgende criteria: zij dienen recent te zijn (van na 1970), zij moeten afkomstig zijn van auteurs, die zich vrij lang en professioneel met deze materie hebben bezig gehouden, zij moeten op ongeveer eenzelfde niet te veraf gelegen tijd(vak) gericht zijn (ruwweg de jaren '85–'95). Zij moeten – liefst – de Nederlandse situatie zo nabij mogelijk zijn.

Vanuit de gezichtshoek onder welke wij, gezien onze thematiek, de futurologische literatuur dan in ogenschouw nemen, valt deze in tweeën uiteen: enerzijds de algemene futurologische literatuur, die brede maatschappelijke ontwikkelingstrends of -kansen aanwijst en anderzijds de specifieke bijdragen, waarin het institutionele complex sex-huwelijk-gezin-familie centraal staat. Het valt daarbij op dat de wijze waarop beide terreinen op elkaar betrokken zijn zo weinig uitdrukkelijk aandacht krijgt. De algemene futurologen hebben niet erg oog voor het specifieke van huwelijk en gezin als institutie[19], terwijl het de 'gezins'futurologen nogal eens ontbreekt aan een breder perspectief op de maatschappelijke ontwikkeling.

Om dit laatste te krijgen vanuit Nederlands zicht kunnen we ons wellicht het beste wenden tot een artikelenserie van KWEE over de post-industriële samenleving, een term, die deze auteur ontleent aan D. BELL, die daarover een uitvoerige studie heeft gepubliceerd[20]. BELL is in deze een belangrijke auteur omdat hij een ambitieuze poging doet een conceptuele voorstelling te bieden om de toekomstige ontwikkelingen ten minste te kunnen plaatsen. Hij ordent deze langs drie dimensies: een economisch-technologische, een politieke en een

culturele, die als het ware drie domeinen vormen, waarin verschillende axiale principes werkzaam zijn, resp. economizing (rationeel efficient organiseren en produceren), participation (gemobiliseerde, maar ook gecontroleerde inspraak en democratisering) en fulfillment and enhancement of the self (zelfverwezenlijking en -ontplooiing). Zijn stelling is, dat deze terreinen vroeger in een gemeenschappelijk waarden-systeem verbonden en daardoor gereguleerd waren, maar dat nu deze domeinen steeds meer uit elkaar raken, voornamelijk toch wel onder invloed van bewegingen die zich langs de eerste as voordoen, bewegingen welke in BELLs werk (met die op de tweede as) voorlopig centraal staan[21].

KWEE werkt de hoofdkarakteristieken van BELL uit aan de hand van een gecomprimeerd overzicht van een groot aantal auteurs van psychologische, sociologische en filosofische huize. Het blijkt daaruit dat aan een voortgaande verschuiving van een op goederenproductie georiënteerde maatschappij naar een op kennisproductie en informatiebeheersing gerichte samenleving veel betekenis wordt toegekend.[22] De globale karakteristieken die als etiketten op die komende samenleving worden gedrukt zijn vele en gevarieerde: the affluent society, the informed society, the leisure society, the service society, the abstract society e.d. Omdat de dominantie van één bepaald aspect nog niet goed te onderkennen valt, opteert BELL voor de verlegenheidsterm 'the póst-industrial society'. Voorts blijkt dat het door BELL gesignaleerde uiteengroeien van verschillende maatschappelijke sectoren een thematiek is die bij verschillende van de auteurs die Kwee behandelt, terugkomt, evenals eigenlijk bij BERGER c.s. het geval was. Tevens vinden we bij verschillende van deze auteurs het verschijnsel bevestigd, dat er in de prototypische milieus van de professionele elites (met hoge S.E.S. dus) vooral bij de jongeren een tegenbeweging in de culturele sfeer, een 'culturele revolutie', plaats vindt, waarvan gehoopt wordt, dat door het benadrukken van waarden als communaliteit, solidariteit en gelijkheid de tot vervreemding en onmacht leidende te vergevoerde nastreving van liberale en bourgois-waarden als economische vrijheid en individualisme geredresseerd zal worden. Zelfs in een (naar hun eigen mening) zo waardenvrij en descriptief mogelijk gehouden studie van de professionele futurologen KAHN en BRUCE-BRIGGS wordt aan deze tegenbeweging relatief veel aandacht gegeven[23]. Zij menen dat deze 'counterculture' als beweging sec al over zijn hoogtepunt heen is, maar verwachten wel dat deze door hen als humanistisch-links gekwalificeerde stroming op een wat dialectische wijze effecten op de heersende, door hen traditioneel genoemde cultuur zal sorteren. De maatschappij zal zich h.i. in de jaren '80 wat (meer) consolideren, de culturele 'terugstoten' opvangen en absorberen. Wat daarvan het resultaat zal zijn duiden zij in het hoofdstuk 'De opkomst van de post-industriële maatschappij' aan met een historische parallel: het ontstaan van een soort in het technische tijdperk herlevend Hellenisme, een wat overrijpe beschaving zonder veel zin of doel voor de betrokkenen. Wij maken hierbij wel de kanttekening dat de door deze beide auteurs zelf beleden waarden-opvatting, t.w. hun Pelagianisme hun wel eens parten gespeeld kan hebben. (Zij formuleren nl. de naar hun mening bijna onontkoombare basering van toekomstverkenningen op waarden, in termen van

de keuze in de oude theologische strijdvraag tussen Pelagius en Augustinus, nl. of de mens zichzelf kan verlossen en de wereld verbeteren óf dat beide slechts van God verwacht mogen worden).

Wij verwijderen ons met deze algemene toekomstvisies echter wel wat ver van onze thematiek.

EEN VERKENNING VAN DE TOEKOMST: GEZINSFUTUROLOGISCHE LITERATUUR DATA

Benaderen we de thematiek van de andere kant, dat wil zeggen via de auteurs die zich professioneel met sexualiteit, huwelijk en gezin bezighouden, dan blijkt dat zij met het plaatsen van de door hen bestreken institutionele deelsfeer in een echt breder maatschappelijk toekomstperspectief zelf kennelijk moeite hebben, waarschijnlijk omdat zij zich op het terrein van het laatste niet goed thuis voelen. Wat zij daaraan doen is meestal het aanduiden van enkele belangrijk geachte zeer globale thans reeds aan de gang zijnde ontwikkelingen. Toch is het voor ons wel nuttig om te zien wat een vijftal auteurs van na 1970 verschenen gezinssociologische handboeken, die een kortere of langere beschouwing bevatten over de toekomst van sexualiteit, huwelijk en gezin in de jaren '80 en '90 binnen het door hen gegeven kader hebben te bieden.

ADAMS[24] grondt de sociologische interpretatie van de verdere ontwikkeling van het gezin op DURKHEIMS conceptie van een zich differentiërende maatschappij, waarin het gezin een bepaalde, beperkte, plaats krijgt toegewezen. Hij ordent de verschijnselen in deze institutionele sfeer – interessant genoeg – op vijf ideaaltypische continua, die sterk overeenkomen met de dimensies of aspecten die ook wij in onze gezinstypologie onderscheiden hebben. Alleen trekt hij de continua verder door. Wat wij de moderne pool noemden, is bij hem gesitueerd in een komende maatschappij, die als zodanig van hem geen typering krijgt, maar waarin het gezin zoals we het thans kennen niet of nauwelijks meer lijkt te bestaan: willekeurige paarvorming zonder wettiging, gelijke of amorfe 'partner'rollen, herdefinitie van cultuur per generatie, een leefgroep zonder functies ten opzichte van de maatschappij en slechts aan individuele behoeften dienstbaar, zijn er de trekken van. Dit betekent overigens niet, dat ADAMS de gezinssituatie snel in deze richting ziet ontwikkelen. ADAMS baseert zijn visie voor de nabije toekomst op werk van NIMKOFF, die de vrije-tijdscultuur nogal sterk benadrukt in haar betekenis voor de toekomst. Voor ADAMS wegen de huidige waarden met betrekking tot het gezin zo zwaar, dat hij het huidige door ons modern genoemde type vooralsnog ziet overheersen, zij het dat er vanwege de gemakkelijker levenswijze in een meer op vrije-tijd georiënteerde samenleving wel concessies zullen worden gedaan, die aan de veel individualistischer aspiraties – die hij in extremo op de toekomstpool van zijn continua plaatst – enigszins tegemoet komen, zoals b.v. samenwonen vóór het huwelijk, rolvervaging, grotere vrijheid inzake abortus, snellere echtscheiding e.d.

De zienswijze van de nog duidelijker op een institutioneel orde-perspectief stoelende, maar zich waarde-neutraal achtende auteur REISS stemt met die van ADAMS vrij sterk overeen[25]. REISS' toekomstbeschouwing doet nogal conservatief aan in die zin, dat hij de maatschappelijke context van het gezin als vrij statisch ziet. Congruent met een verdere bevestiging van de huidige industrieel-urbane samenlevingskenmerken acht hij ons moderne gezinstype, waarin individuele autonomie en gelijkheid nog sterker geaccentueerd zullen worden dan zij al zijn. Van de bron en de kracht die dit gelijkheidsideaal gestalte zou kunnen geven in de man-vrouwverhouding (b.v. de vrouwenbeweging) heeft REISS echter niet zoveel verwachting. Conservatief achten wij REISS ook om de teneur van zijn betoog, dat de sterkste veranderingen in het gezinsleven sinds het binnentreden van het industrieel-urbane tijdperk al voorbij zijn, dat het gezinssysteem 'volwassen' is geworden, ondanks de maatschappelijke onrust in de jaren '60, die ook in de sfeer van sexualiteit, huwelijk en gezin tot uitdrukking kwam, maar waarvan REISS in de jaren '70 slechts een uitkristallisatie en daarmee stabilisatie verwacht.

NYE en BERARDO bediscussiëren in het toekomsthoofdstuk van hun handboek expliciet de conceptuele relatie maatschappij-gezin[26]. Zij geven argumenten voor het poneren van de maatschappelijke context als onafhankelijke variabele en de gezins-situatie als de afhankelijke, argumenten die neerkomen op de dominantie van het meer dynamische (van sacraal op rationeel overgegane) organisatieprincipe van de economische en politieke instituties en de relatief zwakker georganiseerde en daardoor eerder réagerende collectiviteit van de familiale instituties. De komende maatschappelijke ontwikkeling schetsen zij echter ook slechts zeer globaal aan de hand van drie trends, de demografische, de cybernetische en de mensenrechtenrevolutie genoemd. In hun beeldvorming met betrekking tot het gezin zien zij tengevolge van deze trends de in het moderne gezin aanwezige tendenties zich ook trendmatig sterker doorzetten met inbegrip echter van het optreden van door de overheid gesteunde hulpinstituties als crèches en opvangregelingen voor huishoudelijk werk, die door het gestalte geven aan het modern gezinstype steeds meer nodig worden. Opmerking verdient nog dat deze auteurs vooral de dominantie van het middle-class gezin in deze ontwikkeling benadrukken. De lower-classes zullen naar hun mening bij toenemende welvaart de middle-class vrij nauwkeurig volgen. Hoewel zij over 'major changes' spreken, geeft het geheel bij hen toch de indruk, dat zij (als goede institutionalisten of structureel-functionalisten betaamt) een niet dramatische en vrij harmonische ontwikkeling voorzien.

BENSON[27] trekt drie ontwikkelingslijnen door die niet zoveel van die der beide vorige auteurs verschillen, maar wijst o.i. wel directer op de sociologische consequenties ervan voor het gezinsleven. Family-planning op de wijze als nu plaats gaat vinden, leidt wellicht tot een soort demografische monocultuur (de term is van SCHNABEL[28]) met consequenties voor het gezins- en woonpatroon, evenals weer voor andere maatschappelijke sectoren, die nauwelijks te voorzien zijn. Van de trend naar verdere opleiding en scholing – zeker bij een in stand gehouden gerichtheid op competitie en successtreven – verwacht BENSON span-

ningen, omdat toch de ouders zich wel eens tegen wat zij als aanslagen van buiten op de socialisatie ervaren, kunnen keren. Zelfkennis zal als waarde aangezet worden. Dit wordt door BENSON als derde trend gezien. Onduidelijk blijft bij hem echter wat voor feitelijke consequenties dit zal hebben, hoogstens geeft hij de indruk, dat de probleembeheersing daardoor beter zal kunnen zijn. Tenslotte meent BENSON toch dat *voorlopig* geen revolutionaire veranderingen in het gezinsconcept of alternatieven daarvoor te verwachten zijn.

Toch wel iets anders wordt de situatie en de ontwikkeling daarin geduid door A. SKOLNICK, die zwaarder tilt aan datgene, wat in de jaren '60 is losgemaakt zowel betreffende de maatschappij als met betrekking tot het gezin[29]. Misschien als sociaal-psychologe ziet zij de verschijnselen op een wat andere manier, kijkt zij er meer 'in'. In ieder geval zegt zij uitdrukkelijk een veranderings- en conflictperspectief te hebben. Dientengevolge signaleert zij waarschijnlijk beter de incoherenties, ook in conceptuele voorstellingen. Wat de toekomst betreft refereert zij duidelijk aan BELL. Zij gelooft dat de kenmerken van de post-industriële maatschappij het vigerend gezinstype, dat wij als modern aanduidden, onder druk zullen zetten, maar meent tegelijkertijd al glimpen van een creatieve aanpassing te zien in b.v. leefstijlen van meestal sociaal bevoorrechte, intellectuele en critische jongeren, die een nieuwe soberheid, antimaterialisme, sexegelijkheid en anti-natalisme nastreven. SKOLNICK acht echter de thans (begin der jaren '70) zo aandachttrekkende gezins-alternatieven, die aangeboden worden, teveel instant-oplossingen waarvan de deugdelijkheid al gauw te wensen blijkt over te laten. Nuchter stelt zij vast dat dergelijke 'te sentimentele' oplossingen de kern van de problematiek niet voldoende raken: de afbreuk die het ontstane en zich ontwikkelende industriële maatschappelijke klimaat doet aan de eigen ontplooiingsmogelijkheden van intiemere leefvormen. Haast cynisch merkt zij op dat het zoeken naar een nieuw ideaal-type van het gezin wel eens futiel kan blijken te zijn. Elk systeem heeft behalve zijn baten ook zijn kosten, hetgeen wellicht in het huishoudelijk aspect wel eens het meest duidelijk zou kunnen blijken. Cultureel anthropologisch onderzoek heeft geleerd, zegt SKOLNICK, dat in samenlevingen waar partnerschap en ouderschap zeer diffuse activiteiten zijn in vergelijking met ons moderne gezinstype, toch op andere wijze weer spanningen tussen jong en oud en tussen of in de geslachten aanwezig zijn. Wel stelt zij dat vanwege de telkens zich weer voordoende gebreken en tekortkomingen in de geprobeerde mogelijkheden aan organisatie van gezin en huishouden, het op zijn plaats is, dat 'back-up' instanties aanwezig zijn om mislukkingen te voorkomen of op te vangen. Zij noemt als zodanig de crèche, de kinderbescherming, de sociale verzekering, de geestelijke en lichamelijke gezondheidszorg zowel als ontmoetingsgroepen, vormingswerk, S.O.S.-diensten e.d. Hiermee gaat zij o.i. reeds enigszins in een richting die wijst op de noodzaak van een grotere integratie van het gezin als instituut in een breder inter-institutioneel maatschappelijk geheel, waarin een aantal hier opgesomde niet- of semicommerciële instituties belangrijker worden dan zij voorheen waren of thans zijn.

Naast de nogal empirisch-practisch ingestelde, 'critische' sociaal-psychologe

SKOLNICK is het op zijn plaats ook het woord te geven aan een fundamenteel-theoretische critica uit de gezinssociologische hoek, ROSENBAUM[30], die weliswaar geen futurologische oriëntatie bedoelt te bieden, maar wier benadering van de ontwikkeling van de gezinssituatie en het gezinsleven ongeveer hetzelfde terrein bestrijkt als dat van de vorige auteurs. Zij richt zich weliswaar in eerste instantie tegen de Duitse versie van het institutionalisme en het structureel-functionalisme in de gezinssociologie maar haar polemiek heeft ruimere gelding, omdat zij tegen dit conceptuele raamwerk als zodanig is bedoeld. Haar scherpe critiek op de institutionele en de groeps- c.q. systeem-benadering[31] is in wezen ideologiecritiek. Zowel de ene als de andere gezinssociologische stroming verwijt zij de institutie gezin om politieke redenen, hetzij vanwege Gemeinschafts-denkbeelden hetzij vanwege bourgois-idealen, losgemaakt te hebben uit de bredere maatschappelijke context (m.n. uit de productief-economische en politieke sectoren daarvan). Zij attaqueert SCHELSKY's dichotomische opvatting van de verhouding Gesellschaft-Familie waardoor het gezin als het ware zo'n definitie krijgt, dat het in de private sfeer terecht komt en als 'goede, natuurlijke' gegevenheid in conservatieve zin gereïficeerd wordt. Een meer in termen aan de kleine groep denkende figuur als KÖNIG verwijt zij, dat hij door een te eng zicht op zijn object de ontwikkeling van het gezin naar 'Intimgruppe' en 'Privatheit' verkeerd duidt, alsook dat dientengevolge de gezinsverschijnselen en problemen 'verinnerlijkt', micro-sociologisch van aard worden, maar de gezinsvorm zelf als functioneel gegeven geïdealiseerd wordt en niet meer als problematisch ervaren.

In het stellender derde deel van haar studie wijst ROSENBAUM uitdrukkelijk op de nauwe wijze waarop het gezin in de stedelijk-industriële maatschappij met de kapitalistische wijze van voortbrenging van goederen en levering van diensten is verknoopt, nl. via de scheiding van werk- en woonplaats, via de vaste regeling van de arbeidstijden voor de kostwinnaar die het gezinsleefritme bepaalt, verder via diens beroepspositie en het inkomen daaruit, die de consumptieve bestedingsmogelijkheden determineren en daardoor voor een belangrijk deel de leefstijl bepalen, die ook status toekennend werken en zodoende convivium en connubium beïnvloeden en tenslotte hun uitwerking op de socialisatie en opleiding van de volgende generatie niet missen. Zeer uitdrukkelijk wordt hiermee de opportunity-structure nog eens geschetst in zijn betekenis voor het gestalte geven aan het gezinsleven, waarbij tegelijkertijd de waarschuwing klinkt niet al te optimistisch te zijn over de onafhankelijkheid en zelfbepaling van grote en brede lagen van de bevolking in een toch als welvarend te boek staand land als de Bondsrepubliek. ROSENBAUM geeft echter – spijtig genoeg – geen vooruitblik op verdere ontwikkelingen van de kapitalistische maatschappij en biedt daardoor ook geen zicht op mogelijke veranderingen in de gezinsinstitutionele sector.

In verschillende opzichten wat meer nabij dan de tot nu toe besprokene is tenslotte de laatste uitvoerige publicatie van futurologische aard, die we in deze galerij willen beschouwen, genaamd 'De toekomst op zicht'[32]. Nabij is dit werk a. omdat het op de Nederlandse situatie betrekking heeft, b. omdat

het om een duidelijk begrensde toekomstige periode gaat (tot 1980), c. omdat het een project betreft waarbij de betrokkenen ook zelf ingeschakeld werden (een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking van 15–50 jaar) naast een aanzienlijk aantal (ca. 70) deskundigen (w.o. overigens slechts één vrouw) terwijl ook nog een literatuur-onderzoek werd verricht. Het drietal zo ontstane beelden wordt echter niet erg op elkaar betrokken. Het uit de literatuur studie rijzende algemene toekomstbeeld kunnen we gezien de aard van ons eigen literatuurkader thans wel terzijde laten; het bevat trouwens ten aanzien van de relatie maatschappij-gezin niets nieuws. Meer aandacht verdient het feit, dat het op grond van de verwachtingen der deskundigen gevormde beeld er toch wel anders uitziet dan dat van de bevolking in zijn geheel. Dit blijkt duidelijk bij wat men in de toekomst problematisch acht. De deskundigen zien wel problemen als de bevolkingsopeenhoping en de behoefte aan democratisering, maar denken o.i. teveel dat zij harmonisch tot een oplossing gebracht kunnen worden door meer voorlichting, onderwijs en sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Het is wellicht toch een perceptieverschil, ontstaan door hun status, dat zij het somberder beeld van een ten gevolge van S.E.S.-verschillen en ten aanzien van bepaalde waarden (als b.v. gelijkheid) bestaande frustatiegevoelens meer gespannen en verscheurde samenleving, dat uit de beantwoording van 'het volk' naar voren komt, niet zo waarnemen.

Hoe belangrijk de door ROSENBAUM beklemtoonde sociaal-economische structuur is, ook voor verschijnselen van en in het gezinsleven, blijkt zeker uit de resultaten van dit onderzoek. Degenen die tot de hogere welstandscategorie (ën) behoren hebben in geringere mate een noodlotsvisie dan de minder bedeelden. Zij zijn zowel wat optimistischer als toleranter en bouwen als het ware de veranderingen meer in hun toekomstbeeld in, omdat zij vanwege hun ruimere horizon althans van geijkte waarden en normen (wat) beter afstand kunnen nemen. De waarschijnlijk daarop gebaseerde opvatting van de deskundigen ten aanzien van het gezin, dat het institutionele karakter van het gezin zal afnemen en dat er opener en alternatieve samenlevingsvormen tot ontwikkeling zullen komen is deels wel terecht, zij het dat de direct daarna genoemde benauwdheidsgevoelens ten gevolge van 'ontzettend veel keuzemogelijkheden' (term van de rapporteur) in een maatschappij met steeds meer vrijheidsgraden het geponeerde toenemende verantwoordelijkheidsgevoel o.i. wel eens zwaar op de proef kunnen stellen. Onze indruk blijft, dat deze deskundigen te vrij blijvend en harmonisch vorm geven aan hun verwachtingen. Zo wordt over de emancipatie van de vrouw opgemerkt: 'Een belangrijke invloed zal uitgaan van de emancipatie van de vrouw. In toenemende mate zal zij een gelijkwaardige partner van de man worden en daarmee:

1. een stempel drukken op onze cultuur.
2. invloed uitoefenen op de tussenmenselijke relaties.

De vrouw zal ook in toenemende mate sexueel bevrijd worden, de relatie heerslavin van vroeger zal worden vervangen door een relatie tussen gelijkwaardige partners. De 'zelfstandig opererende vrouw' zal meer dan in het verleden een normaal verschijnsel worden. Hoe het ook zij – in het arbeidsproces opgeno-

men of zelfstandig opererend – de huisvrouw zal in toenemende mate aan het maatschappelijk verkeer deelnemen'[33].

Over maatschappelijke weerstanden tegen de emancipatie van de vrouw wordt echter met geen woord gerept, evenmin als de relatie met de andere maatschappelijke sectoren echt bezien wordt.

Op zoek naar een post-modern gezin in een post-industriële maatschappij

De balans opmakend van datgene, wat deze excursie in de toekomst ons opgeleverd heeft, menen we dat er in de veelheid van overeenstemmende, naast elkaar staande en ook wel tegenstrijdige inzichten zich toch een zeker patroon aftekent dat met de op pag. 187 geuite gedachte over de theoretisch-methodologische voorstelling van zaken wel strookt t.w. – kort samengevat – dat er een sociaal economisch bepaalde opportunity-structure (m.n. ook in een institutionele inkadering van de organisatie van de arbeid) bestaat en zich uitbreiden kan, die kansen biedt voor vormgeving aan een nieuwe waardencombinatie met betrekking tot sexualiteit, huwelijk en gezin. Dit betekent ten eerste, dat wij niet meer bij het tot nu toe gehanteerde conceptuele schema 'agrarisch-ambachtelijke maatschappij ∾ traditioneel gezin → stedelijk-industriële maatschappij ∾ modern gezin' kunnen blijven staan, maar dat wij voor de overgang van de stedelijk-industriële in de post-industriële maatschappij naar een met de laatste samenhangend 'post-modern' gezinstype op zoek moeten gaan. Ten tweede betekent dit, dat de modelvoorstelling van de verhouding maatschappij-gezin niet zo 'gedetermineerd' causaal, maar opener of liever 'optioneler' moet zijn. Er is met andere woorden geen resulterend post-modern gezinstype, maar een type, dat gestalte moet en kan krijgen, één dat gevormd kan worden uit fragmenten en brokken van kennis en inzicht, die uit het voorgaande naar voren kwamen, maar ook uit hier en daar reeds aanwezige aanzetten tot zeer partiële schetsen.

Nodig is echter vooral het komen tot een synthese, een integratie van de verschillende aspecten van de institutionele sfeer van sex, huwelijk en gezin. Wij beklemtonen dit, omdat wij vasthouden aan de opvatting, dat wat er met deze verschijnselen gaande is of daaraan vorm kan krijgen toch institutioneel samenhangen zal, wil er iets van een geordende sociale werkelijkheid in tot uitdrukking komen. Het is de poging om tot de 'constructie' van een post-modern gezinstype te komen, waartoe we ons in het volgende zetten. De vraag kan nog gesteld worden waarom er maar van één post-modern gezinstype gesproken wordt. Zou het niet beter zijn om meer, alternatieve, types te schetsen? Dit geeft immers meer opening naar de toekomst en vergroot de keuzemogelijkheden. Iets dergelijks is ook gedaan in één van de toekomstprojecten, die vanuit de Fondation Européenne de la Culture zijn opgezet, t.w. dat over de landbouw in het jaar 2000. Daarin zijn vier alternatieve beelden geschetst van de institutie landbouw in een eveneens alternatieve totaal-maatschappelijke

context[34]. Deze laatste (eigenlijk dus de post-industriële maatschappij) komt echter slecht uit de verf. Verder zijn o.i. de vier schetsen van de landbouw geen consistente, op één niveau liggende, vergelijkbare institutionele 'constructs'. Eigenlijk is er slechts sprake van één poging om naast de bestaande kapitalistische agri-business een ander type landbouw gestalte te geven, dat gebaseerd is op een waardencombinatie van (inter) nationale solidariteit en zorg voor het milieu. Evenmin is het goed mogelijk om op het niveau van de institutie gezin als geheel, op grond van de gesuggereerde waarden-ontwikkeling ter zake meer dan één coherent gezinstype te construeren. Binnen één zo'n type zijn uiteraard wel, evenals binnen het traditionele en het moderne type, varianten mogelijk.

Een dergelijk gezinstype als door ons bedoeld is geen ideaal-type in de zin van WEBER, hetwelk (deels) de werkelijkheid vertekent om de kern van een bepaald geordend handelen zichtbaar te maken. Het is ook geen extreem bestaand type. Het bedoelt een anticipatie te zijn op wat in de toekomst modaal kan zijn, inderdaad de 'shape of things to come' om een uitdrukking van KAHN en BRUCE-BRIGGS te bezigen[35]. De beste karakteristiek voor de aard ervan is waarschijnlijk, dat het een prototype is. Evenals in de techniek een prototype van b.v. een vliegtuig of auto als experimenteel ontworpen vorm noodzakelijkerwijs getest moet worden voordat het, doorgaans wat gewijzigd en verbeterd, in serieproductie genomen wordt, zo is er ook hier sprake van iets dat tot ontwikkeling gebracht moet worden. Tevens heeft het prototype analoog aan het technische voorbeeld de intentie van verbetering van een bestaand, gangbaar product. Er zit daarom behalve het cognitieve ook duidelijk een volatief element in. Vandaar dat de term Leitbild of guiding image er ook passend voor is.

Deze beide laatste termen zijn afkomstig uit de sfeer van het beleidsonderzoek op verschillende terreinen, zoals dat met betrekking tot het gezin, maar ook dat met betrekking tot de ruimtelijke ordening. In een analyse van deze begrippen wijzen PELKMAN en OORTGIJS[36] erop, dat het daarbij gaat om een ideale voorstelling van een beleidsobject, die tevens richtsnoer is voor het beleidshandelen. Verdere verduidelijking is m.n. te vinden bij DE BIE die het guiding image als volgt omschrijft: 'the guiding image is a concept, a collective representation which includes a value judgement concerning a definite social situation.[37]. Hierin komt zowel het waarden-moment naar voren (waarbij DE BIE zich aansluit bij KLUCKHOHN, die in zijn waarde begrip het wenselijke met een voorstelling verbindt) alsook dat er een collectief is dat dit aanhangt.

GROOT heeft het gebruik van het begrip 'Leitbild' vooral in de sfeer van de ruimtelijke ordening en planning geanalyseerd[38]. Hij ziet daar sterk de nadruk gelegd worden op de waarden-inhoud, b.v. in de termen van DITTRICH die het, algemeen maatschappelijk, heeft over een combinatie van vrijheid, sociale gelijkheid en sociale zekerheid. Het blijkt echter zeer moeilijk deze combinatie te vertalen in ideaalvóórstellingen. CONSTANDSE doet dit wel in een schets van enkele contouren van de inrichting van het platteland hoewel hij de waarde waarop deze schets georiënteerd is, nl. faciliteiten voor een levenswijze van de

plattelandsbevolking, die gelijkwaardig is aan die van de stedelijke bevolking, niet op zo'n abstract niveau plaatst als DITTRICH. GROOT is degene, die er de aandacht op vestigt dat men in het Leitbild ook de vormgeving voor de toekomst in concrete bestemmingen moet zien te vangen. Hij wijst op de utopische constructies van de GOODMAN'S, die drie typen van nederzettingen ontwierpen op basis van verschillende waarden-combinaties[39]. Hierbij komt dus weer de ideaal-*voorstelling* voor de dag.

Het is van veel belang het waarde- of preferentie-element in het Leitbild te onderkennen, want er kan in de komende maatschappij – en er móet gezien de spanningen in de huidige – een betekenisvolle waardenverschuiving plaats vinden, waarbij – om in de termen van de Franse revolutie te blijven – de (sociale) gelijkheid weer meer voorrang krijgt boven de vrijheid in liberaal-individualistische zin, een verschuiving waarmee misschien de broederschap (of zusterschap!) ook gediend zal zijn. Verschillende tekenen wijzen erop, dat in de geavanceerde Westerse maatschappijen deze verandering op gang gaat komen. Door er uitdrukkelijk naar te vragen heeft ROKEACH de aanzetten en de tendenties ertoe in de USA kunnen vaststellen[40]. In een onderzoek van een representatieve steekproef van de Amerikaanse bevolking heeft hij aangetoond, dat rond 1970 'equality for all' en 'sense of accomplisment' relatief de sterkste stijging vertoonden op een preferentieschaal, m.n. bij degenen met een hoge S.E.S. en bij vrouwen. Tekenend was dat dit stijgingseffect vooral door de jongeren werd bewerkstelligd. Eenzelfde soort aanwijzing ligt ook enigszins besloten in de reeds genoemde publicatie 'De toekomst op zicht'[41].

Manifestaties van deze tendenties zijn in een veelheid van verschijnselen en kenmerken in de sfeer van de verhouding tussen de geslachten en het gezin aan te wijzen, een groot aantal soms nog maar weinig gericht, ambigu en experimenteel, sommige al eenduidiger en zich uitkristalliserend. Het is een volstrekte onmogelijkheid alles wat hierover al gerapporteerd is, te vermelden of zelfs maar samen te vatten. Slechts van die gegevens en verschijnselen die wat uitvoeriger sociologisch geanalyseerd zijn, wordt bij de type-constructie hieronder gebruik gemaakt. De ordening van aanwezig materiaal en de opbouw van het gezinstype vindt plaats langs de 'assen' volgens welke ook de vorige typen gebouwd zijn.

DE CONSTRUCTIE VAN HET PLASTISCHE GEZINSTYPE

Het is voor een mannelijk socioloog niet zo gemakkelijk te onderkennen welke de ontwikkelingskansen zijn van de strijd die één van de moeilijkst collectief te mobiliseren zich emanciperende groepen, die der vrouwen, voert, alsook welke concreet de geprefereerde resultaten zijn waartoe hun emancipatiestreven moet leiden. Het is 'the male sociologists burden' zoals EHRLICH[42] het uitdrukt, dat zijn vooringenomenheid hem een sterk vertekend beeld kan geven van de werkelijk door haar ervaren situatie, laat staan van leefbare toekomstmogelijkheden of -wenselijkheden. Deze vertekening wordt door een jong sociologe als OAKLEY in de introductie tot een diepgaand interview-onderzoek

naar het werk van de huisvrouw pregnant, maar in al zijn omvang geformuleerd: 'The concealment of women runs right through sociology. It extends from the classification of subject-areas and the definition of concepts through the topics and methods of empirical research to the construction of models and theory generally'[43] (waarna documentatie volgt!). Sprekender echter voor het ontdekken van deze vertekening is de eveneens gedocumenteerde beschouwing van een oude en doorgewinterde sociologische coryfee als BERNARD[44], die verklaart de mannelijke dominantie en verwaarlozing van het vrouwelijk gezichtspunt in de sociologie inderdaad pas op latere leeftijd onder invloed van de nieuwe vrouwenbeweging te hebben leren zien.

Hierdoor gewaarschuwd beklemtonen wij eens temeer de behoefte aan gelijkheid en gelijkberechtiging van de geslachten. Het vervullen van deze veeleisende behoefte zal moeten geschieden in een sfeer van toenemende bezorgdheid over de bevolkingsgroei en tegelijkertijd sterk toenemende technologische beheersingsmogelijkheden van de vruchtbaarheid. Het constituerend element van het gezin, het huwelijk als deelinstitutie in een ruimer institutioneel complex, zal het meest gevoelig zijn voor de aanstaande veranderingen. De veelal toch als schijngelijkheid aan te merken verhouding tussen man en vrouw in het moderne gezinstype zal tot wezenlijke gelijkheid moeten worden, hetgeen impliceert grotere onafhankelijkheid van de vrouw, economisch zowel als psychologisch. Dit zal kunnen verlopen via een langer wachten met het huwelijk, langer blijven werken en/of studeren van een meisje, ook als zij reeds een vaste band met een jongen heeft in de vorm van een samenwoning. Psychologisch vervullen zij in deze periode meer functies voor elkaar door ieders grotere maatschappelijke betrokkenheid en inbreng dan voorheen bij jongeren het geval kon zijn. Mede door deze 'interim-periode' wordt de tijd na het sluiten van een huwelijk, waarin de vrouw – nog maar weinig – kinderen wil krijgen, sterk ingekort.

Wij komen daarmee op het aspect van de structuur van het dan gestichte gezin. Aan de betekenis van de man-vrouw relatie daarbinnen voor de toekomst is m.n. door de reeds eerder genoemde SCANZONI en door YOUNG en WILLMOTT aandacht geschonken[45]. Het werken van de vrouw blijkt bij hen, ook voor de relatie zelf, een scharnierpunt voor veranderingen te zijn. Het verlegt nl. het zwaartepunt in de onderlinge taak- en machtsverhoudingen. Het bereiken van een balans en evenwicht daarin is echter niet zo gemakkelijk te verwezenlijken omdat de man zijn prerogatieven niet zo maar af zal staan. SCANZONI ziet dan ook een gefaseerde bevechting van de gelijkheid waarbij de vrouw voorlopig slechts een soort junior-partnerpositie zal krijgen. SCANZONI bedoelt hiermee dat er tussen de huidige positie en rol van de vrouw in het huwelijk, die hij complementair noemt en de uiteindelijk te bereiken positie en rol van volledige gelijkstelling er een overgangspositie verworven wordt. Deze wordt gekarakteriseerd door eenzelfde hoog niveau en balans van plichten en rechten bij man en vrouw in de expressieve rol, maar een nog steeds aanmerkelijk minder hoog niveau daarvan bij de vrouw wat betreft de instrumentele rol. YOUNG en WILLMOTT zien in wat zij noemen de 'symmetrical family' een soort dubbelintegratie in het rollenpatroon ontstaan, waarbij zowel de man als de vrouw

een (gedeeltelijke) eigen maatschappelijke taak heeft maar ook beiden een volledige verantwoordelijkheid dragen voor huishoudelijke- en gezinstaken. 'By the next century – with the pioneers of 1970 already at the front of the column – society will have moved from (a) one demanding job for the wife and one for the husband, through (b) two demanding jobs for the wife and one for the husband, to (c) two demanding jobs for the wife and two for the husband. The symmetry will be complete. Instead of two jobs there will be four'[46]. De auteurs nemen daarbij aan dat meer vrije tijd en een minder opgeschroefd arbeidsethos dit rollenpatroon mogelijk maken. Overigens miniseren zij in tegenstelling tot SCANZONI de ongetwijfeld bestaande weerstand tegen het doen ingang vinden van het volledig symmetrisch rollenpatroon, ondanks het feit dat zij (naast de technologie) het feminisme één van de twee belangrijkste vormgevende krachten voor de toekomstige veranderingen in het gezinsleven achten.

Onze mening inzake deze materie is, dat er een zekere overgangsfase zal (moeten) bestaan, die gekenmerkt wordt door het soort werk dat de vrouwen buitenhuis gaan verrichten, t.w. een betaalde, veelal verzorgend te noemen soort arbeid en bezigheden in de 'back-up' instanties van SKOLNICK, waardoor tegelijkertijd een belangrijk stuk verlichting van de continue verzorgingslast van de eigen kinderen ontstaat. Dit speelt tevens in de kaart van de (op pag. 192) reeds gememoreerde noodzaak tot grotere integratie van het instituut gezin met andere niet direct commerciële maatschappelijke instituties. De in het proces van gezinsindividualisatie 'losgeraakte' buurt en kennissen komen dan deels via instanties als buurt- en wijkcentra, scholen, (para)medische zorg en verzorging e.d. als het ware weer terug, al zijn ze 'an sich' psychologisch niet zo relevant meer.

De uitstraling van het nastreven van de gelijkheidswaarde zal zijn invloed op de verhouding tussen ouders en kinderen geenszins missen. Wij kennen thans nog niet de generatie, die de crèche-situatie en een opener schooltype al heeft doorlopen, en waarin een groter aantal vrouwen voorkomt, die zich van hun situatie veel meer bewust zijn gemaakt. Naarmate deze generatie duidelijker aantreedt, zal zij ook door het geringer aantal kinderen dat bij haar per gezin aanwezig zal zijn, niet zoveel moeilijkheden behoeven te hebben met generatiespanningen en -conflicten. In het bijzonder voor de vrouw, die zich in een ook persoonlijk sterk gevoelde emancipatiestrijd met de man zal bevinden, is zo'n verlichting van de socialisatiedruk een bijkomend voordeel.

De gezinsfuncties in een zodanig klimaat zullen sterk gericht zijn op persoonlijkheidsopbouw en zelf-expressie, waarbij het moeilijk zal zijn in deze toch deels als dé-institutionalisering op te vatten ontwikkeling aan de groepsidentiteit van het gezin gestalte te geven en die te beleven, hoewel juist met het oog op het nastreven van gelijkheid, solidariteit eveneens nodig is. Daarbij kan echter mogelijk hulp geboden worden vanuit een tot nog toe in betekenis verwaarloosd element van het gezinsleven t.w. de huishouding.

Met de huishouding kan het in de toekomst verschillende kanten opgaan. VON SCHWEITZER, één van de zeer weinigen, die zich over de huishouding in de

toekomst heeft uitgelaten, meent dat twee economisch-technologische trends, twee sociaal-culturele trends zullen ontmoeten of kruisen.[47] Wat de eerste betreft ziet zij enerzijds een steeds groter wordend aanbod van commerciële kant en klare consumptieproducten en -artikelen, die ook buitenshuis te gebruiken zijn, ontstaan, evenals een aanbod van huishoudelijk werk vervangende diensten (die beide de huishouding min of meer externaliseren). Anderzijds is er de ontwikkeling van een nog perfecter huishoudtechnologie (die de huishouding internaliseert). De ene belangrijke sociaal-culturele trend acht zij een other-directed of liever een door commercie en reclame, voorlichting en (markt) onderzoek gedicteerde levenswijze, de andere een bewust op eigenheid gerichte levensstijl. Een viertal typen huishoudingen kan dientengevolge een kans krijgen, door VON SCHWEITZER als volgt omschreven:

'1. Der Vergabehaushalt, kapitalintensiv, arbeitsextensiv, annähernd total an das Gesellschaftssystem angepast.

Bei diesem haushälterischen Verhaltensmuster werden die hauswirtschaftlichen Funktionen vergeben, die Hauswirtschaften lösen sich annähernd auf. Die Familienmitglieder leben die meiste Zeit des Tages in eigenen schulischen, beruflichen und altersspezifischen Gemeinschaften. Die gesellschaftlichen Güter und Dienstleistungen sind nach dem manipulierbaren Massengeschmack gegenormt – von der Klischeewohnung zur modischen Einheitskluft bis zur einheitlichen Massenverpflegung.

2. Der Dienstleistungshaushalt, hochtechnisiert, arbeitsintesiv mit angepasztem Konsumstil.

Er ist primär darauf gerichtet, im eigenen Haushalt so viele Dienstleistungen wie irgend möglich selbst zu erstellen.

Jedoch auch diese Dienstleistungen in eigener Regie sind hier vom gesellschaftlichen Konsumstil geprägt. Es ist dieses das Verhaltensmuster der Haushaltsführung aus den Frauenzeitschriften, aus Werbesendungen und -schriften.

3. Der Vergabehaushalt, kapitalintensiv, arbeitsextensiv, in Wechselfunktion zu gesellschaftlichen Verhaltensmustern.

Während wir im ersten haushälterischen Verhaltensmuster ein Starkes Bestreben haben, nicht nur möglichst alle hauswirtschaftlichen Funktionen zu vergeben, sondern auch bei dieser Vergabe einem gesellschaftlichen Einheitsstil in der Lebensführung entsprechen zu können, erfolgt nunmehr die Vergabe nach den individuellen Bedürfnissen der haushaltenden Familie und nicht nach gesellschaftlichen Normen. Die Familienmitglieder sind nicht länger 'aussengeleitete' Konsumenten, sondern sie sind wählende und wägende Verbraucher, die sich mitunter auch als 'König Kunde' zu fühlen vermögen.

4. Der Dienstleistungshaushalt, hochtechnisiert, arbeitsintensiv und in polarer Funktion zu gesellschaftlichen Verhaltenszwängen.

Das Wesen dieses Dienstleistungshaushalts ist dadurch gekenzeichnet, dass die hauswirtschaftlichen Arbeitsbereiche nicht mehr an den Markt vergeben werden, wie beim Vergabehaushalt, sondern im Haushalt erledigt werden ganz nach den persönlichen Wünschen. Das bereits genannte zweite Verhaltensmuster war weitgehend von einem kommerziell geleiten, gesellschaftlichen

Konsumstil geprägt, während wir nunmehr einen individuellen Konsumstil vorfinden, der im Gegensatz zu den gesellschaftlichen Bildern des Verhaltens steht. Der häusliche Bereich wird so gestaltet, dasz er dem einzelnen einen optimalen, individuellen Lebensspielraum bietet, das Familienleben wird möglichst freigehalten von Bevormundung, der persönliche Bezug, die freimütige Diskussion, Toleranz und Fürsorge füreinander prägen das Zusammenleben. Der einzelne kann allein sein, aber er vereinsamt nicht, die Familiengemeinschaft bindet an einander, aber sie fesselt nicht'[48].

Wij hebben VON SCHWEITZER vrij uitvoerig geciteerd om te kunnen laten zien dat het vierde type – waarvoor zij haar voorkeur niet verbergt, maar waarvan zij tegelijkertijd stelt dat het gestalte geven eraan zowel bij vrouw als man een behoorlijke consumentenopvoeding, ja – bevrijding vergt – zeer wel past in de gezinsconceptie die wij ons aan het vormen zijn, omdat het zo duidelijk tegemoet komt aan het creëren van een 'lieu d'expression'. Het is deze leef- en woonstijl binnen een meer in de maatschappij ingevlochten gezinsverband, waarin harmonisch de dagelijkse met de affectieve verzorging gecombineerd wordt, een verzorging die zich ook wel uitstrekt over de eigenlijke 'grenzen' van het gezin heen, die tot verschillende creatieve variaties kan voeren, welke aan het idee van de eigen groepsidentiteit zowel als de 'sense of accomplishment' inhoud vermogen te geven. Als zodanig komt hierin ook een belangrijk stuk functievervulling van het gezin tot uitdrukking, die ook zijn positieve belevingskant wel moet hebben.

Hierboven is gezegd dat voor deze taak opvoeding en bevrijding van de consument nodig is. Te sterker geldt dit – we verliezen het niet uit het oog vanwege de ongelijkheid die zij moet overwinnen – voor de vrouw wat betreft haar positie in het algemeen. Met en door OAKLEY zijn wij overtuigd van het grote belang van juist de bewustmaking van de maatschappelijke bestempeling van het vrouw-zijn als huisvrouw-zijn en de déconditionering die deze bewustmaking mogelijk maakt om werkelijke veranderingen in haar positie en status te verkrijgen. Voor de man geldt echter m.m. hetzelfde.

Vatten we het betoogde nog eens samen, dan verkrijgen we als karakterisering van de reeds eerder op elkaar betrokken maar formeel onderscheiden aspecten van het gezin, zo het volgende gezinstype, waarbij we ons in de terminologie zoveel mogelijk aansluiten bij de eerder gepresenteerde typen:

positie	: permeabel gezin, betrokken op vooral verzorgende maatschappelijke instituties
huwelijk	: Partizipationsehe
structuur	: paritair
functie	: Identitätsbezogen
psych. klimaat	: communicatief, fertiel

Het is, evenals dat bij de uitdrukking post-industriële maatschappij het geval is, een verlegenheidsterm om dit gezinstype het predicaat 'post-modern' te geven. Net zo goed als het traditionele gezin inhoudelijk beter getypeerd zou

zijn met 'paternalistisch' en het moderne met 'formeel-democratisch' is het ook beter dit toekomstige gezinstype een naam te geven, die meer de inhoud dekt. Wij hebben dan, na lang overwegen, de voorkeur gegeven aan de term 'het plastische gezin', omdat daarin zowel tot uitdrukking komt het zich kunnen vinden in de maatschappij, de mogelijkheid om zelf te werken aan de eigen vormgeving ervan, als de aard van de eigenschappen die er kenmerkend voor zijn en tenslotte ook de gevarieerde verschijningsvorm die het toelaat.

HET REALITEITSGEHALTE VAN HET GEZINSPROSPECT: EEN 'TEST OF FITNESS'

Het moge aantrekkelijk zijn om tot zo'n, misschien wel te fraai geachte, typeconstructie te komen, het blijft een waagstuk om te zeggen dat het een in de toekomst levensvatbare zaak zal blijken te zijn. Wil het als zinvol en richtinggevend fungeren, wil het als Leitbild dienst kunnen doen, dan moet het toch nu al enigszins herkend en aanvaard kunnen worden, anders is het een wereldvreemde speculatie geweest. Nu is er wel een zekere mogelijkheid om dat alreeds na te gaan, omdat o.i. het maatschappelijk leven een proces van vormgeving is, dat zich in de tijd afspeelt, maar waarvan momentaan in een sociaal-ecologische situatie vastgesteld kan worden, wie de belangrijkste vormgevers zijn of meer in procestermen gezegd, wie de trendsetters zijn, nl. zij, die daartoe de meeste kansen krijgen (en het meest de uitdaging ervaren, moet er wellicht aan toegevoegd worden) om tot vernieuwingen te komen. Deze notie is ook aanwezig bij MORIN, die in zijn reeds eerder gememoreerde onderzoek van een Bretonse gemeente en haar inwoners deze plaatste in het perspectief van de totale maatschappelijke ontwikkeling: 'Ainsi Menez Ru, village arrière, et Kerminou, hameau d'avant-garde, furent pour nous des témoins permettant d'embrasser un processus. L'inégalité de developpement est la notion spatio-temporelle qui permet de transmuter l'espace en temps et d'intégrer le devenir dans l'espace'[49].

De zojuist genoemde YOUNG en WILLMOTT zeggen in hun Londense studie over het gezinsleven in relatie tot werk en vrije tijd (die in belangrijke mate toekomst-georiënteerd is) ongeveer hetzelfde, maar doen dit nog wat explicieter vanuit de gelijkheidswaarde, terwijl zij terzijde ook de moeilijke positie van de socioloog in dezen raak typeren. Vanwege de betekenis van hetgeen ook wij willen betogen is het op zijn plaats een vrij uitvoerig citaat uit het inleidend hoofdstuk van hun boek 'The Symmetrical Family' te geven: 'The image we are trying to suggest is that of a marching column with the people at the head of it usually being the first to wheel in a new direction. The last rank keeps its distance from the first, and the distance between them does not lessen. But as the column advances, the last rank does eventually reach and pass the point which the first rank had passed some time before. In other words, the egalitarian tendency works with a time lag. The people in the rear cannot, without breaking rank and rushing ahead, reach where the van is, but, since the whole column is moving forward, they can hope in due course to reach were the van

was. Lagged equality – always partial, never including everybody – is the nearest approach there has yet been to equality. The sociologist (or anyone else who imagines himself an observer) is not standing on the side like a general, his hand frozen into an everlasting salute; he is himself grimly hurrying along in the column which is at once in the past, the present and the future'.

'To sum up, the first main idea we have presented (in this chapter) is that past and future are embodied in the present. The second is summed up in our Principle that many social changes start at the top and work downwards. The people in the van of the column, to return to our metaphor, should foreshadow what those at the rear will be doing tomorrow, just as those at the rear represent the past of those ahead of them. So if there is a change visible at the upper end of the class spectrum it may well be a portent of a more general change'[50].

Op grond van de geschetste voorstelling van de verhouding maatschappij-gezin zijn als dergelijke voorafschaduwingen van de toekomst vooral te beschouwen de gezinssituaties in de milieus van een hoge S.E.S. met post-industriële kenmerken. Daarin moet tot op bepaalde hoogte reeds de gestalte van een dergelijk als door ons geprofileerd nieuw gezinstype aanvaardbaar of al aangenomen zijn. Is dat inderdaad het geval?

Een deelstudie van CARISSE in het gebied van de metropool Montréal, ondernomen in het kader van een groot project inzake sociaal en cultureel innoverend gedrag van vrouwen in de Canadese provincie Quebec, geeft ons op verschillende punten al een zeker uitsluitsel[51]. Uit een analyse van langdurige interviews met een zorgvuldig geselecteerde groep van 150 als innovatrice aangemerkte vrouwen (dat wil zeggen vrouwen die meestal ten gevolge van een beroepsstatus die we in onze termen als kenmerkend voor de post-industriële maatschappij mogen beschouwen, leiding- en richtinggevend waren op de terreinen waarop zij actief waren) werden nl. een groot aantal uitspraken gezocht, die betrekking hadden op huwelijk en gezin en op de man-vrouw verhouding in het algemeen (het slotdeel van het interview bevatte speciaal daarvoor ook enige vragen). Het bleek dat de interpretatie van 40% van deze uitspraken in termen van wat wij het traditionele en het moderne gezinstype zouden noemen, niet mogelijk was. Deze refereerden aan situaties en/of waarderingen, die 'post-industrieel' geacht mogen worden. CARISSE brengt hen overigens niet in een coherent type samen.

Deze bevinding steunde ons echter wel in een poging, om te zien of in de veel minder 'uitgezochte' gelegenheid, die gevormd wordt door de 'gewonere' maatschappelijke context van de gezinnen in twee Zuid Hollandse dorpen, weliswaar na een decennium van aanzienlijke (in de proloog uitvoerig geschetste) veranderingen, toch ook reeds het een en ander van een toekomstig gezinstype als waaraan door ons reliëf gegeven is, herkenbaar zou zijn. De wijze waarop dat hier geprobeerd werd te onderzoeken, nl. door een aantal extra vragen te stellen bij de enquête in 1972, kon slechts onvolmaakt zijn: vanwege de lengte van het interview moest het aantal aanvullende vragen beperkt blijven en moest de aard ervan zoveel mogelijk overeenstemmen met de eerder gestelde vragen,

dat wil zeggen moesten het zoveel mogelijk gesloten vragen zijn.

Rekening houdend met deze beperkingen zijn voor de verschillende aspecten van het post-moderne of plastische gezinstype de aanvullende vragen opgesteld. (Zie bijlage 1). Op deze operationalisering van het voor de toekomst gedachte en in een bepaalde structuurvorm gegoten waardenconcept met betrekking tot het gezin door middel van weinige en vrij simpel gestelde vragen, die voor de hele onderzochte populatie zinvol waren, valt uit een oogpunt van een zo ideaal mogelijke onderzoeksopzet dus zeker het een en ander af te dingen. Onze opzet liet echter zoals gezegd geen betere toe. Wel hebben de verschillende formele aspecten van het gezinstype een beurt gekregen, met uitzondering van het psychologische klimaat, dat trouwens ook bij de vorige gezinstypen zelf niet geoperationaliseerd werd. Het aantal vragen voor ieder aspect van het gezinstype was echter niet zó groot, dat we voor elk weer een schaal konden vormen. We moesten ditmaal volstaan met het maken van één post-moderniteits- of liever 'gezinsplasticiteitsschaal'.

Wat heeft het uitvoeren van deze 'test of fitness' op het nieuw gevormde gezinstype nu opgeleverd? Wij kunnen op verschillende resultaten wijzen. Ten eerste blijken de scores op deze schaal die de antwoorden op de aanvullende vragen opleverden, een ongeveer normale frequentieverdeling te vertonen, evenals dat het geval was met de scores op de vroeger vervaardigde schalen. Gesplitst volgens gemeente laat het rekenkundig gemiddelde van de schaal zien, dat in Arkel ook dit toekomstbeeld van het gezin iets geprononceerder aanwezig geacht mag worden dan in Kedichem, maar dat het verschil van weinig betekenis lijkt. Op de schaal die loopt van 28–84 (het hoogste getal geeft de meeste 'post-moderniteit' aan) ligt het voor Arkel bij 61,5 en voor Kedichem bij 58,5.

Zo dadelijk onderwerpen we de invloed van de ook in het vorige hoofdstuk gebruikte zuiverder onafhankelijke variabelen op de vormgeving eraan, aan een beschouwing. Eerst letten we nog op tabel 47, die de correlatie toont van de gezinsplasticiteitsschaal met de eerder gebruikte moderniteitsschaal en de onderdelen daarvan in 1972.

De samenhang tussen beide hoofdschalen, geïndiceerd door de grootte van r, mag o.i. zo geduid worden, dat er tussen het bij de huidige maatschappij passende moderne gezinstype en het op de toekomstige post-industriële maatschappij aangelegde plastische gezinstype geen discontinuïteit bestaat,

TABEL 47. Samenhang tussen de gezinsmoderniteitsschaal in 1972 en de gezinsplasticiteitsschaal (correlatiecoëfficienten; PEARSONS' r).

	gezinsmoderniteit				
schaal	positie	huwelijk	structuur	functies	globaal
gezinsplasticiteit	0,06	0,33	0,32	0,45	0,51

maar dat er een vloeiende overgang van het ene in het andere aanwezig is, zoals dat ook bij het traditionele en het moderne het geval was: met andere woorden men zal van het traditionele gezin dóór het moderne heen naar het post-moderne type gaan.

Schenken we dan nu aandacht aan de belangrijkste resultaten van de test op aannemelijkheid van het plastische gezinstype, t.w. die betreffende de herkenning c.q. realisering ervan onder invloed van de als onafhankelijk beschouwde variabelen. Bij de presentatie en de interpretatie van de data daaromtrent moet vooraf echter nog een opmerking van theoretisch-methodologische aard gemaakt worden. Deze betreft het punt dat wij in ons conceptueel relatieschema maatschappij-gezin ook met betrekking tot de eerste term operationeel geen rechtlijnige extrapolatie naar de toekomst kunnen maken. Wij bevinden ons thans immers, om het zo uit te drukken, nog niet adequaat in de post-industriële maatschappij, de geëigende maatschappelijke context voor het gezin in de toekomst. Het is door dezelfde ontleding van de globale maatschappelijke context in specifieker factoren, wat betreft hun invloedsuitoefening op de gedragspatronen in huwelijk- en gezinsleven, dat ook in ons nieuwe geval de conceptuele voorstelling plausibel gemaakt moet worden, volgens de redenering van pag. 203.

Bestudering van de tabellen 48 en 49 leert om te beginnen, dat de verklarende kracht van de gebruikte onafhankelijke variabelen in vergelijking met het moderne gezinstype bij het post-moderne wel iets geleden heeft, maar toch niet zoveel. De teruggang van de hoeveelheid verklaarde variantie van 0,25 naar 0,20 is gezien de toch vrij hachelijke en onvolkomen onderneming van de constructie en operationalisering van dit laatste type bepaald meegevallen. De theoretische redenering als hierboven op pag. 203 verwoord in het citaat van

TABEL 48. Enkelvoudige correlaties tussen de onafhankelijke variabelen en de afhankelijke variabelen gezinsmoderniteit (in 1972) en gezinsplasticiteit (PEARSONS' r).

	S.E.S.	herkomst	leeftijd	godsdienst	locatie
gezinsmoderniteit	0,33	0,19	0,19	0,19	–0,37
gezinsplasticiteit	0,28	0,17	0,08	0,33	–0,13

TABEL 49. Multipele en partiële correlatie-rekening (1972).

	S.E.S.	herkomst	leeftijd	gods-dienst	locatie	geza-menlijk
r part. gezinsmoderniteit	0,29	0,08	0,07	0,14	–0,33	
fractie variantie verklaard	0,07	0,01	0,01	0,00	0,09	0,25
r part. gezinsplasticiteit	0,25	0,12	–0,01	0,33	–0,06	
fractie variantie verklaard	0,05	0,01	0,00	0,10	0,00	0,20

YOUNG en WILLMOTT houdt in, dat S.E.S. van sterke invloed op de acceptatie dan wel realisatie van het plastische gezinstype zou moeten zijn. Deze veronderstelling wordt in de resultaten ook wel ten dele bewaarheid. Van de gebruikte variabelen leek S.E.S. bij de enkelvoudige correlaties nogal wat teruggelopen in invloed vergeleken met de invloed ervan op de moderniteit, maar bij de zuiverder partiële correlatierekening blijkt S.E.S. een bijna even grote fractie van de variantie in de nieuwe afhankelijke variabele gezinsplasticiteit te verklaren. Wat echter het meest opvalt – in tabel 48 al, maar het duidelijkst in tabel 49 – is dat 'locatie' voor het post-moderne gezinstype sterk in betekenis afgenomen blijkt te zijn, vergeleken met de betekenis die deze had voor het moderne gezinstype. Daarentegen is de factor godsdienst weer in kracht toegenomen; nauwkeuriger geformuleerd is het zó, dat niet-traditioneel godsdienstig of niet-traditioneel kerkelijk zijn dan wel ongodsdienstig of onkerkelijk zijn het verschijnen van het plastische gezinstype sterker bevordert, dan dat met het realiseren van het moderne type het geval is.

Wat precies de achtergrond is van deze verschuivingen en de daardoor ontstane rangorde in betekenis van factoren die het plastische gezinstype het aanzijn of aanzien geven, valt moeilijk te zeggen. Mogelijk speelt echter het volgende een rol: We hebben hier te maken met een beperkt onderzoeksgebied en daardoor een beperkte onderzoekspopulatie. Misschien konden dientengevolge het onderzochte verschijnsel en de invloeden erop niet zo markant aan de dag treden als in een meer representatief milieu het geval zou zijn geweest, waardoor de onderlinge verhoudingen tussen de onderscheiden onafhankelijke variabelen daar wel eens anders gelegen zouden kunnen hebben. Voor het verklaren van de verschillen in betekenis die de factor locatie vertoont, alsmede de positie die deze inneemt ten opzichte van S.E.S. moet opgemerkt worden, dat misschien een zekere versluiering is opgetreden omdat aan een niet als zodanig onderscheiden variabele als transportgebruik en communicatiemedia-hantering toch een grote plaats toekomt. In dát opzicht is het door ons ondergebracht zijn van elementen van een zodanige variabele in de afhankelijke variabele niet verhelderend geweest. Juist omdat in de post-industriële maatschappij communicatie en informatie zo belangrijk zijn, is een juiste 'plaatsing' daarvan als variabele cruciaal en zou het betrekken daarvan bij een andere opstelling van de variabelen achteraf wel aantrekkelijk geweest zijn.

Wat de factor godsdienst betreft veronderstellen wij dat het toekennen van een hoge waardering aan 'gelijkheid', een waarde waarop het plastisch gezinstype in belangrijke mate berust, kennelijk dieper in het vlees van een vanouds godsdienstig geijkte waardenbelichaming snijdt dan de wijze waarop deze waarde in het moderne gezinstype, nl. nog maar voorlopig, gestalte kreeg. Hiermee wil overigens niet gezegd zijn, dat het post-moderne gezinstype in godsdienstige reflectie, oftewel theologisch, niet houdbaar zou zijn. De theoloog HOBBS heeft in een interdisciplinair gezelschap, dat zich bezig hield met toekomstvragen met betrekking tot het gezin, laten zien, dat vanuit een theologisch-ethisch gezichtspunt juist nastrevenswaardig moet zijn, datgene wat wij samenvatten onder het plastische gezinstype, zij het dat hij dit sterker motiveert

op grond van de waarde van de communicatieve dialoog dan die van de gelijkheid[52].

Al met al menen wij dat de ontworpen concepten en schema's voor de ordening en het doorzichtiger maken van de ons bezighoudende verschijnselen zinvol en houdbaar zijn gebleken. Zoals altijd bij wetenschappelijk onderzoek roept deze activiteit ook hier weer nieuwe vragen op. Het is een obligate opmerking dan te zeggen, dat er terzake nog meer onderzoek verricht moet worden. Niettemin geloven wij dat verdere verkenningen in een richting als door ons ingeslagen sociaal-wetenschappelijk nut hebben, maar ook dat zij vrij direct maatschappelijk van betekenis zijn. Wij raken daarmee echter aan het algemener thema van onderzoek en beleid, dat op deze plaats niet verder in behandeling genomen zal worden maar waarover we in een slotbeschouwing vanuit ons bezig geweest zijn met het onderhavige onderzoek nog het een en ander te berde willen brengen.

EPILOOG

De aard van het verrichte onderzoek: een reflectie en een verantwoording

Deze slotbeschouwing zal niet zozeer een samenvatting zijn van het behandelde – daarvoor verwijzen wij de lezer maar direct door naar de Summary – als wel een beschouwing over de wijze waarop en de geest, waarin dit stuk sociologisch onderzoek in zijn geheel verricht is. Tot het geven van een zekere verantwoording daaromtrent voelen we ons wel enigszins gedrongen. De lezer zal zeker bemerkt hebben hoezeer we ons vooral in het tweede deel van deze studie bekommerd hebben om het conceptuele kader en de theoretisch-methodologische aspecten ervan, meer waarschijnlijk dan de meeste andere sociologische onderzoeken met vooral een materieel probleem-object. Aanleiding hiertoe was het feit, dat het onderzoek uit twee delen is komen te bestaan, waartussen zo'n groot tijdsinterval ligt, een periode waarin over het nut en de zin zowel als over de aard van de sociologiebeoefening ook nogal het een en ander is losgemaakt. Het kan haast niet anders of dit moest wel tot uitdrukking komen in de reflectie op het doen aansluiten van het tweede onderzoeksproject op het eerste. Hoe dat meer inhoudelijk in zijn werk is gegaan, is in de vorige hoofdstukken genoegzaam beschreven. Hier gaat het er meer om te schetsen hoe en waarom een vrij simpele opzet van een onderzoek nadien, bij de herhaling ervan, niet toereikend bleek, maar leidde tot een opvatting en een wijze van sociologie bedrijven, die in feite pas tijdens de bezinning op en de verdere uitvoering van de tweede fase, toch wel in een worsteling met concepten en data, tot stand kwam.

Van stonde af aan is voor ons belangrijk geweest de functie, die dit onderzoeksproject moest vervullen en die op pag. 1 al genoteerd werd. Het zou een bepaalde dienst bewijzen aan het beleid, maar wel door een onafhankelijke opstelling van de wetenschappelijke onderzoeker, in wezen met de bedoeling om een in bepaalde beleidskringen vigerende tamelijk ideologisch gekleurde opvatting ter zake van het gezinsleven met 'de werkelijkheid' te confronteren. Een dergelijke taakafbakening tusen beleid en wetenschap, tussen bewindslieden en onderzoekers, levert niet zoveel moeilijkheden op als deze rolverdeling door beiden geaccepteerd wordt en de beleidsfunctionarissen impliciet de door de wetenschap te volgen weg bij de verwerving van kennis en inzichten als onafhankelijk en legitiem erkennen en de daarlangs verkregen resultaten ook als waar, authentiek aanvaarden (zonder daar overigens direct iets mee behoeven te doen!). De onderzoeker is dan in feite vrij om zijn gang te gaan, hetgeen voor hem betekent dat hij volgens zijn werkwijze de waarheid of werkelijkheid kan vast stellen, d.i. door empirische verificatie van hypothesen daaromtrent.

Aldus, simpel en eenvoudig, is het spel ook in het eerste deel van dit dubbelproject gespeeld: 'out there' bestaat een stuk (sociale) werkelijkheid, dat ken-

baar is, dat we willen leren kennen en dat met behulp van een toepasselijke theorie dan ook gekend wordt, be-kend gemaakt, dat wil zeggen in zijn kenmerken, zijn samenhangen, zijn oorzaken en gevolgen doorzien wordt en zodoende als 'product' afgeleverd wordt, een product waarmee het beleid kan doen wat het goeddunkt. VAN SCHILFGAARDE heeft de vanuit de relatie tot het beleid bedenkelijke kanten van dit kennis-ideaal en deze opvatting van wetenschapsbeoefening, in het bijzonder in de sociologie, helder in het licht gesteld en op de consequenties ervan gewezen[1]. Waar VAN SCHILFGAARDE speciaal de vinger bij legt, is, dat een te onbewust of onbekommerd waarde-vrij geacht bezig zijn van de onderzoeker in het feitelijk doen van onderzoek hem parten gaat spelen als en wanneer de resultaten ervan in één of andere vorm van praktijk dienstbaar worden gemaakt: 'Mijn stelling (hiertegenover) is dat wetenschapsbeoefening *zelf* reeds een proces van besluitvorming veronderstelt dat mede gerechtvaardigd moet worden. Het kernpunt ligt naar ik meen daarin dat het onjuist is te veronderstellen, dat objectiviteit van de methode van onderzoek ook objectiviteit van het resultaat (de kennis) impliceert.

Het komt mij voor dat vrije wetenschapsbeoefening slechts gegarandeerd is als men zich dat ethisch moment in de wetenschapsbeoefening zelf realiseert. Door te doen alsof de ethische implicaties eerst in de toepassing van de resultaten van wetenschap aandacht behoeven, wordt het wetenschapsconcept mijns inziens ontoelaatbaar verengd. Een dergelijk eng wetenschapsconcept is echter even dogmatisch als eertijds het wetenschapsconcept van de scholastiek, al richt zich nu de dogmatiek op de methode, zoals indertijd op de inhoud'[2].

In deze opvatting lijkt de vrijheid van ontwerp, op de betekenis waarvan we meermalen (bv. op pag. 168 en 171) hebben gewezen dáárom een belangrijke rol te spelen, omdat deze een keuze voor een beschrijvingsmogelijkheid van de werkelijkheid impliceert: Kennis is dus gebonden aan de onderzoeker(s) en realiteit komt tevoorschijn uit zijn (hun) onderzoekend bezig zijn[3]. Toetsing en verifiëring als onderzoeksactiviteit is – daartoe leidt de strengheid van de methode – toetsing of verifiëring op mógelijkheid van de gekozen beschrijving, *niet op die van noodzakelijkheid.* Het is onmiskenbaar dat hiermee op een zeer bepaalde wijze ook de verantwoordelijkheid van de wetenschappelijke onderzoeker wordt gesteld, één die niet beperkt blijft tot de keuze van het object, een zich houden aan de regels van het onderzoeksspel en wijzen op de consequenties van toepassing van resultaten (en gangbare opvatting waarvan b.v. ook KOOY getuigenis aflegt[4]), maar één die zich uitstrekt tot de persoonlijke verantwoordelijkheid voor de keuze van de wijze van vorming en het gebruik van begrippen en relaties en de daarmee ontstane werkelijkheid alsook de consequenties die deze bezigheid blijken te hebben in de samenleving (b.v. wanneer de resultaten daar betekenis blijken te krijgen of toegepast worden). 'Zuivere wetenschap, in de zin van wetenschap zonder persoonlijke verantwoordelijkheid van de wetenschapsbeoefenaar voor de inhoud, is een fictie, en dit kan niet genoeg gezegd worden'[5].

Het lijkt vreemd, dat de 'onbevangen' te noemen wetenschaps-, of nader,

sociologiebeoefening in deel I, waar directe beleidsbedoelingen feitelijk sterker aanwezig waren, minder moeilijkheden opleverde dan in deel II, toen juist de vrijheid van de onderzoeker, omdat er geen beleidsopdracht was, groter kon zijn. In het geval van de 'herhaling' van het onderzoek in een zich veranderd hebbende en nog snel veranderende wereld, bleek echter de aard van de verschijnselen die zich aan de onderzoeker voordeden zodanig te zijn, dat zij niet meer (goed) in het oorspronkelijk ordeningsontwerp ervan pasten. De twijfel die zich toen voordeed was in wezen een twijfel aan de mogelijkheid of de gezinswerkelijkheid in zijn typering m.n. in zijn relaties tussen kenmerken en elementen wel zódanig strikt en vaststelbaar aanwezig was, als eerst gemeend werd.

Het belangwekkend gevonden idee van de herhaling van het onderzoek en het op grond daarvan betrekkelijk spontane besluit tot uitvoering ervan wierp al spoedig vragen op betreffende de rol van de tijd als factor in een dusdanige opzet. De te nemen beslissing daaromtrent vooral, dwong tot overdenking en herduiding van het conceptuele kader, waarbij een hernieuwde typering van de verschijnselen zowel als het leggen van relaties tussen de geconcipieerde en getypeerde verschijnselen aan de orde kwam.

Op dit punt aangekomen, vóór deze beslissingen geplaatst, is door ons inderdaad de druk van de bovenbedoelde persoonlijke verantwoordelijkheid ervaren (het achteraf formuleren van reflecties als deze doet ze overigens geladener vóórkomen dan zij ten tijde van het plaatsvinden ervan ondergaan zijn). De grond van het nemen van deze verantwoordelijkheid in ons sociologisch onderzoeksmatig bezig zijn is toch wel gevonden in de opnieuw geziene beleidsrelevantie, een zaak waarvan we vanwege het eerste onderzoek al doordrongen waren.

'Frankfurters' en 'Guiding Image builders'

Moeilijker nog dan de vraag óf dit herduiden moest gebeuren is de vraag hoe het moest gebeuren. Vóórstanders van de opvatting dát het nodig is plegen nogal eens in de leer te gaan bij de 'Frankfurter Schule' in de sociologie. Dat ligt ook wel voor de hand, omdat in de kring daarvan een duidelijk besef van de aangeduide problematiek aanwezig is. Scherp komt dit tot uitdrukking in een bekende publicatie van Habermas: 'Erkenntnis und Interesse'[6]. Na blootlegging van de positivistische misvatting dat – pregnant gezegd – concepten en feiten van waarden gesplitst kunnen worden, wijst Habermas op de aard van het kennisleidend belang of liever de soorten belangen, die in en door de kennisverwerving gediend worden. Hij maakt onderscheid tussen een technisch, een practisch en een emancipatorisch kennisbelang, die volgens hem gegeven zijn met de opzet van verschillende vormen (en objecten naar het lijkt) van wetenschapsbeoefening. Enerzijds is er het technische kennisbelang, gegeven met de empirisch-analytische vorm van wetenschapsbeoefening (doorgaans aanwezig in de natuurwetenschappen, maar ook wel in de sociale wetenschappen) neerkomend op informatieve consolidering en uitbreiding van doelgericht han-

delen, min of meer op één lijn liggend met het practische kennisbelang, te vinden in wat HABERMAS noemt de historisch-hermeneutische wetenschappen (de gedragswetenschappen bedreven volgens de Sinn-Verstehende methode) waarvan de activiteiten neerkomen op het in stand houden van inter-subjectieve handelingsgerichte zingeving. Beide zijn nl. bedoeld om nomologische kennis te verschaffen. Daartegenover of daarenboven bestaat er het emancipatorische kennisbelang, hetgeen in die wijze van sociale wetenschapsbeoefening gevonden wordt, die de critische wordt genoemd: 'Deze streeft (naast het produceren van nomologische kennis) er bovendien naar, te onderzoeken, wanneer de theoretische uitspraken zonder meer invariante wetmatigheden van het sociale handelen en wanneer ze ideologisch gefixeerde, in principe echter veranderbare afhankelijksverhoudingen formuleren. In zoverre dat het geval is, houdt de ideologiecritiek, evenals overigens de psychoanalyse er rekening mee, dat de informatie over wetmatige samenhangen in het bewustzijn van de betrokkenen zelf een proces van reflecties op gang kan brengen; daardoor kan het stadium van ongereflecteerd bewustzijn dat tot de beginvoorwaarden van dergelijke wetmatigheden behoort, veranderd worden. Een critische kennis van wetmatigheden kan op deze manier door middel van reflectie de wetmatigheid zelf niet ongeldig, maar wel onbruikbaar maken.

Het methodologisch kader dat de zinvolheid van de geldigheid van deze categorie van uitspraken bepaalt, heeft als criterium het begrip zelfreflectie. Zelfreflectie bevrijdt het subject uit de afhankelijkheid van gehypostaseerde krachten. Zelfreflectie wordt door een emancipatorisch kennisbelang bepaald'[7].

HABERMAS ontwikkelt vervolgens zijn betoog nogal Duits idealistisch in die richting, dat hij steeds meer de betekenis van zelfreflectie benadrukt. Wij citeren hem nog éénmaal: 'In de zelfreflectie valt kennis om de kennis samen met het belang bij mondigheid. Het emancipatorisch kennisbelang is gericht op het voltrekken van reflectie als zodanig. Daarom luidt mijn vierde stelling: In het vermogen van de zelfreflectie zijn kennis en belang één. Weliswaar zal pas in een geëmancipeerde maatschappij, die de mondigheid van haar leden gerealiseerd heeft, de communicatie zich ontwikkeld hebben tot de vrije dialoog van allen met allen, waaraan we het model van een wederkerig gevormde identiteit van het *Ik* evenals de idee van ware overeenstemming reeds ontlenen. In zoverre berust de waarheid van uitspraken op de anticipatie van het geslaagde leven'[8].

Ons komt déze bewustmaking wel goed en mooi voor en ook wel begrijpelijk vanuit dit geestesklimaat van filosofische analyse, maar wij houden ons wel graag in een wat concreter sfeer op; anders gezegd, voor ons heeft het emancipatorisch kennisbelang ook tot een meer construerend bezig-zijn te leiden. In deze richting wordt – uiteraard, zouden we haast zeggen – meer gedacht door practischer ingestelde auteurs, die betrokken zijn bij of geïnteresseerd in planning, m.n. door hen die zich bezig houden met het al eerder genoemde begrip Leitbild, zoals b.v. de in het vorige hoofdstuk genoemde GROOT, die de materie in de daar genoemde publicatie helder en overzichtelijk uiteenzet.[9] Nu is GROOT erg bescheiden en voorzichtig betreffende de rol van de onderzoeker in

het vormen van een Leitbild. Voor hem bestaat deze voornamelijk uit het opsporen van plaatsvindende feitelijke ontwikkelingen, het registreren van ideeën, opvattingen en aspiraties bij de bevolking onder dialogische referentie aan het beleid, alsook uit het testen van vrij concrete utopieën van visionaire figuren op ontvankelijkheid. Wij menen dat de onderzoeker gezien de positie waarin hij verkeert en het werk dat hij verricht meer vormgevend is dan GROOT denkt en dus ook een grotere verantwoordelijkheid voor de constructie van een Leitbild draagt.

In de gezinssociologie is het vraagstuk van het Leitbild, in de Engelse terminologie guiding image, – zoals al eerder gezegd – aan de orde gesteld door de I.C.O.F.A., 'het wetenschappelijk geweten' van de U.I.O.F. In het verslag van de eerste conferentie hierover van deze groep valt op, dat de omlijning van het begrip guiding image nogal direct aan een bepaald beleid gekoppeld werd[10]. Het gevolg daarvan was, dat de rol van de sociaal-wetenschappelijke onderzoeker, ongeveer als bij GROOT, vrij beperkt werd gezien, voornamelijk gericht op opsporen en verduidelijken vàn en het beleid confronteren mét het wensbeeld waardoor het eigenlijk werd geleid. In een tweede I.C.O.F.A.-conferentie echter, die gewijd werd aan een bepaalde categorie gezinnen, (de jonge), kwam de wijze van vorming van guiding images, mede door wetenschappelijke werkzaamheid, sterker aan het licht.[11] Vrij traditioneel is nog de visie in de sterk methodologische bijdragen van PRESVELOU en MOGEY, die als taak van de onderzoeker vooral het extraheren van (ergens) bestaande beelden zien. Zij ondervinden echter critiek van GRØNSETH, die en passant inderdaad verwijzend naar de Frankfurter School, zowel waardenpreferentie als meer toekomstgerichtheid in dit soort onderzoek wil opnemen. In een repliek op de bijdragen van PRESVELOU en MOGEY wijst hij erop, dat 'An utopian antithetical counter-image may not exist as an image formulated by any social group until the social scientist comes along and creates it on the basis of his studies of present realities and potentialities. To see this kind of deliberate and creative counter-image construction on the part of social scientists themselves, as one much neglected but most legitimate and necessary scientific task, seems to be in line with the new, socially committed, so-called *critical* sociology, identified in Europe with Adorno, Habermas and 'the Frankfurter School'. It seems to coincide with what Leonard Reisman (in a lecture at Case Western Reserve University, 1968) termed the 'Theoretical Utopian' mode of social analysis'[12].

Het is nu m.n. de vraag naar het áfleggen van deze verantwoordelijkheid in de gewone dagelijkse bedoening van het sociologisch wetenschapsbedrijf in het normale verloop van het opzetten en uitvoeren van een onderzoek, die ons bezighield. Daar zij in de slotparagraaf nog enige aandacht aan besteed.

EEN INTENTIONELE STIJL VAN SOCIOLOGIEBEOEFENING

Bij de doordenking van deze problematiek is ons van nut geweest het werk van WINTER 'Elements for a Social Ethic; Scientific and Ethical Perspectives on

Social Process', juist vanwege het feit dat zijn uiteenzetting in belangrijke mate gaat over de aard en de plaats van de sociale wetenschap als bedrijf in relatie tot de ethische reflectie, en dan in onderlinge samenwerking ten behoeve van het beleid[13].

In een eerdere publicatie hebben wij de belangrijkste hoofdlijn van hetgeen WINTER betoogt als volgt samengevat en weergegeven: 'De centrale gedachte van WINTER is wel, dat er als systematische reflectie op de maatschappelijke werkelijkheid twee wijzen van doen mogelijk zijn, een (sociaal) wetenschappelijke en een ethische. Uitgaande van zijn – uit fenomenologische inzichten gewonnen – visie op het (tussen)menselijk handelen – kortweg geformuleerd: het vanuit en in zijn situatie intentioneel gedrag van de mens – is sociale wetenschap 'reflection on the regularities which are discernible in the world of doing; it is a theory of practice, so far as practice is shaped by past conditioning and typification. Thus, social science is a theory of the conditioned character of practice'... Social ethics views man and science in their intentionality, it evaluates the adequacy of doing in relation to man's nature and fulfillment. Thus, social ethics is evaluative interpretation of the intentional character of practice. Social ethics asks about 'the goodness for what and whom' in societal process (WINTER, pag. 262). Deze centrale gedachte werkt WINTER in verschillende richtingen uit. Ten eerste nuanceert hij heel duidelijk het scherpe van zijn tweedeling. Hij ziet in het wetenschapsperspectief een duidelijke variatie in werkwijzen (in stijlen van de sociologie-beoefening, zoals hij ze noemt) die samenhangt met de aspecten van het menselijk handelen, waarop bij bepaalde onderzoekers de aandacht valt. Hij ordent deze aspecten echter naar de mate waarin zij dichter bij het gedetermineerde vanuit de situatie c.q. verder van het intentionele staan. Zo ontstaat volgens WINTER de volgorde in stijlen van het behaviourisme, het functionalisme, het voluntarisme en het intentionalisme. Uitvoerig gaat hij op deze zaken in. Hij wijst daarbij aan voor welk soort verschijnselen en welk soort problemen iedere stijl geëigend is, laat zien dat er tussen hen variaties in kennis en wetenschapsideaal en -methodiek kunnen bestaan, hoe benadrukking van bepaalde waarden wetenschapsmensen tot een bepaalde stijl predisponeert en keert zich tegen imperialistische neigingen van welke stijl dan ook'[14].

'Het is uiteindelijk voor de verantwoordelijkheid van iedere socioloog individueel in welke stijl hij werkt, maar hij beseffe dan wel, m.n. degene die universitair werkzaam is, voor wát hij verantwoordelijk is. De functionalistische stijl is erg gangbaar. De vraag is echter of daarmee de beste resultaten te behalen zijn, dat wil zeggen voor verschijnselen waarin het meest nodig klaarheid moet komen. De voluntaristische of 'critische' stijl heeft een scherp oog voor dringende huidige en toekomstige problemen, die in de sfeer van belang en macht liggen en waarbij zulke belangrijke waarden als vrijheid, gelijkwaardigheid en gerechtigheid gauw in het gedrang komen. Deze stijl mag door een sociologie die beleidsrelevant wil zijn, niet geschuwd worden. Dat er behalve de zo zwaar wegende en vaak pessimistisch makende problematiek van belangen en conflicten iets meer zit in de samenleving en de toekomstverwachting daar-

van, zal tot uitdrukking gebracht moeten worden in de intentionele stijl van sociologie-beoefening, die volgens Winter vanuit de fenomenologie te ontwikkelen is'[15].

Waar het in dit verband op aankomt is om te zien wat deze intentionele stijl van sociologie-beoefening inhoudt. Het blijkt echter niet eenvoudig deze stijl duidelijk te omschrijven. Zo goed als WINTER daarin slaagt voor het behaviorisme, het functionalisme en het voluntarisme, zo mager zijn zijn opmerkingen hiérover (dit tekort heeft natuurlijk ook te maken met het weinig vóórkomen ervan). De belangrijkste opmerking betreft het ordeningsprincipe, dat hierin gehanteerd moet worden. Dit wordt geformuleerd als 'adequacy of typification' waarmee bedoeld lijkt te zijn dat men daarbij uitgaat van een waardencombinatie, die harmonisch de strevingen van de mensen in het gestalte geven aan hun leven en samenleven binnen de daaraan gestelde condities tracht te verenigen. Winter beweegt zich hier op een zodanig abstract niveau, dat er practisch verder weinig aan hem te ontlenen valt. Wij menen, dat het dan gaan moet om het uitdrukken van geprefereerde en geïntendeerde waarden in maatschappelijke verhoudingen en situaties door de onderzoeker volgens sociologische conceptualiseringen, rekening houdend met eveneens door hem gepercipieerde trends en ontwikkelingen. Iets van de grootte om een dergelijke opgave tot stand te brengen valt te zien aan pogingen van auteurs als b.v. RAWLS en SCHUYT, die zich dan nog voornamelijk beperken tot één waarde[16].

Onze zeer bescheiden poging om iets dergelijks te doen voor één institutie in een bepaalde sector van de maatschappij moge hiermee gerechtvaardigd zijn, gewezen dient nog wel te worden op het punt dat o.i. bij dit construeren van een type en een conceptueel kader blijft behoren, nl. het empirisch bezig zijn; maar dan wel in de meest oorspronkelijke zin van het woord bedoeld als iets in de wereld ondernemen, i.c. het trachten te doen verschijnen van de geïntendeerde werkelijkheid via het onderzoeksprocedé van het practisch sociologisch veld- en daarna bureauwerk, waarbij methodisch adequaat geachte regels binnen dit kader hun gelding blijven hebben. Het zó wetenschappelijk bezig zijn is dan echter geen werkelijkheidsafbeeldingsspel, maar (in)formerende arbeid, waarvan naar VAN HOUTEN zegt een sterke politiserende werking kan uitgaan[17].

Van deze aard mag het resultaat van onze activiteit, waarvan in deel II verslag werd gedaan, dan ook wel zijn, wanneer het – naar onze bedoeling – als beleidsrelevant wordt aangeboden. Is deze uitspraak echter niet te riskant? Kennen we de draagwijdte ervan voldoende? Nog minder wellicht dan de beleidsfunctionaris overziet een sociaal-wetenschappelijk onderzoeker, wat hij met een resultaat als hierboven bedoeld aanricht in de maatschappij. Wij ontveinzen ons niet dat het gestalte trachten te geven aan een nieuw gezinstype als hier wordt voorgehouden, vooral vanwege het gelijkheidsstreven van de vrouw, dat het impliceert, spanningen opleveren kan en zal. Ook met het in sterkere mate verwezenlijkt zijn ervan in de toekomst bestaan er kansen op mislukking van het aldus opgezette intieme leefverband en zijn wanbegrip en vervreemding niet uitgesloten. Zoals elke maatschappelijke verworvenheid zijn prijs heeft, zal die ook hiervoor bestaan. De onderzoeker heeft daarop te wijzen

en er voorts aan mee te werken dat deze prijs niet te hoog wordt.

Een laatste punt verdient tenslotte nog de aandacht, als een soort zekering tegenover de lezers. Hetgeen vooral in het laatste hoofdstuk en in deze slotbeschouwing te berde werd gebracht wekt de indruk van wel erg veel of grote pretenties, nl. om aan de hand van één (community)-casestudy te komen tot hét gezinstype van de post-industriële maatschappij. Deze voorstelling van zaken willen wij echter niet wekken. De rechtvaardiging van het project zoals het door ons is opgezet en uiteindelijk bedoeld, ligt juist niet zozeer in het generaliseerbare van een bepaalde vondst als wel in de pogingen om tot een ons bewust gemaakte vorm van sociologisch onderzoekswerk te komen, die op zichzelf een zeer bepaald nut heeft. Het verrichte onderzoek m.n. in zijn opnieuw overwogen opzet is vanuit dit streven gezien vooral van exemplarische betekenis, en het verslag overigens slechts één temidden van de vele boodschappen die de samenleving ingestuurd worden. Niettemin heeft deze naar ons gevoelen zin, als zij geplaatst wordt in het licht van wat WINTER over dergelijke activiteiten opmerkt:

'Science and ethics intersect in the commonsense world whenever attemps are made to communicate the insights of these disciplines. In this sense, the common culture is constantly bombarded by new materials and insights; its typifications and evaluations are in constant change, however imperceptible the shifts. There are few Copernican revolutions in the common culture; changes come at the periphery and penetrate slowly to the core. In this sense, the typifications of everyday life are permeable structures with only relative continuity; poetry, art, humanistic disciplines, and philosophy introduce refinements and new insights within the common culture, and these in turn alter the values which undergird past typifications. The Soviet commissars are right in being uneasy about the poets; they can and do create new images and new possibilities for the culture and ultimately for the society; they are wrong only in believing that they can control this process. These humanistic disciplines cultivate freedom for the society; they introduce reflective distance. In a similar way social science and social ethics can alter the taken-for-granted understandings of the everyday world'[18].

NOTEN

PROLOOG

1. Gedoeld wordt op C. D. SAAL, Het boerengezin in Nederland (Assen, 1958) en G. A. KOOY, De oude samenwoning op het nieuwe platteland (Assen, 1959). Genoemd had echter nog kunnen worden het onderzoek door ISHWARAN naar de gezinnen van Leidse studenten, dat wil zeggen meer op de stedelijke sfeer betrekking hebbend. Men zie daarvoor: K. ISHWARAN, Family life in the Netherlands (Den Haag, 1959).

2. G. A. KOOY, Het veranderend gezin in Nederland (Leerdam, 1957).

3. Gerapporteerd in: B. VAN DEENEN u. A. VALTMANN, Die ländliche Familie unter dem Einflusz von Industrienähe und Industrieferne; Eine familiensoziologische Untersuchung zweier Landgemeinden im Nördlichen Vorland des Rheinisch-Westfälischen Industriegebietes (Berlin, 1961; Sozialpolitische Schriften, Heft 13).

4. De titel ervan luidt: W. H. DOUMA, Het gezinsleven op een verstedelijkend platteland; een gezinssociologisch onderzoek in twee Zuid-Hollandse plattelandsgemeenten met een verschillende urbanisatiegraad (Wageningen, 1961; Bulletin no. 20 Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool).

5. J. A. STALPERS, Protest en de omroep (Hilversum, 1968; KRO).

6. Ondanks een stijging van de bevolking van 11,5 miljoen naar 13 miljoen tussen 1960 en 1970 en de duidelijk zichtbare toename van etalering en verkoop van sexbladen, daalde het aantal veroordelingen daarvoor – dat in absolute zin al klein was – nog tot de helft (van 52 tot 25) en steeg het aantal sepôts iets (van 85 tot 92). Daarmee weerspiegelde deze trend getrouw die voor zedenmisdrijven in het algemeen over deze periode. Voor verdere cijfers zie men: C.B.S., Criminele Statistiek 1960 (Zeist, 1963) en C.B.S., Criminele Statistiek 1970 (Den Haag, 1973), in beide gevallen tabel 1a.

7. Ten eerste geldt dit voor 'Over mensen, die homofiel zijn', deputatenrapport aan de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland en door deze ook aanvaard (gepubliceerd in: Kerkinformatie, 1973, no. 1). Iets terughoudender is de Ned. Hervormde Kerk in het door haar Synode uitgegeven geschrift: 'Liefde en sexualiteit; pastorale handleiding door de Generale Synode der Nederlands Hervormde Kerk' (Den Haag, 1972). Het door deze Synode afgewezen rapport van de oorspronkelijke voorbereidende commissie, dat een duidelijk aanvaardender opvatting huldigde, is verschenen op naam van de commissievoorzitter. De titel daarvan luidt: F. C. VAN GENNEP, Mensen hebben mensen nodig (Baarn, 1972).

8. Uitvoeriger cijfermateriaal uit dit onderzoek is te vinden in: Sex in Nederland (Utrecht, 1969).

9. Volgens gegevens van de Stichting Voorlichting Farmaceutische Industrie.

10. Vermeld in: P. MUNTENDAM 'Sterilisatie en Ziekenfonds', in: Unie, Maandblad van de Nederlandse Unie van Ziekenfondsen (1974, no. 1).

11. De belangenvereniging van gescheiden mannen, de 'Stichting Organisatie Gescheiden Mannen', werd overigens in 1973 herdoopt in 'Stichting Organisatie Gescheiden Mensen'. De toen mogelijk gemaakte toegankelijkheid voor beide sexen wijst op een wel wat andere instelling dan die van 'Divortium', de – oudere – bond van gescheiden vrouwen.

12. Het wetenschappelijk rapport van dit onderzoek wordt gevormd door: G. A. KOOY, Het huwelijk in Nederland (Utrecht, 1969).

13. J. DE JONG-GIERVELD, De ongehuwden (Alphen a/d Rijn, 1969).

14. M. NEVEJAN (red.), Gezins- en echtparenbehandeling in Nederland (Deventer, 1973) p. 7.

15. Deze evaluatie is te vinden in: A. K. CONSTANDSE, Boer en toekomstbeeld (Wageningen, 1964; bulletin no. 24, afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool) m.n. hoofdstuk III.

16. Het seminarverslag is verschenen als: P. DE BIE and C. PRESVELOU (eds.), National Family

Guiding Images and Policies; Transactions of the First International Seminar of the International Scientific Commission on the Family (Leuven, 1967, I.C.O.F.A.).

DEEL I

HOOFDSTUK 1

1. Een uitvoerige behandeling van deze theorie is te vinden in: G. A. Kooy, op. cit. (1957).
2. C.B.S., Typologie van Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad, 31 mei 1947 en 30 juni 1956 (Zeist, 1958).
3. Deze tabel en de in het volgende hoofdstuk voorkomende tabellen, grafieken en diagrammen zijn samengesteld aan de hand van gegevens, waarover de beide gemeenten zelf beschikten, zomede die, welke door het Centraal Bureau voor de Statistiek verzameld zijn. Het materiaal voor de laatste werd voornamelijk geleverd door de Volks- annex Woningtelling 1947 en de Woningtelling 1956, terwijl verder incidenteel gebruik is gemaakt van ook bij het C.B.S. beschikbare gemeentelijke gegevens uit andere statistieken, als de oudere Volkstellingen, de Alg. Bedrijfstellingen, de Statistiek van de Land- en Tuinbouw, de Statistiek van de Arbeidskrachten in de Land- en Tuinbouw en de Statistiek van de Inkomensverdeling.

HOOFDSTUK 2

1 Kedichem was in 1947 nog een A_2 gemeente, in 1956 echter overgegaan in een A_3 gemeente.
Arkel was in 1947 reeds een B_1 gemeente en bleef dit ook in 1956.
2. De klasse met minder dan f 2000,– inkomen per jaar moet met reserve beschouwd worden. Hiertoe behoren veel jongeren en personen, die slechts een deel van het jaar werken. Als indicatie voor het welvaartspeil is zij zeer onzuiver.
3. Van de Kam citeert de uitspraken van Aalders in zijn bijdrage aan het 'Handboek voor Pastorale Sociologie'. Men zie hiervoor: W. Banning, Handboek voor Pastorale Sociologie, Deel V (Den Haag, 1959) p. 309.
4. C. D. Saal, Sociale Dynamiek (Groningen-Djakarta, 1952) p. 4.

HOOFDSTUK 3

1. De getallen in deze en alle volgende tabellen waarin de hier onderscheiden vier vergelijkingscategorieën gehanteerd worden, zijn – zo niet speciaal anders is vermeld – altijd procentuele cijfers. Wanneer de gesommeerde percentages van de antwoordenrubrieken voor een vergelijkingscategorie met afrondingen meegerekend geen 100 bedragen, is er een (klein) aantal respondenten dat het antwoord op de betreffende vraag schuldig bleef.
2. P. A. Barentsen, Het oude Kempenland; Eene proeve van vergelijking van organisme en samenleving (Groningen-Batavia, 1935) p. 114.
3. Men bedenke dat de grens tussen ongeschoolde arbeider en kleine boer slechts vaag is.
4. G. Wurtzbacher, Das Dorf im Spannungsfeld Industrieller Entwicklung (Stuttgart, 1954) p. 223.

HOOFDSTUK 4

1. A. Vierkandt, Gesellschaftslehre (Stuttgart, 1928) p. 449.
2. Dit cijfer is berekend uit tabel 7 van serie A, deel IV van de Volkstelling 1947; gepubliceerd in: C.B.S., 12e Algemene Volkstelling annex Woningtelling, 31 mei 1947 (Utrecht, 1954).

3. Voor de beschrijving van het agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon verwijzen wij naar: E. W. HOFSTEE, Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19e eeuw (Amsterdam, 1954) p. 78 v.v.
4. G. A. KOOY, op. cit. (1957) p. 132–133.
5. C.B.S., Statistiek van de loop der Bevolking van Nederland in 1938 (Den Haag, 1939).
6. H. D. DE VRIES REILINGH, Markelo (Den Haag, 1949) p. 44.
7. Aldus deze auteur op p. 147 van zijn reeds meermalen genoemde 'Het veranderend gezin in Nederland', alwaar ook beide voorgaande publicaties besproken worden.

HOOFDSTUK 5

1. Vgl. ook G. A. KOOY op p. 64 van zijn 'Het veranderend gezin in Nederland'.
2. Zo was het althans in burgerlijke kringen. De boer op het vroegere gezinsbedrijf assisteerde zijn vrouw mogelijk meer bij bepaalde huiselijke karweitjes. De arbeidsverdeling tussen de sexen was echter ook daar van dien aard, dat de man zich afzijdig hield van specifiek vrouwelijk geachte werkzaamheden.
3. Dit cijfer is berekend uit tabel 12 van deel II der Woningtelling '56. Zie: C.B.S., Algemene Woningtelling 1956, Steekproef (Zeist, 1957)

HOOFDSTUK 6

1. G. WURTZBACHER, op cit.
2. Zie noot 3 bij de Proloog.

DEEL II

HOOFDSTUK 1

1 Deze typologie van gemeenten naar urbanisatiegraad is in 1960 al eens bijgewerkt, maar is ook zo, vanwege de sociaal-structurele veranderingen in Nederland sinds die tijd, niet adequaat meer. Er wordt thans door het Sociaal-Geografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam en het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Nijmegen – in samenwerking met het C.B.S. – gewerkt aan de vervaardiging van een geheel nieuw opgezette typologie.
2. Voor het samenstellen van de tabellen, diagrammen en grafieken in dit hoofdstuk is uiteraard gebruik gemaakt van recenter statistische gegevens dan de in noot 3 bij hoofdstuk 1 van deel I genoemde, m.n. van de Volkstelling 1960. Van de Volkstelling 1971 zijn nog slechts enkele 'Voorlopige Uitkomsten per gemeente' beschikbaar.
Ter vergemakkelijking van het vergelijken hebben de in dit en het volgende hoofdstuk voorkomende tabellen, die betrekking hebben op dezelfde vragen en onderwerpen als in 1960, hetzelfde nummer als voorheen behouden, maar zijn van een 'bis' voorzien.

HOOFDSTUK 2

1. M. M. VAN TULDER, 'Het sociaal gemengd huwen' in: Onderzocht en Overdacht, sociologische opstellen voor prof. dr. F. VAN HEEK (Rotterdam, 1971; boekaflevering Mens en Maatschappij).
2. H. J. HEEREN, Huwelijksleeftijd in Nederland (Meppel, 1973).
3. B. W. FRIJLING 'De daling van de huwelijksleeftijd – macrosociologische beschouwingen' in: H. J. HEEREN, op. cit., p. 44.
4. Het landelijk gemiddelde bedroeg toen 15,9%; zie: G. A. KOOY en M. KEULS, Enforced Marriage in the Netherlands (Wageningen, 1967; bulletin no. 28 Afdelingen voor Sociale

Wetenschappen van de Landbouwhogeschool) p. 20. Het genoemde gemiddelde biedt nog een wat betere vergelijkingsmogelijkheid met de bestaande huwelijken waar wij in onze populatie mee te maken hebben dan het gemiddelde van de in 1972 gesloten huwelijken. Enigszins terzijde zij opgemerkt, dat dit laatste wel vrij aanzienlijk lager ligt (nl. op 13,1 %). zoals blijkt uit een voortzetting van het onderzoek van KOOY en KEULS met recent materiaal. Men zie daarvoor: G. A. KOOY en C. J. CRAMWINCKEL-WEEDA, 'Gedwongen huwelijken in Nederland' in: Intermediair (jrg. 11, no. 24; 1975).

HOOFDSTUK 3

1. B. VAN DEENEN und A. VALTMANN, op cit. passim, wat betreft hun zo dadelijk te noemen termen en omschrijvingen.

2. G. A. KOOY 'Rural Nuclear Family Life in Contemporary Western Society; A Policy-oriented Cross-national Study on Social Change' in: R. HILL and R. KÖNIG (eds.), Families in East and West, Socialisation Process and Kinship Ties (Den Haag, 1970), p. 288.

3. C. F. VAN DE MERWE, Die Afrikaanse landelijke en stedelijke gesin; 'n vergelijkende ondersoek (Pretoria, 1969).

4. G. A. KOOY, Een eeuw Boereleven in Zuid Oost-Transvaal; een onderzoek ter verdere toetsing van een gezinssociologische hypothese (Wageningen, 1965).

5. E. RADFORD, The New Villagers; Urban Pressure on Rural Areas in Worcestershire (London, 1970).

6. E. RADFORD, op. cit. p. 63.

7. E. MORIN, Commune en France; la métamorfose de Plodémet (Paris, 1967).

8. E. MORIN 'Sentiments et attitudes à l'égard du monde moderne dans une commune française' in: Information sur les Sciences Sociales (vol. 5, no. 2; juin 1966) p. 100 (cursivering WHD).
De terminologie die MORIN verderop in dit artikel gebruikt, wijst er echter op, dat hij de voor dit locale milieu van buiten komende sociaal-structurele veranderingen wel ziet als het tot uitdrukking komen van nieuwe waarden, die de geesten van de mensen beïnvloeden via de sociale posities waarin zij geplaatst zijn (vgl. p. 112).

9. J. N. EDWARDS (ed.) The Family & Change (New York, 1969).

10. a. U. PLANCK, 'Die Landfamilie in der Bundesrepublik Deutschland' in: D. CLAESSENS und P. MILHOFFER (Hrsg.), Familiensoziologie; Ein Reader als Einführung. (Frankfurt am Main, 1973).

b. A. HARMS, Landfamilie und Gesellschaft; Elemente der sozialen Teilnahme an Gruppen, Organisationen und Institutionen (Bonn, 1971, inaug. diss.)

c. E. PFEIL 'Die Groszstadtfamilie' in: D. CLAESSENS und P. MILHOFFER, op. cit.

11. L. J. PEARLIN, Class Context & Family Relations; A Cross-National Study (Boston, 1968).

12. Vergelijk ook het in natuurwetenschappelijk onderzoek waardevol geachte streven naar eenvoud en elegantie in theorievorming en bewijsvoering.

13. J. H. SCANZONI, Opportunity and the Family; A Study of the Conjugal Family in Relation to the Economic-Opportunity Structure (New York, 1970).

14. a. P. BARKER (ed.), A Sociological Portrait (Harmondsworth, 1972).

b. E. GITTUS (ed.), Key Variables in Social Research; vol. 1: Religion, Housing, Locality (London, 1972).

15. R. E. PAHL, 'Class and Community in English Commuter Villages', in: Sociologia Ruralis (vol. V, no. 1, 1965).

16. H. J. GANS 'Urbanism and Suburbanism as Ways of Life: A Re-evaluation of Definitions' in: A. M. ROSE (ed.) Human Behavior and Social Processes; An Interactionist Approach (London, 1962).

17. L. WIRTH 'Urbanism as a Way of Life' in: American Journal of Sociology (vol. 44, no. 1; 1938).

18. H. J. GANS, op. cit. p. 626.

19 J. H. W. LIJFERING, 'Het rural-urban continuum in het licht van sociale veranderingen' in: Gemengde Bedrijvigheid; een kwart eeuw Wageningse sociologie, 1946–1971 (Wageningen, 1971).

20. Men zie daarvoor: Sociologia Ruralis Vol. VI no. 3 en VII no. 1 (1966 en 1967).

21. J. H. W. LIJFERING, op. cit. p. 116.

22. De voorbeelden zijn ontleend aan:
R. E. PAHL 'The Rural-Urban Continuum' in: Sociologia Ruralis (vol. VI, no. 3–4, 1966) passim, bv. p. 311
A. ETZIONI, The Active Society; A Theory of Societal and Political Processes (London-New York, 1968), zie hoofdstuk 5 van deel I, m.n. p. 98–102.
C. DE HOOG, Partnerkeuze (Amsterdam, 1974; SISWO Interimrapporten Censusmonografieën) p. 4, 5.

23. M. CHISHOLM 'Location' in: P. BARKER (ed.) op. cit.

24. C. FILKIN and D. WEIR 'Locality' in: E. GITTUS (ed.), op. cit.

25. N. ELIAS and J. L. SCOTSON, The Established and the Outsiders, A Sociological Enquiry into Community Problems (London, 1965).

26 R. ROBERTSON 'Religion' in: P. BARKER (ed.) op. cit.

27. E. KRAUSZ 'Religion as a Key Variable' in: E. GITTUS, op. cit.

28. Gerapporteerd in: H. KROODSMA, Godsdienst en Gezin; een studie onder Gereformeerde Bonders in de gemeenten Arkel en Kedichem (Wageningen, 1974); stencil afd. Sociologie en Sociografie LH).

29. G. GERMANI 'Urbanization, Social Change and the Great Transformation' in: G. GERMANI (ed.), Modernization, Urbanization & the Urban Crisis (Boston, 1973) p. 5 vv.

30. Deze benadering wordt uitvoerig uiteengezet in R. HILL and R. H. ROGERS 'The Developmental Approach' in: H. T. CHRISTENSEN (ed.) Handbook of Marriage and the Family (Chicago, 1964). Een goed overzicht ervan, aangevuld met Nederlands materiaal, biedt ook: M. NIPHUIS-NELL, De Gezinsfasen (Amsterdam, 1974; SISWO Censusmonografieën) m.n. hoofdstuk 1.

31. P. ABRAMS 'Age and Generation' in: P. BARKER (ed.) op. cit. Het straks volgende citaat daaruit is van p. 104.

32. a. R. W. BOESJES-HOMMES, De geldige operationalisering van begrippen; een voorstel (Meppel, 1970).
b. P. G. SWANBORN, Aspecten van sociologisch onderzoek (Meppel, 1972).

33. Te vinden in een recentere publicatie, getiteld: P. G. SWANBORN, Variabelen en hun meting (Meppel, 1973) m.n. in hoofdstuk 3.

34. K. D. BLACK and C. B. BRODERICK, Systems Theory vs. Reality (stencil, z.j., University of Southern California).
Dit paper is geschreven vanuit het gezinssociologisch onderzoek, hoewel het een algemenere betekenis heeft (een exemplaar ervan is bij schrijver dezes ter inzage).

35. Het betreft BOESJES-HOMMES' 4e conditie voor geldige gelijkstelling in semantische betekenis. Zie: R. W. BOESJES-HOMMES, op. cit., p. 179 vv.

36. Wel moet bedacht worden, dat bij dit aantal schalen het element van gedeeltelijke zelfcorrelatie vrij sterk is.

37. Het minusteken in de kolom locatie heeft geen bijzondere betekenis. Het is slechts een gevolg van de wijze van categorisering van de indicator.

38. B. N. ADAMS 'Isolation, Function and Beyond: American Kinship in the 1960's' in: Journal of Marriage and the Family (vol. 32, no. 4, nov. 1970).

39. F. J. M. SELIER 'Het Westers Urbane gezin' in: Sociologische Gids (1974, no. 5, sept.-okt.).

40 H. ROSENBAUM, Familie als Gegenstruktur zur Gesellschaft; Kritik grundlegender theoretischer Ansätze der westdeutschen Familiensoziologie (Stuttgart, 1973).

HOOFDSTUK 4

1. M. A. STRAUS, Family Measurement Techniques (Minneapolis, 1969).

2. P. BERGER, B. BERGER, H. KELLNER, The Homeless Mind; Modernization and Consciousness (New York, 1973).

3. G. A. KOOY, Het modern-Westers gezin; een inleidende gezinssociologische beschouwing (Hilversum, 1967).

4. L. TH. VAN LEEUWEN, 'Theoretische benaderingswijzen van het gezin vergeleken' in: Gemengde Bedrijvigheid; een kwart eeuw Wageningse sociologie, 1946–1971 (op. cit.) p. 213.

5. J. SIRJAMAKI, 'The Institutional Approach' in: H. T. CHRISTENSEN (ed.) op. cit.

6. Ook GADOUREK heeft een dergelijk gebruik al eens gesignaleerd. Onder verwijzing naar HOFSTRA zegt hij, dat de verwarring ontstaat door het gebruik van een wiskundig en een maatschappelijk functie-begrip. Het laatste leent zich, vooral op macro-sociologisch niveau goed als descriptief schema. Zie: I. GADOUREK, Sociologische onderzoekstechnieken; inleiding tot de werkwijze bij het sociaal- en gedragswetenschappelijk onderzoek (Arnhem, 1967) p. 46–48.

7. G. A. KOOY, op cit. (1967) p. 182.

8. G. A. KOOY, op cit. (1967) p. 197.

9. G. A. KOOY, op cit. (1967) p. 78.

10. Zie: Sociologische Gids (jrg. **13**. no. 3, mei/juni 1966). In discussie met HOFSTEE zijn resp. OP 'T LAND, DROOGLEVER FORTUYN en KRUIJER, en PETERSEN. De discussie tussen OP 'T LAND en HOFSTEE is het meest expliciet theoretisch-methodologisch van aard.

11. a. B. BENVENUTI, Farming in Cultural Change (Assen, 1961).

b. R. BERGSMA, Op weg naar een nieuw cultuurpatroon; studie van de reactie op het moderne cultuurpatroon in de Dokkumer Wouden (Assen, 1963).

12. OP 'T LAND verwijst hiervoor naar een andere publicatie van HOFSTEE, t.w.: E. W. HOFSTEE, Fundamenteel sociologisch speurwerk in het kader van het landbouw-wetenschappelijk onderzoek (Wageningen, 1960; bulletin nr. 18 Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool).

13. A. W. VAN DEN BAN, Boer en Landbouwvoorlichting; de communicatie van nieuwe landbouwmethoden (Wageningen, 1963).

14. Bedoeld wordt de zelfde publicatie van deze auteur als genoemd in noot 15 bij de Proloog.

15. Geciteerd volgens A. K. CONSTANDSE, op. cit. p. 25–26. Voor de originele passage en de context zie: E. W. HOFSTEE 'Veranderend platteland' in: Landbouwkundig Tijdschrift (jrg. **74**, no. 16, 1962).

16. a. J. BRODE, The Process of Modernization; An Annotated Bibliography on the Sociocultural Aspects of Development (Cambridge, Mass. 1969).

b. M. Weiner (ed.), Modernization, the Dynamics of Growth (New York-London, 1966).

17. A. PORTES 'The Factorial Structure of Modernity: Empirical Replications and a Critique' in: American Journal of Sociology (vol. **79**, no. 1; July 1973).

18. P. BERGER, B. BERGER, H. KELLNER, op. cit. p. 4.

19. Het trefwoordenregister van het standaardwerk van BELL, één van de belangrijkste futurologische auteurs, (zie noot 20 bij dit hoofdstuk) verwijst voor 'family' slechts naar één plaats in de tekst...

20. a. De serie, getiteld 'De post-industriële samenleving' is van KWEE SWAN LIAT en is verschenen in: 'Intermediair (jrg. 9, 1973) onder de volgende subtitels: 1. De post-industriële samenleving (no. 16), 2. De onmin tussen technostructuur en subcultuur (no. 18). 3. China's ontwikkelingsmodel (no. 21). 4. De culturele revolutie in het Westen (no. 23) en 5. Macht en onmacht: de paradox van de Westerse wereld (no. 27).

b. D. BELL, The Coming of Post-Industrial Society; a Venture in Social Forecasting (New York, 1973).

21. BELL kondigt echter in dit werk al aan, dat hij in een latere studie vooral het derde domein zal behandelen (D. BELL, op. cit., p. 13).

22. Het gebeurt nogal eens dat in toekomstbeschouwingen vooral op de relatieve toename

van de tertiaire of dienstensector ten opzichte van de secundaire of industriële sector gewezen wordt. BELL signaleert deze ontwikkeling ook, maar verbindt (m.n. in een latere polemiek met de historicus STEARNS) juist aan het informatie codificerende en hanterende karakter, dat de essentie vormt van steeds meer arbeid in de professionele service-verlening, vérgaande conclusies met betrekking tot de betekenis van de(ze) arbeid voor de mens. Zijn verwachting is, dat de belevingswereld van de mens hierdoor verandert en dat in diens werkelijkheidsopvatting de mede-mens een veel belangrijker plaats gaat innemen dan die tot de natuur en de door hem zelf geschapen omgeving. Zie verder voor deze discussie tussen BELL en STEARNS: Transaction; Social Science and Modern Society (vol. **11**, no. 4; May/June 1974).

23. H. KAHN and B. BRUCE-BRIGGS, Verwachtingen voor de zeventiger en tachtiger jaren (Deventer, 1972).

24. B. N. ADAMS, The American Family; a Sociological Interpretation (Chicago, 1971).

25. I. L. REISS, The Family System in America (New York, etc., 1971).

26 F. J. NYE and F. M. BERARDO, The Family, its Structure and Interaction (New York, 1973).

27. L. BENSON, The Family Bond; Marriage, Love and Sex in America (New York, 1971).

28. P. SCHNABEL, 'Kiezen voor minder kinderen' in: Intermediair (jrg. **10**, no. 50, 1974).

29. A. SKOLNICK, The Intimate Environment; Exploring Marriage and the Family (Boston, 1973).

30. H. ROSENBAUM, op cit.

31. Met de aanduiding groeps- c.q. systeembenadering bedoelt ROSENBAUM dat (volgens haar vooral door KÖNIG) een mengsel van een interactionele en een structureel-functionele benadering gevolgd wordt. (H. ROSENBAUM, op cit., p. 54 vv.).

32. De toekomst op zicht; een wetenschappelijk onderzoek naar de verwachtingen van de Nederlander voor de periode 1970–1980 (Amsterdam, 1970).

33. De toekomst op zicht, op. cit., p. 217.

34. Men zie daarvoor: A. J. JANSEN, De Landbouw heeft toekomst, maar welke? (Katernen 2000; 1974, no. 4).

35 Referentie aan de titel van de oorspronkelijke uitgave van hun in noot 23 bij dit hoofdstuk genoemde boek, luidend: H. KAHN and B. BRUCE-BRIGGS, Things to Come (New York, 1972).

36. Het verslag van deze analyse is te vinden in: Overheid en gezin: Beleidswaarden (een methodische voorstudie), (Den Haag, 1974; rapport Nederlandse Gezinsraad).

37. P. DE BIE, 'Guiding Images of Family Policy in Belgium', in: P. DE BIE and C. PRESVELOU (eds.) op. cit., p. 73.

38 J. P. GROOT, 'The Leitbild in Physical Planning of Rural Areas', in: J. P. GROOT and D. B. W. M. VAN DUSSELDORP (eds.), The Guiding Image and Rural Physical Planning (Wageningen, 1970; Bulletin no. 36 Afdelingen voor Sociale Wetenschappen van de Landbouwhogeschool).

39. J. P. GROOT, op. cit. p. 12–13 wat betreft Constandse.
J. P. GROOT, op. cit. p. 19–21 wat betreft de Goodman's.
Interessant is, dat één van hun ontwerpen ('the new commune') overeenkomsten vertoont met de ideeën over een kleinschalige maatschappijvorm, die thans door sommigen worden gehuldigd. Vgl. E. F. SCHUMACHER, Small is Beautiful; a Study of Economics as if People Mattered (London, 1973).

40. M. ROKEACH, 'Change and Stability in American Value Systems, 1968–1971', in: Public Opinion Quarterly (vol. **XXXVIII**, nr. 2, Summer 1974).

41. Men zie van 'De toekomst op zicht' (op. cit.) bv. hoofdstuk IV, § 7 en 8.

42. C. EHRLICH, 'The Male Sociologists Burden: the Place of Women in Marriage and Family Texts', in: Journal of Marriage and the Family (vol. **XXXIII**, no. 3, 1971).

43. A. OAKLEY, The Sociology of Housework (London, 1974) p. 3.

44. J. Bernard, 'My Four Revolutions: An Autobiographical History of the A.S.A.' in: J. HUBER (ed.), Changing Women in a Changing Society (Chicago-London, 1973).

45. a. Nu echter in: J. H. SCANZONI, Sexual Bargaining; Power Politics in the American Marriage (Englewood Cliffs, N.Y., 1972).

b. M. YOUNG and P. WILLMOTT, The Symmetrical Family; a Study of Work and Leisure in the London Region (London, 1973).

46. M. YOUNG and P. WILLMOTT, op. cit., p. 278.

47. R. VON SCHWEITZER, Überlebt der Haushalt das Jahr 2000? (Bad Godesberg, z.j., ca. 1970; Deutsche Gesellschaft für Hauswirtschaft e.V.).

48. R. VON SCHWEITZER, op. cit., p. 8–10.

49. E. MORIN, op. cit. (1967), p. 287.

50. M. YOUNG and P. WILLMOTT, op. cit. p. 20 en 23.

51. C. CARISSE, 'Valeurs familiales de sujets feminins novateurs: perspectives d'avenir' (paper 7e Wereldcongres voor Sociologie te Varna, Bulgarije, 1970; t.b.v. sessies Committee on Family Research).

52. E. C. HOBBS, 'An Alternate Model from a Theological Perspective' in: H. A. OTTO (ed.), The Family in Search of a Future (New York, 1970).

EPILOOG

1. P. VAN SCHILFGAARDE, Het kennisbegrip in wetenschap en beroep. Objectiviteit als pretentie (Alphen a/d Rijn, 1970).

2. P. VAN SCHILFGAARDE, op. cit., p. X.

3. Dit is geen speciaal kenmerk van de sociale wetenschappen. VAN SCHILFGAARDE brengt deze gedachte naar voren onder verwijzing naar eenzelfde gedachtengang als gevolgd door C. F. VON WEISZÄCKER in de fysica (P. van Schilfgaarde, op. cit., p. 25).

4. Zie: G. A. KOOY, 'De verantwoordelijkheid van de wetenschappelijke onderzoeker' in: Belhamel (jrg. **2** nr. 1–3, 1970; Landbouwhogeschool).

5. P. VAN SCHILGAARDE, op. cit., p. 29.

6. Dit was oorspronkelijk zijn 'Frankfurter Antrittslesung' (28 juni 1965), voor het eerst gepubliceerd als: J. HABERMAS 'Erkenntnis und Interesse' in: Merkur (Heft 243, Dez. 1965). De komende citaten zijn uit de Nederlandse vertaling in: Een keuze uit het werk van Jürgen Habermas (Deventer, 1973).

7. J. HABERMAS, 'Kennis en belang' in: Een keuze uit het werk van Jürgen Habermas, op. cit., p. 89–90.

8. J. HABERMAS, op. cit., p. 93–94.

9. J. P. GROOT, op cit.

10. Zie noot 16 bij de Proloog.

11. C. PRESVELOU and P. DE BIE (eds.), Images and Counter Images of Young Families; Translations of the Second International Seminar of the International Scientific Commission on the Family (Leuven, 1970; I.C.O.F.A.)

12. Zie voor GRØNSETH's commentaar: C. PRESVELOU and P. DE BIE (eds.) op. cit. p. 73–77 (het citaat is van p. 74).

13. G. WINTER, Elements for a Social Ethic; Scientific and Ethical Perspectives on Social Process (New York-London, 1966).

14. W. H. DOUMA, 'De toekomst beschouwd vanuit Wageningen' in: Gemengde Bedrijvigheid; een kwart eeuw Wageningse sociologie, 1946–1971, op. cit. p. 235.

15. W. H. DOUMA, op. cit. (1971), p. 237.

16. Bedoeld worden: J. RAWLS, A Theory of Justice (Cambridge, Mass., 1971) en C. J. M. SCHUYT, Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid (Rotterdam, 1972). Een discussie over deze materie is te vinden in: Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte (jrg. **66**, no. 3; juli 1974).

17. D. VAN HOUTEN, Toekomstplanning; planning als veranderingsstrategie in de welvaartsstaat (Meppel, 1974). p. 166.

18. G. WINTER, op. cit., p. 258–259.

LITERATUURORIËNTATIE

Het is gebruik of traditie om aan een wetenschappelijk boek of artikel een – doorgaans op grond van de lengte min of meer indruk wekkende – lijst van geciteerde literatuur, geraadpleegde literatuur of literatuur sec toe te voegen. Een dergelijke lijst heeft o.i. alleen zin in het geval dat er aan auteurs gerefereerd wordt in de tekst zonder daarbij voetnoten te plaatsen. Dat laatste is hier wel gedaan, zodat men over keuze en gebruik van de literatuur snel vanuit de tekst geïnformeerd kan worden.

Er zijn echter enige publicaties, waaruit niet letterlijk geciteerd is of die niet direct aangehaald zijn, maar die bij de tot stand koming van deze studie wel betekenis hebben gehad. Het lijkt ons juist voor de oriëntatie van de lezer hen toch en dan op deze plaats te vermelden. Daarnaast zijn er natuurlijk recent ook een aantal publicaties verschenen die niet of nauwelijks meer een rol konden spelen in ons bezig zijn met deze materie. Voor de oriëntatie van de lezer in dit onderwerp is het toch gewenst op de o.i. meest relevante daaronder te attenderen. Titels uit beide categorieën zijn hieronder, zo goed mogelijk gerangschikt volgens enkele in deze studie voorkomende belangrijke thema's, opgenomen. Om te verhoeden dat dit lijstje uit zou groeien tot een kleine bibliografie – wat niet in de bedoeling ligt – is gestreefd naar zoveel mogelijk beperking van het aantal titels.

WETENSCHAP(STHEORIE) EN MAATSCHAPPIJ

C. A. VAN PEURSEN, Feiten, waarden en gebeurtenissen; een deïktische ontologie (Hilversum-Amsterdam, 1968)

C. A. VAN PEURSEN, Wetenschappen en werkelijkheid (Kampen, 1969) m.n. hoofdstuk 6.

C. A. VAN PEURSEN, Strategie van de cultuur; een beeld van de veranderingen in de hedendaagse denk- en cultuurwereld (Amsterdam-Brussel, 1972)

SOCIALE WETENSCHAP(STHEORIE, – SMETHODIEK) EN MAATSCHAPPIJ

H. A. BECKER, Sociale methodologie; een inleiding tot de werkwijze van de sociale wetenschappen (Meppel, 1974).

R. K. MERTON, Social Theory and Social Structure (New York, 1968), m.n. deel 1.

G. VICKERS, Value Systems and Social Progress (London etc., 1968) m.n. deel 3.

D. E. MORRISON & R. E. HENKEL (eds.), The Significance Test Controversy; A Reader (London, 1970).

H. V.D. ENDE EN M. VERHOEF, Inductieve statistiek voor gedragswetenschap-

pen; een kritische inleiding (Amsterdam-Brussel, 1973).
H. W. v. d. Ende, Beschrijvende statistiek voor gedragswetenschappen (Amsterdam-Brussel, 1971).

Onafhankelijke variabelen

R. Frankenberg, Communities in Britain; Social Life in Town and Country (Harmondsworth, 1966).

Afhankelijke variabelen

A. Inkeles and D. H. Smith, Becoming Modern; Individual Change in Six Developing Countries (Cambridge, Mass., 1974).

Gezin en gezinssociologie algemeen

C. B. Broderick (ed.), A Decade of Family Research and Action (z.p., z.j.; National Council on Family Relations, boekaflevering Journal of Marriage and the Family, ca. 1971).
L. Th. van Leeuwen, De ontwikkeling van de gezinsscociologie in Nederland in internationaal perspectief (diss. Wageningen, 1975– tentatieve titel).
B. Yorburg, The Changing Family (New York, 1973).
G. A. Kooy, Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland; ontwikkelingen en vooruitzichten (Deventer, 1975).
Het gezin en andere samenlevingsvormen (Amersfoort, 1974; de Horstink–D.I.C. map 50)

Vrouw, huwelijk en gezin (in de toekomst)

De bevrijding van de vrouw. Naar een menselijker samenleving (Amersfoort, 1973; de Horstink–D.I.C.map 42).
J. Bernard, The Future of Marriage (New York etc., 1972)
'Variant Marriage Styles and Family Forms' (The Family Coördinator vol. 21, no. 4; oct. 1972) speciaal toekomstnummer.
H. P. Dreitzel (ed.), Family, marriage and the struggle of the sexes (New York, 1974).
Bevrijding van de vrouw. Hoe moet dat nou? (Amersfoort, 1975; de Horstink – D.I.C. map 52).

THE FAMILY BETWEEN PAST AND FUTURE

A SOCIOLOGICAL INVESTIGATION IN TWO URBANIZING COMMUNITIES BEFORE AND AFTER THE SIXTIES; DESCRIPTION, ANALYSIS AND REFLECTIONS

SUMMARY

This study comprises the results of two investigations, the second of which was carried out more than a decade after the first. The initial project was done in 1960. The motive for starting it at the time were the strains on family life, caused by the profound economic and social changes taking place in steadily opening-up rural areas. The effect on the family brought about by these phenomena was well perceived by policy and extension agencies working on behalf of the welfare of the rural population. They thought it necessary to gain a thorough insight into the nature of the problems the rural family, both agrarian and non-agrarian, was facing.

Within the 'Union International des Organismes Familiaux' this consideration has led to the establishment of a special 'Working Group for the Rural Family'. In the working groups' opinion the relation or contrast between the rural and the urban domain was of primary importance in studying the family situation in the country. Particularly, it was a basic question for this working group whether or not there existed specific welfare problems for the rural family as a result of essential differences in value-orientation and/or conditions of life.

It was this question which the first investigation tried to answer as far as the Nederlands was concerned. Because of its implications for policy making this study was supported by the Dutch Ministry of Social Work.

It was hypothesized that there existed no rural nuclear family as such; in other words, that this family was characterized neither by a different set of values nor by circumstances of a special nature. Family life does not stand completely apart from society, but it always takes place within a specific social framework. Following changes in the general social constellation, the shape of family life is also transformed. Hence it was stated that together with the transition from an agriculture and craft ruled society to the contemporary urban-industrial one, a traditional family type appropriate to the former passes into a modern type, which fits into the latter. While in the past the conditions, under which people lived in the country determined family life, nowadays conditions in the urban-industrial sphere are preponderant. Thus, the degree to which the rural family still differs from the urban family is determined by the intensity of the contacts on the material and mental plain with the urban way of life. According to this view there is a common tendency to strive for the modern family type, whereby the urban middle-classes serve as a model. To

the degree a rural community is more industrialized and less isolated, the family type there will stand further away from the traditional type and tend more to the modern one.

Now this hypothesis was tested in two adjacent rural municipalities in the Dutch polderland, having a different degree of urbanization, viz. Arkel (2000 inhabitants, industrialized and situated on a main road near a city) and Kedichem (1100 inhabitants, agrarian and lying more remote). These two municipalities were chosen because of the absence in them of clearly disturbing variables, especially as regards religion and folk character.

After an extensive analysis of the social structure of the communities in question, the family investigation proper was carried out by means of interviews in all 'complete' families having children in the age-class 6–21 years. The interviews were aimed at discovering the value-orientation and the realization of the families' ideals taking into consideration their conditions of life. To assure as complete an approach as possible to the many-sided family reality, the scheme of the interviews was based on the integral family theory of G. A. KOOY, in which the family is viewed as:

1. a social institution among others to which it bears a hierarchical relationship. In this connection special attention is paid to such important institutions as the extended family, the neighbourhood group, the church and the state.
2. a social system, constituted by the marital bond and possessing a structural-functional pattern along with a psychological climate, the latter being the family members' experience of their position.

According to this theory the two family types distinguished can be described in the following ideal-typical way:

aspect	traditional family	modern family
position	open family, integrated in ext. fam., neighbourhood and church	closed family, autonomous with respect to ext. fam., neighbourhood and church
marriage	marriage of convention	marriage of inclination
structure	patriarchical	democratic
function	economy oriented	affection oriented
ps. climate	emotionally repressive stable	emotionally expressive unstable

In the interview-schedule a number of indications, relative to the mentioned bipolar aspects, were inserted in order to enable a proper grading of the families investigated on the continuum 'traditional-modern'.

The following main results were found:

1. As to social framework, it appeared that both communities were involved in the process of social dynamism, characterizing contemporary society. It

was obvious that the differences between the two localities were but phase-differences in one and the same development. The more modern character of Arkel could be explained from certain preconditions leading to its earlier involvement in the process of change.

2. In both communities the modern family type began to take shape. It became clear however from all aspects that it came into being in Arkel to a larger extent than in Kedichem.

3. The non-agrarians had come up nearer to the modern type than the agrarians. A greater influence on the still existing differences in degree of modernity must be attributed to the factor 'occupation' than to the factor 'degree of urbanization of the village'. The unequal ratio agrarians/non-agrarians in both municipalities chiefly determined the overall-picture of the differences between the communities.

4. As to value-orientation the differences were generally slight; they were somewhat more pronounced for indications tied up with certain overt external circumstances.

5. The approximation of the modern pole on the family type continuum varies with the aspect considered. With respect to the position in the institutional hierarchy it was almost reached. The individualization of the family appeared to have gone far. Regarding marriage, structure and functions, modern opinions also played an important role, but the behaviour pattern lagged somewhat behind.

Roughly speaking, the above conclusions led to a confirmation of the hypothesis. Generalization of the results had still to wait for comparable research in other municipalities of the same kind. The fact however, that in a similar study (coördinated with this one) done in Western Germany the results obtained were essentially the same, at the time justified the advice given to the Ministry of Social Work not to follow a welfare policy with specific objectives for the rural family, but to assist the rural family as much as possible in its effort to realize modern ideals.

Several motives led to a replication-study after a dozen or so years. First, the Netherlands experienced in the sixties an accelaration in the pace of social change which particularly affected the institutional sphere of sexuality, marriage and the family. Especially with regard to this, Dutch society appeared to have become more permissive than it ever had been, as could be demonstrated for a great and varied number of issues. One of the main reasons was to find out what the impact had been of these generally perceived changes on family life in the communities of which we had formed a rather good picture just before the beginning of this decade.

Secondly, from a more theoretical point of view, it was considered relevant to see whether the expected changes in family life here followed a course in accordance with the theoretical frame used in the first investigation. On the one hand doubts had arisen about the explanatory value for differences in fam-

ily life of a factor defined as 'degree of urbanization' (of a whole community), on the other hand it was felt that the nature of the continuing changes might be such that they could not be adequately analysed in the conceptual scheme of the transition from a traditional family type into a modern family type, because the whole concept of modernity by now had become ambiguous.

Finally, there was reason to take up the project again because of the fact that also the position of the researchworker in relation to policy makers and policy making had become a serious point of discussion in the sixties. So the social scientist was challenged by the question how to take a stand and operate when doing policy-oriented research.

The replication of the first investigation was performed in such a way that the different motives all got their share. This meant that a. the social structure of the communities was reviewed for any changes it had undergone, b. a category of families similar to the one in 1960 was interviewed, using the same questionnaire; however, a number of questions based on evident changes in family life in general and on newly derived theoretical insight were added; c. the theoretical framework was revised, or rather it was extended, and use was made of a more elaborate statistical analysis of both the previous and the recent data.

A comparison of the situation in which the two communities found themselves in 1972 with the one in 1960, showed that the discrepancy between them, observable already in 1960 for a number of characteristics and indicators for a 'modern' context, had become more pronounced. Arkel, increased in population, had developed into a more dormitory type of village with quite good facilities and a good many of social activities. Kedichem gave the impression of being a more or less stagnant village community. Nevertheless, for the modernisation of family life the increase of private means of transport and communication services – which was also found in the more rural Kedichem – is perhaps as important.

Regarding changes in the family itself, the following conclusions, stemming from the same kind of descriptive analysis as applied to the 1960 data, could be reached:

1. Changes in family life during the last decade appeared to be essentially a continuation of the development, observed in the first study, viz. that the modern family had made further progress both in Arkel and in Kedichem, in accordance with the progressive change taking place in the families' social environment. Corresponding to the differences in the socio-psychological climate between the communities, the modern family-type in Arkel has come into being to a larger extent than in Kedichem, though Kedichem has made up for the lag somewhat.

2. The finding from part I that the factor '(non)agricultural occupation' exerted a greater influence on the degree to which the modern family type was realized than the 'overall'-factor measured by degree of urbanization of the municipality, was confirmed.

3. The gap between opinions about family life as directly registered value orientation and facts as indirectly measured expressions of value-orientation, observed in 1960, had narrowed. In most aspects and details of family life that were investigated, normative statements and factual behaviour approached eachother.

4. Focusing the attention on the formally distinguished aspects of the schematic family type, there was factually no difference any more between the agrarians and non-agrarians and between the communities as to the extent to which the process of individualization of the family was completed. Everywhere the nuclear family was on its own. Modernization had increased gradually regarding family structure in that the wife and the (older) children had acquired somewhat more independent positions. In the domain of family functions there was found a marked further transition from production-orientedness to consumption-orientedness. Presumably there were also more hidden effects in the interpersonal sphere than the measuring instrument used could register.

The opportunity to carry out a refined and elaborated analysis was also seized to reconsider the encompassing but rather vague variable, up to now taken as the independent one and measured as 'degree of urbanization of municipality'. After a quite extensive review of four categories of literature deemed relevant (viz. reports of analogous research projects, literature on family life in social change, literature on the use of standard variables in social research, recent publications on the borderline of sociological theory and method, some five factors were isolated as probably having more explanatory value for the changes observed in the family. These factors were: Socio-Economic Status (S.E.S.), religion, age and geographical origin (of the formal head of the family), residential neighbourhood.

The influence of these variables on the realization of the modern family type, including the relative weight of each of them, was established by means of a multiple correlation and regression analysis on the 1960 data as well as on the 1972 data. For that purpose the information was transformed into scores on a set of modernity scales for the different family aspects. Later on these scales could be combined in one family modernity scale. The analysis showed that all isolated factors exercised an influence intrumental in promoting family modernity. The variables that stood out most among those mentioned were S.E.S. and residential neighbourhood, i.e. the higher the S.E.S. and the less 'historic' or 'traditional' the residential neighbourhood, the more the modern family has taken shape. Together the variables explained nearly 40 % of the variance in the dependent variable in 1960, but only 25 % in 1972. The idea is put forward here that the falling back of the proportion of variance explained has to be attributed to the decreasing value which standard sociological variables nowadays have in predicting social behaviour: intergroup relations in general have become more heterogeneous and mixed, lifestyles having been levelled in modern society.

A more fundamental problem was raised with relation to the other side of the conceptual scheme, viz. the dependent variable as it was devised. The notion of modernity and modernisation was felt to be disputable. The problem arose when certain phenomena occuring in the last decade, could not be placed in the conceptual framework. They outgrew as it were the definition of the aspects of the modern family type. A solution to this problem was sought for in the literature, first in that on modernity and modernisation, which hinted that there had to be looked for inter-institutional and ongoing developments in society as a whole. It was thought that these conditioned (rather than determined) the nature and direction of further changes in the field of sex, marriage and the family.

On the grounds of this the futurological literature was searched. Both general and family oriented publications were examined. Out of this excursion into the future the idea resulted that the gradual change of modern industrial society into a post-industrial society might be accompanied by a development of the family characteristics into a new family type fitting the emerging societal circumstances. Some hard thinking, and speculation, was done in trying to devise the outline for this 'post-modern' family-type. It was conceptualized that the nature of post-industrial society was such that it gave room for and at the same time could 'use' a family form in which an already discernible (and desirable) shift of values could express itself. The resulting construct was tentatively labeled the plastic family type. It shows the following characteristics for the formal aspects of the scheme which was also used for the types previously distinguished.

position : permeable family, particularly bent on institutions also having a care-function
marriage : marriage of participation
structure : coequal
function : identity oriented
ps. climate : emotionally communicative, fertile.

It could reasonably be assumed that the social environment of these communities was not the most adequate to test for the feasibility of a new family type. Notwithstanding this, it was attempted to operationalize the new type. A number of additional questions were asked in 1972, aiming at its detection in the population at hand. Again the information was placed on a scale, viz. the family plasticity scale, and a similar analysis to the one mentioned above was applied to it. Correlation between these two scales could be proved, which was interpreted as the occurence of a gradual transition from the modern into the post-modern family type. The same independent variables which exerted their influence in giving shape to the modern family also played a role in calling into being the plastic family type. Again S.E.S. was most prominent among them, followed now by religion (i.e. non-denominationalists and non-traditional

believers showed post-modern characteristics most markedly). The remainder of the variables were of minor importance. Together the variables this time explained 20% of the variance in the new dependent variable, which was not much of a loss compared with the previous analysis. Altogether it was judged that the test of fitness for the existence of such a thing like the plastic family type could be considered to have been passed.

Finally, the justification of the way the project was set up originally and redesigned later on, is discussed. In this discussion it is brought to the attention of the reader that a so called intentional style of doing sociological research, experimentally tried here, in which the construction and testing of guiding images is of central concern, has to be valued as an appropriate way sociologists could use their skills in rendering services to policymaking aimed at the well-being of the community, under clear recognition of their own responsibility for that cause.

BIJLAGE I: DE VRAGENLIJST

Hieronder is de vragenlijst afgedrukt, die bij het tweede onderzoek werd gebruikt, omdat deze ook de aanvullende vragen op de lijst van het eerste onderzoek bevat. Dit zijn de met a en b aangeduide vragen bij een aantal nummers, alsmede de vragen 59, 60 en 61.

In verband met veranderde omstandigheden en uit redactie-technisch oogpunt zijn in de oorspronkelijke lijst nog enkele kleine veranderingen aangebracht. Om toch de verwerking te vergemakkelijken, is enige onregelmatigheid in de nummering van de vragen voor lief genomen.

VRAGENLIJST GEZINSONDERZOEK ARKEL-KEDICHEM II

Geënquêteerd: man/vrouw/beiden
Lijstnummer:

1. leden	geb. datum	burg. staat	huw. datum	geb. plaats	jaar van vestiging
man	.....	.....	.....	.....	.....
vrouw	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....

2. Om te beginnen zouden wij graag enkele feitelijke gegevens over uw gezin willen vragen:

leden	opleiding	kerk. gez.	beroep
man	.....	.....	.....
vrouw	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....

3. Wat is/was het beroep van de vader van de
man? .....
en van de vader van de vrouw? .....

5. Welke der ouders is/zijn nog in leven? ma. va/ma.moe/vr.va/vr.moe

Hoeveel broers en zusters hebben man en vrouw?
man:.....
vrouw: .....
Hoeveel van uw kinderen zijn getrouwd? In totaal: .....
Is er een regelmatig contact met de nog levende ouder(s)?
met ma. va.: ja/neen
met ma. moe: ja/neen
met vr. va.: ja/neen
met vr. moe: ja/neen
Ev. opmerkingen:

Is er een regelmatig contact met de eventuele broers en zusters van beide kanten?
ja, met allen
ja, met sommigen
neen, met geen hunner
Ev. opmerkingen:

Is er een regelmatig contact met de ev. gehuwde kinderen?
ja, met allen
ja, met sommigen
neen, met geen hunner
Ev. opmerkingen:

---

6. Zijn er andere familieleden dan de hiervoor genoemde, waarmee een regelmatig contact bestaat?
ja/neen
Zo ja, wie zijn dat?
Van de zijde van de man: ..... Van de zijde van de vrouw: .....
Ev. opmerkingen:

---

7. Was door ziekte of andere oorzaak ooit een tijdelijke vervanging van man of vrouw nodig?
ja/neen
Zo ja: Wat betrof dit toen precies?
De man/vrouw was .....
.....
.....
.....
Zo ja: wie viel(en) toen in?
één of meer familieleden, nl. .....
.....
.....
één of meer anderen, nl. .....
.....
.....
Zo ja, werd de verkregen hulp kosteloos verleend? ja/neen
Ev. nadere opmerkingen:

---

8. Als uw gezin eens buiten uw schuld in moeilijkheden zou raken (bijv. doordat man of vrouw niet meer kan werken), vindt u, dat de familie u dan behoort te helpen of vindt u, dat u zich zelfstandig moet zien te redden? familie/zelf
Ev. opmerkingen:

9. Als er een voor uw gezin belangrijke beslissing moet worden genomen (bijv. emigratie, verandering van werk), vraagt u dan eerst het advies van bepaalde familieleden?

ja, n.l. van .....
neen .....
.....

Ev. opmerkingen:

---

10. Zijn er familieleden, die zich wel eens inlaten met de opvoeding van uw kinderen?

ja, n.l. ...../neen
.....
.....

Ev. opmerkingen:

10*. Vindt u, dat bepaalde familieleden het recht hebben, zich met de opvoeding van uw kinderen in te laten?

ja, n.l. ..... neen, want .....
....
....
....

Ev. nadere opmerkingen:

---

11. Vindt u, dat het inwonen van ouder(s) of schoonouder(s) in het algemeen aanvaardbaar is, of integendeel in het algemeen moet worden afgewezen?

aanvaardbaar/af te wijzen/geen mening

En het inwonen van getrouwde kinderen?

aanvaardbaar/af te wijzen/geen mening

En dat van minder nabije familieleden?

aanvaardbaar/af te wijzen/geen mening

Ev. opmerkingen:

---

12. Meestal heeft een gezin met sommige buurgezinnen meer contact dan met andere. We zouden graag weten hoe dat hier is:
Bestaat de gewoonte, dat u bij bepaalde buren enkele keren per jaar op bezoek gaat na een gemaakte afspraak (het zg. 'buurten')?

ja/neen

Zo ja, bij hoeveel buren?.....
Loopt u bij bepaalde buren geregeld aan, en helpt u elkaar ook met lenen van gebruiksvoorwerpen, kinderoppas e.d.? ja/neen
Zo ja, bij hoeveel buren? .....
Hebt u met bepaalde buren zo'n nauwe band, dat u geregeld op elkaars verjaardag komt?

ja/neen

Zo ja, bij hoeveel buren?.....
Ev. opmerkingen:

---

13. Zijn er andere gezinnen in deze gemeente, waarmee u veel omgaat?
Zo ja, met hoeveel gezinnen? .....
Zo ja, wat is het beroep van de hoofden van de 3 gezinnen, met wie u het meeste omgaat, en hoe hebt u die mensen leren kennen?

	beroep	
1.	.....	van jeugd af/door 't beroep/door de kerk/op andere manier
2.	.....	" " " " "
3.	.....	" " " " "

14. Hoe vaak gaat u naar de kerk?
man: elke week/eens per...weken/zo nu en dan/alleen bij speciale gelegenheden (doop, trouwen, feestdagen)/nooit.
vrouw: elke week/eens per...weken/zo nu en dan/alleen bij speciale gelegenheden (doop, trouwen, feestdagen)/nooit.
Gaat het hele gezin zoveel mogelijk gezamenlijk? ja/neen

---

15. Bezoekt u wel eens andere kerkelijke bijeenkomsten, zoals een vergadering, een zendingsavond of dergelijke?
man: ja/neen
vrouw: ja/neen

---

16. Gaan of gingen uw kinderen naar de Zondagschool? ja/neen
en naar de catechisatie? ja/neen

---

17. Krijgt u wel eens bezoek van de dominee (pastoor)? ja/neen
Zo ja, wanneer en hoe vaak? .....

---

18. Wordt er aan tafel gebeden? ja/neen
Wordt er aan tafel bijbelgelezen? elke dag/soms/nooit

---

19. Veel mensen zeggen, dat men zonder kerkgang en dominee of pastoor ook wel in de hemel komen kan.
Wat vindt u daarvan?

19a. Maar anderen zeggen, dat in de toekomst ook onkerkelijken behoefte zullen hebben aan bepaalde vormen van godsdienstig en kerkelijk leven om aan hun bestaan meer inhoud te geven.
Wat vindt u daarvan?

Nu komen er enkele vragen over vroeger:

20. Kunt u zeggen, waar en hoe u elkaar voor het eerst hebt leren kennen?

---

21. Heeft u zich ook verloofd? ja/neen
Zo neen, waarom niet? .....
Zo ja, heeft u toen kaartjes verstuurd en/of een aankondiging in de krant geplaatst?
ja/neen
Heeft u bij de verloving een receptie gehouden?
ja/neen

---

22. Heeft u bij uw trouwen kaarten verstuurd en/of een huwelijksaankondiging in de krant geplaatst? ja/neen
Heeft u bij uw trouwen een receptie gehouden? ja/neen
Heeft u bij uw trouwen een bruiloft gehouden? ja/neen
Zo ja, alleen voor de naaste familieleden en een enkele heel goede kennis (a) of voor vele familieleden, buren en kennissen (b) a/b

23. Nu we toch over het trouwen spreken, vindt u dat twee jonge mensen het recht hebben met elkaar te trouwen, ook tegen de wensen van hun ouders in?
ja/neen

23a. Vindt u dat er voor een jongen en een meisje, die met elkaar verloofd zijn of hele vaste verkering hebben ook gelegenheid moet zijn om sexuele omgang te hebben?
- ja, dat moet hun openlijk toegestaan en mogelijk gemaakt kunnen worden
- ja, daar zou eigenlijk rekening mee gehouden moeten worden
- ik weet niet, wat ik daarvan zou moeten denken
- nee, daar moeten ze toch liever mee wachten tot hun huwelijk
- nee, dat moet zoveel mogelijk voorkomen zien te worden

---

24. Wat vindt u het belangrijkste punt om op te letten bij de keuze van een huwelijkspartner, dat hij of zij:

tot het zelfde geloof behoort	een flinke en nette jongen (meisje) is
van dezelfde stand is	een bepaald bezit heeft
	een bepaalde opleiding heeft

Ev. opmerkingen

ROSE KAART TONEN

24a. Welke van de op dit kaartje staande punten vindt u voor het bereiken van een goed en gelukkig huwelijk het *meest* belangrijk? a/b/c

tekst rose kaart:

dat man en vrouw ieder hun taak zo goed mogelijk vervullen, hij als gezinshoofd en kostwinner, zij als huisvrouw en moeder (a)

dat man en vrouw elkaar echt als gelijken zien en behandelen, die samen de gezinsverantwoordelijkheid dragen en onderling de taken verdelen (b)

dat man en vrouw veel gemeenschappelijke activiteiten en interesses hebben, niet alleen in, maar ook buiten het gezin en veel (ook beroeps) ervaringen met elkaar uitwisselen (c)

---

25. Wat vindt u de ideale grootte van een gezin?
Man en vrouw en hoeveel kinderen?.....
Waarom?

25a Vindt u geboorteregeling geoorloofd om dit aantal te bereiken? ja/neen
Ik noem nu enkele nieuwere middelen en methoden voor geboorteregeling.
Hebt u daar wel eens van gehoord en zo ja, vindt u toepassing ervan aanvaardbaar?

	van gehoord	aanvaardbaar
pil	ja/neen	ja/neen
spiraaltje	ja/neen	ja/neen
C-film	ja/neen	ja/neen
sterilisatie	ja/neen	ja/neen
kunstmatige inseminatie	ja/neen	ja/neen

25b Wat vindt u van abortus ingeval van een niet bedoelde zwangerschap?

zeker niet aanvaardbaar	eigenlijk niet aanvaardbaar	weet niet geen mening	eigenlijk wel aanvaardbaar	zeker wel aanvaardbaar

Ev. opmerkingen:
Wie heeft volgens u het uiteindelijke recht om te beslissen over een abortus?
de betrokken vrouw zelf/een ander, nl. .....

26. Zoals u weet, is het aantal echtscheidingen tegenwoordig nogal toegenomen.
Keurt u echtscheiding altijd af (a) of bestaan er gevallen waarin u echtscheiding toelaatbaar vindt (b)? a/b
Zo b, in welke gevallen?

---

27. Doet de vrouw naast de huishouding nog ander werk? ja/neen
Zo ja, wat en hoeveel tijd per week?

---

28. Helpt de man wel eens mee in de huishouding of bij de verzorging van de kinderen?
regelmatig/soms/nooit
Waarmee helpt hij dan?

28a Sommigen zien als ideaal voor de toekomst, dat man en vrouw beide halve dagen werken en dus ook beide evenveel met de kinderen en de huishouding bezig zijn.
Wat vindt u daarvan?
erg voor/eigenlijk wel voor/geen mening/eigenlijk toch tegen/erg tegen

---

29. Wie heeft er in het gezin de uiteindelijke beslissing over de aanschaf van nieuwe dure stukken (b.v. nieuwe meubels of een TV-toestel)?
man/vrouw/man en vrouw samen

29a In geval van 'samen', hoe gaat dat gewoonlijk:
a. er wordt overlegd, maar het voorstel en het besluit komen meestal van de man
b. er wordt overlegd, maar het voorstel en het besluit komen meestal van de vrouw
c. er wordt overlegd, maar het voorstel en het besluit komen ongeveer even vaak van de man als de vrouw

---

Nu komen er enkele vragen over ouders en kinderen.

31. Hoe spreken de kinderen u aan? met u/met jij

---

33. Krijgen de kinderen, die op de lager school gaan, regelmatig zakgeld? ja/neen

33* Zo ja, wie beslist hoeveel? vader/moeder/vader en moeder samen

---

32. Wat is de strengste straf, die de kinderen zo nodig krijgen?

32* Wie geeft die straf? man/vrouw/beiden wel

32a Vindt u dat in de opvoeding van kinderen het verschil tussen jongens en meisjes duidelijk benadrukt moet worden (b.v. in kleding of speelgoed) of moet de nadruk op het verschil tussen jongens en meisjes juist wat minder sterk worden?
nadruk/minder sterk

32b Vindt u dat het geven van sexuele voorlichting van kinderen óók een taak van de school is, of moet dit aan de ouders voorbehouden blijven?
ook school/ouders

---

34. Dragen de verdienende kinderen hun loon geheel af (behalve een zakgeld) a
of geven zij thuis kostgeld b
of behouden zij hun hele loon zelf c

---

35. Wie bepaalt welke opleiding of welk beroep de kinderen zullen krijgen?
vnl. de ouders/vnl. het kind zelf
ouders en kind samen

36. Wat vindt u het belangrijkste: dat de kinderen zover mogelijk doorleren (a) of dat ze gauw gaan verdienen (meewerken in eigen bedrijf) (b)? a/b

---

37. Waar zoudt u bij de opleiding van een dochter het meeste rekening mee houden?
dat ze een goede huisvrouw wordt
dat ze later zelfstandig haar brood kan verdienen

37a Als u kinderen in de tienerleeftijd hebt, die 's avonds uitgaan, hoe wordt dan de tijd van thuiskomen geregeld?
a. wordt bepaald door vader/moeder/vader en moeder samen
b. wordt in gezamenlijk overleg met het kind vastgesteld
c. niet van toepassing

BLAUWE KAART TONEN

37b Welke van de op dit kaartje staande uitspraken geeft het beste aan, wat u van de tegenwoordige jeugd vindt?
a/b/c

tekst blauwe kaart:

de jeugd leeft te gemakkelijk en is te vrijgevochten, maar zou er beter aan doen, wat meer naar de ouderen te luisteren (a)

de jeugd heeft wel een heel andere levenswijze dan wij, maar zij heeft daar evengoed recht op, als wij op de onze (b)

de jeugd leeft nu in een heel andere wereld dan wij vroeger, maar als ouderen moeten we dat begrijpen en kunnen we soms nog wel wat van ze leren (c)

Nu volgen enkele vragen over de huishouding:

40. Welke van de volgende apparaten bezit u?

wasmachine	electr. koffiemolen	koelkast
stofzuiger	mixer	vaatwasmachine

40a Welke overige gemakken heeft u nog?

telefoon (aangevraagd)	ja/neen
post/bank-, girorekening	ja/neen

---

41. Heeft u een groentetuin of stukje land? ja/neen
Zo ja, hoe groot? .....
Houdt u kleinvee voor eigen gebruik? ja/neen
Zo ja, welk?

---

42. Vormt u zoveel mogelijk een wintervoorraad van de volgende producten, of koopt u telkens, wat u nodig heeft, in kleine hoeveelheden bij de groenteboer en slager?

aardappelen	voorraad (eigen)	vooraad (gekocht)	telkens aankoop
groenten	voorraad (eigen)	voorraad (gekocht)	telkens aankoop
fruit	voorraad (eigen)	voorraad (gekocht)	telkens aankoop
vlees	voorraad (eigen)	voorraad (gekocht)	telkens aankoop

---

43. Eet u wel eens vreemde gerechten, b.v. Chinese, Indische of Italiaanse? ja/neen
Zo ja, hoe hebt u die leren kennen?

44. Waar koopt u meestal de grote kledingstukken?
dorp/Gorcum – Leerdam/ergens anders, nl.....
Waar hebt u de meubels gekocht?
dorp/Gorcum – Leerdam/ergens anders, n.l.....

---

45. Wat vindt u van het kopen op afbetaling van luxe-artikelen (b.v. een kleuren-TVtoestel)?
juist/onjuist
en van huishoudelijke artikelen (b.v. vaatwasmachine)?
juist/onjuist

Nu iets over enkele lidmaatschappen:

46. Bent u lid van het Groene Kruis ja/neen; van een begrafenisvereniging ja/neen
van de gezinsverzorging? ja/neen
Is de man lid van een stands- of vakorganisatie of van een vakbond?
ja/neen

---

47. Hebt u een levensverzekering ja/neen studieverzekering ja/neen
brandverzekering ja/neen w.a. verzekering ja/neen

---

48. Er zijn tegenwoordig veel sociale voorzieningen (A.O.W. – A.W.W. – ziekenfonds – kinderbijslag enz.). Vindt u het juist, dat de regering deze ingevoerd heeft en u er ook een bepaalde premie voor laat betalen (a) of was het beter, dat het gezin zelfstandig voor deze dingen zorgde, eventueel met hulp van familie of kerk (b)? a/b

---

Dan zijn hier nog een paar vragen over de vrije tijd:

49. Is de man lid van een muziekvereniging/zangvereniging/sportvereniging?
Is de vrouw lid van de Alg. of Chr. Bond van Platt. vrouwen/zangvereniging/sportvereniging?

---

50. Bezoekt u wel eens uitvoeringen hier ter plaatse?
man : regelmatig/zo nu en dan/(haast) nooit
vrouw: regelmatig/zo nu en dan/(haast) nooit

---

51. Bezoekt u buiten uw woonplaats wel eens uitvoeringen?
man: regelmatig /zo nu en dan/(haast) nooit waar?.....
vrouw: regelmatig/zo nu en dan/(haast) nooit waar?.....

---

52. Ontbreekt er volgens u hier ter plaatse iets aan de gelegenheid tot ontspanning?
ja/neen
Zo ja, wat?

---

53. Bezit het gezin TV? ja/neen

53a Hoe vaak en hoe lang staat de TV aan?
a) (bijna) elke avond bijna hele tijd
b) (bijna) elke avond poosje (spec. progr.)
c) paar avonden/week (bijna) hele tijd
d) paar avonden/week poosje (spec. progr.)
e) zelden

53b Naar welke van de volgende soorten programma's wordt *vaak* gekeken?

	man	*vrouw*
Journaal (NOS)	ja/neen	ja/neen
Actualiteitenrubriek (b.v. Brandpunt, Achter het Nieuws)	ja/neen	ja/neen
Films en series (b.v. Peyton Place, Mannix)	ja/neen	ja/neen
Informatieve programma's (b.v. Koning klant, Ombudsman, (Wereld op wielen)	ja/neen	ja/neen

---

53c Heeft voor uw gevoel de TV uw kijk op andere mensen en op de maatschappij veel veranderd?
zeer veel/vrij veel/vrij weinig/zeer weinig/geen mening

---

54. Leest u een krant? ja/neen
Zo ja, welke?

---

55. Leest de vrouw een damesblad? ja/neen
Zo ja, volgt zij wel eens raadgevingen uit dit blad op, b.v. voor kleding/voedsel/kinderverzorging/opvoeding/schoonheidsverzorging?

---

56. Leest u wel eens boeken? man ja/neen zo ja, hoeveel per jaar ± .....
vrouw ja/neen zo ja, hoeveel per jaar ± .....

---

57. Welke vervoermiddelen bezit het gezin? fietsen/bromfietsen/scooter/motor/auto(s)

---

58. Heeft u in 1971 vacantie gehad of gehouden? ja/neen
Zo ja, hoe hebt u die vacantie doorgebracht?
geheel thuis/grootste deel thuis + dagjes uit/grootste deel bij familie of kennissen/in vacantieverblijf of kamperen (Ned.)/vacantie in buitenland

---

Tenslotte nog een paar vragen over enkele dingen, waarover tegenwoordig nogal eens wordt gepraat:

59. Sommige mensen vinden, dat het huidige gezin ernstige nadelen heeft, m.n. gebrek aan ontplooiing voor de vrouw en te grote afhankelijkheid van het kind van slechts 1 à 2 volwassenen. In een commune (d.w.z. een groepssamenleving van een aantal niet met elkaar getrouwde mannen en vrouwen met hun kinderen) zou iedereen beter tot zijn recht komen en gelukkiger zijn. Wat is uw mening hierover?
helemaal mee eens/wel wat mee eens/weet niet/niet erg mee eens/helemaal niet mee eens

---

60. Anderen willen het gezin wel handhaven, maar zijn vóór het zg. 'Centraal Wonen' (d.w.z. bij een flat of een aantal andere woningen is een centrale keuken en eetzaal, een wasserette, een crèche (kinderspeelzaal) en een ontmoetingsruimte aanwezig). Dat zou voor het gezinsleven al heel wat vrijheid en verruiming kunnen betekenen.
Wat denkt u daarvan?

heel goed idee	zie wel iets in dat idee	weet niet geen mening	zie niet zoveel in dat idee	waardeloos idee

---

61. Er zijn tegenwoordig heel wat actiegroepen, die iets in de maatschappij willen veranderen. Eén ervan is de beweging van de 'Dolle Mina's'. Zij vinden dat de vrouw nog steeds achtergesteld wordt t.o.v. de man en voeren soms harde acties om deze achterstelling op te heffen.
Wat vindt u van hun *mening* over de achterstelling van de vrouw?
heel juist/eigenlijk wel juist/geen mening/eigenlijk niet juist/ heel onjuist
Wat vindt u van hun *acties* om die op te heffen?
heel erg nodig/eigenlijk wel nodig/geen mening/eigenlijk niet nodig/helemaal niet nodig

BIJLAGE 2: DE VARIABELEN

De gezinsmoderniteit als afhankelijke variabele is gemeten volgens een viertal schalen, één voor het aspect 'positie', één voor 'huwelijk', één voor 'structuur' en één voor 'functie'.

Voor de constructie van de 'positieschaal' zijn gebruikt de vragen 5, 6, 8, 9, 10*, 11, 12, 13, 19, die in totaal 12 items opleverden.

Voor de constructie van de 'huwelijksschaal' zijn gebruikt de vragen 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 met in totaal 11 items.

Voor de constructie van de 'structuurschaal' zijn gebruikt de vragen 27, 28, 29, 32*, 33*, 35, 36, 37 met in totaal 10 items.

Voor de constructie van de 'functieschaal' zijn gebruikt de vragen 40, 41, 42, 41, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 54, 55, 56, 57, 58 met in totaal 29 items.

De met elkaar correlerende 'huwelijks-', 'structuur-' en 'functieschaal' zijn samengevoegd tot de globale gezinsmoderniteitsschaal.

De schaal voor 'post-moderniteit' van het gezin, of liever gezegd de gezinsplasticiteitsschaal is geconstrueerd aan de hand van de vragen 23a, 24a, 25a, 25b, 28a, 29a, 32a, 32b, 37a, 37b, 40a, 53a, 53b, 53c, 59, 60, 61 leidend tot in totaal 28 items.

Als afhankelijke variabelen zijn gehanteerd sociaal-economische status (S.E.S.), herkomst, leeftijd, godsdienst en locatie.

Voor S.E.S. is een vierdeling gemaakt. In elk van de vier klassen zijn bepaalde combinaties van beroepsniveau en opleidingsniveau van de man ondergebracht, waarbij de op pag. 174 genoemde regel toegepast werd. De beroepsniveaus zijn: ongeschoolde arbeiders, geschoolde arbeiders, lagere administratieve en technische beroepen, oude en nieuwe middenstand, academische beroepen. De opleidingsniveaus zijn: alleen lager onderwijs, lager onderwijs en vakcursussen, lager beroepsonderwijs, meer uitgebreid lager onderwijs, algemeen vormend middelbaar onderwijs alsmede hogere onderwijsvormen.

Herkomst (allochthoniteit/authochthoniteit) is geoperationaliseerd volgens geboorteplaats van de man, waarbij de volgende categorieën gebruikt zijn: geboren in de gemeente, geboren in omliggende gemeenten, geboren in de omgeving, geboren in verder weg gelegen gemeenten. Zie voor deze indeling ook kaart II (pag. 35).

Wat betreft leeftijd is een vierdeling gemaakt voor het gegeven leeftijd van de man, waarbij de klassen waren: $<$ 40 jaar; 40 t/m 44 jaar; 45 t/m 49 jaar; $\geqslant$ 50 jaar.

Voor godsdienst is godsdienstigheid als criterium gehanteerd. Deze is gemeten volgens een participatie-index of godsdienstigheidsschaal, gevormd uit de vragen 14, 15, 16, 17 18, 19 van de vragenlijst met in totaal 7 items.

Bij locatie is niet verder gegaan dan het maken van een tweedeling naar de 'wijze van groepering' van de huizen in de gemeenten. Onderscheiden is tussen de oudere buurt- en lintbebouwing en de nieuwere kombouw.

CURRICULUM VITAE

Schrijver dezes is 2 mei 1928 geboren te Maastricht. Hij studeerde met vooropleiding gymnasium β aan de Landbouwhogeschool te Wageningen, richting Landhuishoudkunde. Na zijn afstuderen werkte hij als gastmedewerker bij de afdeling Sociologie en Sociografie van deze hogeschool: van 1959–1961 voor de Stichting Nationale Contactcommissie Gezinsbelangen en van 1961–1965 met een opdracht van de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek TNO. Na vanaf 1963 reeds een onderwijsopdracht voor het geven van de Inleiding in de Sociale Wetenschappen te hebben gehad, maakt hij sinds 1965 deel uit van de vaste staf van bovengenoemde afdeling.